بسم الله الرحمن الرحيم

sonçağ akademi

Kitabın Adı : İMAM BİRGİVÎ VE ARAP DİLİNE KATKILARI
Editör : Dr. Recep Kırcı
Yazarlar : Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN, Dr. Recep KIRCI, Dr. Süleyman CAN, Dr. Mehmet GÜRBÜZ, Dr. Mehmet YENİCE, Öğr. Gör. Adem YENER Dr. Muhammet Berat CAN

1. Baskı : Mart 2023 ANKARA

Yayın Koordinatörü : Ceyda ŞEREFLİOĞLU
Yayın Yönetmeni : Sinem ZORLU
ISBN : 978-625-6924-31-4
Yayın No. : 2035

© Dr. Recep Kırcı

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64
www.soncagyayincilik.com.tr
soncagyayincilik@gmail.com
Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67
www.uzundijital.com
uzun@uzundijital.com

İMAM BİRGİVÎ
VE
ARAP DİLİNE KATKILARI

EDITÖR
DR. RECEP KIRCI

2023

İMAM BİRGİVÎ
VE
ARAP DİLİNE KATKILARI

Editör

Dr. Recep Kırcı

YAZARLAR

Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN

Dr. Recep KIRCI

Dr. Süleyman CAN

Dr. Mehmet GÜRBÜZ

Dr. Mehmet YENİCE

Öğr. Gör. Adem YENER

Dr. Muhammet Berat CAN

Bu eserde yer alan her bir yazının sorumluluğu yazarına aittir

ÖNSÖZ

16. yüzyılda Osmanlı topraklarında yetişen alimlerden birisi de Mehmed b. Pîr Ali'dir. Aslen Balıkesirli olduğu halde İzmir'in Ödemiş ilçesine bağlı Birgi'de müderrislik yapıp ömrünün son zamanlarını orada geçirdiği ve orada vefat ettiği için Birgivî lakabıyla tanınmaktadır. İlmî yönden büyük bir olgunluğa ulaştığından dolayı Osmanlı döneminde büyük alim anlamında kendisine "İmam" lakabı verilen tek kişi olduğu ifade edilmiştir. En önemli özellikleri arasında bid'atlerle mücadele etmesi ve ehli sünnet ve'l-cemâat yolunu benimsemesi sayılabilir. Nitekim bu konuyu bazı eserlerinde gramer kurallarına verdiği örneklerde, bazı eserlerinde ise açıkça dile getirmiştir. Bunun yanında velûd bir yazar olan Birgivî'nin Arap dili grameri, ahlâk-tasavvuf, fıkıh, akaid, tefsir-kıraat, hadis gibi birçok alanda eseri vardır. Müellif, eserlerinin çoğunu Arapça kaleme almakla beraber birkaçını da Türkçe olarak telif etmiştir. Bu nedenle kendisi hakkında sempozyumlar düzenlenmiş, eserleri ve fikirleri ile ilgili makaleler yazılmıştır. Aslen Türk olup, içerisinde yaşadığımız coğrafyanın bir evladı olarak İslam dini ve Arap dili adına yaptığı çalışmalar toplum tarafından kabul görmüştür. Kendisine teşekkür mahiyetinde ve ilim dünyasına mütevazı bir katkı sağlaması amacıyla bir grup akademisyen arkadaşımızla Birgivî'nin Arap diline yaptığı katkıları dile getirme adına bir çalışmaya girdik. Değerli arkadaşlarımız; Prof. Dr. Mehmet Özkan, Öğr. Gör. Dr. Süleyman Can, Öğr. Gör. Dr. Mehmet Gürbüz, Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Berat Can, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yenice ve Öğr. Gör. Adem Yener'in yoğun iş temposu arasında kendilerinden ve ailelerinden fedakarlık yaparak özverili çalışmaları ile elinizdeki eser vücut bulmuş oldu. Çalışmaları ve katkıları nedeniyle bölüm yazarı olan arkadaşlarıma teşekkürü borç bilirim. Onların bu özverili çalışmaları olmasaydı böyle bir eser ortaya çıkmazdı.

Dr. Öğr. Üyesi Recep Kırcı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ I

1. BÖLÜM

Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN

Balıkesirli İmam Birgivî'nin (1523-1553) Hayatı ve Eserleri 1

2. BÖLÜM

Dr. Recep KIRCI

Cürcânî ve Birgivî'nin Kıyâsî ve Semâî Âmil Mukayesesi 36

3. BÖLÜM

Dr. Süleyman CAN

İmam Birgivî'nin Mebniyyât Taksimi 57

4. BÖLÜM

Dr. Mehmet GÜRBÜZ

Birgivî'nin Nahiv Düşüncesinde Zarflar 81

5. BÖLÜM

Dr. Mehmet YENİCE

İmam-ı Birgivî'ye Göre Lafızların Cümlelerdeki Konumu 110

6. BÖLÜM

Öğr. Gör. Adem YENER

Birgivî'nin Ma'mûlun bi't-Tebeiyye'yi İnceleme Yöntemi 124

7. BÖLÜM

Dr. Muhammet Berat CAN

İmam-ı Birgivi'de İ'râb Bahsinin Özgünlüğü 149

.

1. BÖLÜM

Balıkesirli İmam Birgivî'nin (1523-1553) Hayatı ve Eserleri

Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN

Balıkesirli İmam Birgivî'nin (1523-1553) Hayatı ve Eserleri

Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN*

GİRİŞ

16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde çok sayıda âlim yaşamıştır. Bunlardan biri de aslen Balıkesirli olup ömrünün son on yılını Birgi'de müderris olarak geçirmesi sebebiyle ilim dünyasında ve halk arasında İmam Birgivî olarak meşhur olan Mehmed b. Pîr Ali'dir. O, ailesi, eğitimi, hocaları, öğrencileri, yaşantısı, görüşleri ve eserleriyle yaşadığı döneme damgasını vurmuş, ilmi birikimi, özgüveni ve kendine özgü görüşleriyle Osmanlı coğrafyasında yaşayan Müslümanlar üzerinde kalıcı izler bırakmış bir âlimdir. Birgivî aynı zamanda Osmanlı döneminde "büyük âlim" anlamında kendisine "İmam" lakabı verilen tek âlimdir.

İmam Birgivî ile ilgili ülkemizde çok sayıda akademik çalışma yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı Birgivî'nin kelam, Arap dili ve belağatı, hadis, fıkıh gibi İslamî ilimler alanındaki görüşleriyle ilgili çalışmalardır. Bu alanlarda yapılan doktora ve üzeri çalışmalar sırasıyla Emrullah Yüksel,[1] Ahmet Turan Arslan[2], Huriye Martı[3] ve Mehmet Özkan[4] tarafından yapılmıştır. Bunların dışında başka çalışmalar da mevcuttur. Diğer kısmı ise ulusal ve uluslararası düzeyde yapılan sempozyumlardır.

İmam Birgivî üzerine ülkemizde üç ilmi toplantı yapılmıştır. Bunlardan ilki *"İmam Birgivî Sempozyumu"* adıyla 22-23 Kasım 1991 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öncülüğünde Ödemiş'te yapılmıştır. İkincisi, 18-20 Eylül 2015'te İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu, Ödemiş Kaymakamlığı ve Ödemiş Belediyesi'nin birlikte Ödemiş'te düzenlediği "Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Uluslararası Birgi Sempozyumu'dur. Bu sempozyumda Birgi'de gerçekleştirilen "Birgivî Oturumu" İmam Birgivî'ye ayrılmıştır. İmam Birgivî'nin konu edildiği üçüncü sempozyum ise Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin Balıkesir

* Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. mehmetozkan@balikesir.edu.tr

1 Emrullah Yüksel, *Mehmet Birgivi'nin (929-981/1523-1573) Dini ve Siyasi Görüşleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2011).

2 Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992).

3 Huriye Martı, *Birgivi Mehmed Efendi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011).

4 Mehmet Özkan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Alim ve Fakihi Muhammed Birgivi'nin Fıkhi Meselelere Yaklaşımı,* (Bursa: Emin Yayınları, 2016).

Büyükşehir Belediyesi ile birlikte 19-21 Ekim 2018 tarihlerinde uluslararası düzeyde gerçekleştirdiği "Balıkesirli Bir İslam Alimi: İmam Birgivî Uluslararası Sempozyumu"dur. Türkiye'den ve diğer ülkelerden yüz on sekiz katılımcının iştirak ettiği bu sempozyumda doksan dokuz tebliğ sunulmuştur. Her üç sempozyum da kitaplaşmıştır.[5]

Bu çalışmada, hayatı boyunca ehl-i sünnet ve'l-cemaat yolunu benimseyen ve bid'at ve hurafelere karşı mücadele eden İmam Birgivî'nin hayatı ve eserleri tanıtılmaya çalışılacaktır.

1. Hayatı

1.1 Doğumu, Adı, Lakabı ve Nesebi

Mehmed (Muhammed) b. Pîr Ali b. İskender, 929/1523 yılında Balıkesir'de doğmuştur.[6] Balıkesirli olmasına rağmen ömrünün yaklaşık son on yılını Birgi Medresesinde müderris olarak geçirmesi, eserlerini orada kaleme alması ve kabrinin Birgi'de bulunması gibi nedenlerle "İmam Birgivî" adıyla meşhur olmuştur. Kaynaklarda onun, "Birgilü", "Birgili",[7] "Mehmed (Muhammed) Çelebi"[8] ve "Birgivî Mehmed Efendi"[9] gibi isim ve nisbelerinin yer aldığı görülmektedir.

İmam Birgivî'nin dedesi, Balıkesir'in Kepsut ilçesinin Bektaşlar köyünden İskender Efendi'dir.[10] İskender Efendi'nin babası da Hacı Bayram Velî'nin halifesi Şeyh Lütfullah'tır.[11] Candaroğlu İsfendiyar Bey'in (1392-1439) oğlu olan Şeyh Lütfullah, Bayramiyye zâviyesi şeyhi iken Balıkesir'de

---

5 Bk. *İmam Birgivi (Sempozyumu),* Yayına haz. Mehmet Şeker (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994); *Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi,* Ed. Turan Gökçe, Özer Küpeli (İzmir: Ödemiş Belediyesi, Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayını, 2019); *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî,* Ed. Mehmet Bayyiğit, Mehmet Özkan, Ahmet Ali Çanakcı, Asem Hamdy Abdelghany, I-III cilt (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021).

6 Nev'izâde Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti'ş-şakâik*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 179; Birgili, Mehmed b. Pîr Ali, *Risâle-i Birgivî (Vasiyetnâme),* Konya: Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Yusuf Ağa Ktp., no: 133, vr. 28a.

7 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, nşr. Şerafettin Yaltkaya (İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları, 1941), 1/54, 117, 183, 214, 592.

8 Hidâye şerhi İnâye'ye yaptığı ta'liki risale haline getiren müstensih Hacı Lütfüllah el-Menteşevî, Birgivî'den "Muhammed Çelebi el-Balıkesirî" adıyla söz etmiştir. Bk. Birgivî, *Hâşiyetü'l-Hidâye (Ta'lîkât ala'l-İnâye),* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Murat Molla, no: 806, vr. 1b.

9 Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 3.

10 İmam Birgivî'nin çocukluk yıllarında köyünde (Bektaşlar) zaman zaman ders çalışmak ve oyun oynamak üzere gittiği yere muhtarlık tarafından 2022 yılında "İmam Birgivi Çeşmesi" ile "Namazgâh" inşa edilmiştir. Ayrıca köy meydanına "İmam Birgivî Parkı" yapılmıştır.

11 Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 29.

vefat etmiştir. Kabri, kendi adıyla anılan Şeyh Lütfullah Camii hazîresindedir.[12]

Birgivî'nin babası, Balıkesir'de müderrislik yapan, zâviye ashabından, ilim sahibi bir kişi olan Pîr Ali Efendi'dir. Pîr Ali Efendi'nin kabri, Balıkesir'de Başçeşme Mezarlığı'ndadır.[13] Kabir taşında, bu kabrin Pir Ali Efendi'ye ait olduğunun Balıkesirli Hasan Basri Çantay tarafından beyan edildiği yazılmaktadır.[14] Birgivî'nin annesinin adı ise Meryem'dir.[15]

Birgivî'nin dedesi İskender Efendi hakkında Kepsut'un Bektaşlar köyünden olmasından başka bir bilgi bulunmazken babası Pîr Ali Efendi hakkında başka bilgiler de mevcuttur. Çay mahallesinde Başçeşme mezarlığında bulunan kabrinin ziyaretgâh olduğu, hatta her cumartesi sabahı ziyaret edilerek Kur'an'ı ezberlemeye çalışan çocuklara derslerini öğrenemediklerinde zihinlerinin açılması için mezar taşları arasındaki sudan içirildiği bu bilgiler arasındadır. Bu nedenle Pîr Ali Efendi yakın zamana kadar halk arasında "Zihin Dede" ismiyle anılmıştır. O'na "pîr" ve "dede" denmesinin sebebi de zâviyede görev yapan şeyh olmasına dayandırılmıştır.[16]

1.2. Eğitimi, Hocaları ve Talebeleri

Birgivî müderris olan babasının teşvikiyle ilme yönelmiş, ilk derslerini babasından alarak[17] Arapça öğrenmiş, Kur'an'ı ezberleyerek hafızlığını

---

12 Hazîre; külliye, cami, mescit, tekke gibi dini yapıların avlularında yer alan etrafı duvar veya parmaklıkla çevrili mezarlıklara verilen isimdir.

13 Bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti'ş-şakâik,* 179-180; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Daru'l-ihyâu't-türâsi'l-arabî, 1957), 9/123-124; Kasım Kufralı, "Birgivî", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul: MEB Yayınları,1965), 2/634; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınları, 1972), 1/284; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri* (Karesi: (Vilayet) Matbaası, 1. Basım, 1342), 8-11; Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslamAnsiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/192; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 260; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri,* 24; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 25-30; Yaşar Düzenli "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3/4* (2000), 228-229.

14 Balıkesirli âlim Hasan Basri Çantay (1887-1964) Anne tarafından İmam Birgivî'nin akrabalarındandır. Çantay'ın annesi Hatice Hanım (ö. 1908) Kepsut kazasının Bektaşlar Köyünden olup kendi ifadesine büyük âlim İmam Birgivi ile akrabası idi. (Ahmet Duran, Hasan Basri Çantay, *Tohum* 3/4 (Kasım 1968),14.

15 Birgili, *Risâle-i Birgivî (Vasiyetnâme),* Konya: Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Yusuf Ağa Ktp., no: 133, vr. 28a.

16 Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 26-27.

17 Kaynaklarda Balıksir'de bu günkü İncirli Camii'nin 1887'li yıllarda İnciroğlu Medresesi, söz konusu medresenin ise Birgivî'nin babası Pîr Ali Efendi'nin medresesi olduğu Birgivî'nin de bu medresede babasından ders aldığı ifade edilmektedir. (Bk. *Karesi*

tamamlamıştır. Ardından İstanbul'a Semaniye Medresesine gönderilmiştir.[18] Sınavla girdiği Semaniye'de meşhur hocalardan Muhyiddin Ahizâde Mehmed Efendi (ö. 989/1581) ve Kazasker Abdurrahman Efendi'den (ö. 1000/1591) ders almıştır. Medrese eğitimini tamamlayan Birgivî, Kazasker Abdurrahman Efendi'ye mülazım olmuştur.[19] Bazı kaynaklarda önce Mahmud Paşa Medresesi'nde Küçük Şemseddin Efendi'nin (ö. 957/1550) derslerine devam ettiği[20] ve ondan el-Merginânî'nin (ö. 593/1197) meşhur fıkıh kitabı *el-Hidâye'*yi okuduğu ifade edilmektedir.[21] Fıkıh bilgisinin temelini oluşturan bu kitap Birgivî'nin neredeyse bütün eserlerinde kullandığı kaynaklardan biri ve en önemlisi olmuştur. Ayrıca Birgivî bu eserin el-Bâbertî'ye ait *el-İnâye* adlı şerhi üzerine bir hâşiye yazmıştır. [22]

Birgivî Küçük Şemseddin Efendi (ö. 957/1550),[23] Âhizâde Mehmed Efendi (ö. 974/1566),[24] Abdurrahman b. Seydî Ali Efendi (ö. 983/1575)[25] gibi hocalardan ders almıştır.

Birgivî, Birgi Medresesi'nde çok sayıda talebeye ders vermiştir. Bu talebelerin çoğu memleketi Balıkesir'dendir.[26] Oğlu Fazlullah Efendi (ö. 1032/1623),[27] Akşehirli Hocazâde Abdünnâsır Efendi (ö. 990/1582),[28] Avlamışlı (Ödemişli) Muslihuddin Efendi[29] ve Gazi Emir (ö. 1022/1613) Birgivî'nin bilinen talebeleri arasında yer almaktadır.[30] Birgivî'nin yetiştirdiği talebeler

---

Vilâyetine Mahsus Salnâme (1305), Balıkesir Vilayet Matbaası, 60; Ali Türker ve dğr., *Cumuriyet Dönemi ve Öncesi Balıkesir'de Eğitim* (Balıkesir: Balıkesir Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü, 1988, 11-12).

18 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 179.

19 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 179-180.

20 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 179; Yüksel, "Birgivî", 6/192-193; Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: MEB Yay., 1993), 104; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, 64; Düzenli, "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî", 230-232; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 31-34.

21 Bk. Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 32., dipnot: 142.

22 Bu haşiye, Mehmet Özkan tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Bk. Mehmed b. Pir Ali el-Birgivî (Mehmed Çelebi el-Balıkesirî), *Haşiyetü'l-Hidâye (Ta'likât ale'l-İnâye),* thk. Mehmet Özkan (Bursa: Emin Yayınları, 2016).

23 Bk. Cahit Baltacı, *15. Ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 537; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, 28.

24 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 179; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/284; Uzınçarşılı, *Karesi Meşahiri*, 1/8.

25 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 230-231; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/401; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri,* 28-29; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 32-33.

26 Birgili, *Mektub*, vr. 230b.

27 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 675.

28 Hocazâde, *Şerh bi'l-kavl ale't-Tarîka,* Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., no: 2142, vr. 1b.

29 Kâtip Çelebi, *Keşfüz-zünûn*, 1/117; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/286.

30 Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 51.

de görev yaptıkları yerlerde yeni talebeler yetiştirmişlerdir. Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635), memleketi Balıkesir'de Birgivî'nin talebelerinden ders alan âlimlerdendir.[31]

1.3. Meslekî Hayatı

Birgivî'nin medrese eğitimini tamamlayıp Abdurrahman Efendi'ye mülazım olduktan sonra İstanbul'da bazı medreselerde müderrislik yaptığı bilinmektedir.[32] Arapça'ya dair kaleme aldığı ilk eseri *İm'ânü'l-enzâr*'ı 952/1545 tarihinde yazmış olması müderrisliğinin ilk dönemlerini Arapça'ya ayırdığını göstermektedir.[33] Birgivî'nin ikinci, resmî görevi ise Edirne'de "kassâm-ı askerî"liktir.[34] O, bu memuriyet görevine, hocası Abdurrahman Efendi'nin birinci Rumeli Kazaskerliği döneminde (958-964/1551-1557) Edirne'de başlamıştır.[35] Yaklaşık dört yıl devam ettiği bu görevinden ayrıldıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve her şeyden elini eteğini çekip zühd ve ibadete yönelme arzusu ile tasavvufa yönelerek babasının amcazadesi olan Bahaeddinzade'nin halifesi Karamanlı (Akşehirli) Şeyh Abdullah Efendi'ye (ö. 972/1564-65) intisab etmiş ve ondan icazet almıştır.[36] Ardından kassâm-ı askerilikten kazandığı dört bin dirhemi sahiplerine iade etmek üzere Edirne'ye geri dönmüş kısmet (miras taksimi) ücreti aldığı herkese paralarını iade etmiştir. Ödediği ücreti gelip almayanların paralarını da şehrin fakirlerine sadaka olarak dağıtmıştır.[37]

Birgivî, şeyhi Abdullah Karamanî'nin yönlendirmesiyle yeniden ilim hayatına başlamıştır. Sultan II. Selim'in hocası Atâullah Efendi (ö. 979/1571) Birgivî'nin şöhretini duymuş, onunla tanışarak, samimi bir dostluk

---

31 Bk. Kâtip Çelebi (Hacı Halife), *Keşfü'z-zunûn an esmâ-i kütübi'l-fünûn,* (Beyrut: Dâru'l-ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ty, 1/117; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri,* 42; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/285; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 50-51.

32 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 179; Atsız, *Birgili Bibliyograyrası*, 1; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri,* 1/9.

33 Bk. Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 34-36.

34 Kassâm-ı askerî, Yeniçeri ocağından birinin vefat etmesiyle ardında bıraktığı malların resmî işlemler sayesinde şeriate uygun biçimde vârislerine paylaştırılması ile meşgul olan heyetteki memura verilen isimdir. Kazasker tarafından görevlendirilen bu kişinin yaptığı işe kısmet-i askeriyye denmektedir. (Geniş bilgi içi bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı,* 124 vd.)

35 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik,* 180.

36 Pecevi İbrahim, *Peçevi Tarihi* (İstanbul:1281-1283), 1/467; Ahmet Turan Arslan, "Birgivî Mehmed Efendi (929/1523 - 981/1573)", *İslam İktisadi Düşünce Tarihi,* Ed. Mehmet Bulut (İstanbul: İZÜ Yayınları, 20121), 2/781.

37 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik,* 180; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/253; Şemseddin Sâmi, *Kamusu'l-a'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1981, 2/1284; Düzenli, "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî", 232; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 35-37.

oluşturmuştur.[38] Birgi doğumlu Ataullah Efendi, tahsil hayatını tamamladıktan sonra İstanbul dahil olmak üzere çeşitli şehirlerde müderrislik yapmış, Manisa'da Şehzâde Selim'in hocalığına tayin edilmiş şehzâdenin padişah tayin edilmesiyle de şöhret kazanmış bir Osmanlı âlimidir.[39] Ataullah Efendi memleketi Birgi'de yaptırdığı yeni medresenin başına geçmesi için Birgivî'ye ricada bulunmuştur. Bu teklifi kabul eden Birgivî günde altmış akçe ile dâru'l-hadîse atanmıştır. Birgivî ömrünün sonuna kadar burada görev yapmıştır.[40]

1.4. Birgi'deki Hayatı

Birgivî'nin Birgi'ye geliş tarihinin 971/1564 olduğu tahmin edilmektedir.[41] Onun İstanbul'da geçirdiği zor dönmelerden sonra Birgi'ye yeni bir umutla geldiği şu sözlerinden anlaşılmaktdır:

"Zeki ve fazilet sahibi zatlardan ilim ve fazilet tahsil ettikten sonra ruhî yorgunluk ve kalp darlığı beni bana yar olacak bir yere sığınmaya zorladı ve Birgi yaylasına çekti götürdü beni. Birgi, iyiler yanında olduğu gibi cidden iftihara layık bir yerdir. Ehlinin ebedi kalacağı cennet misali derelerinden çaylar akar, orası ne hoş diyar. Yüce Allah, orayı kıyamete dek her türlü afetten; halkını da haşre kadar meşakkatten korusun." [42]

Birgi'ye yerleşen Mehmed Efendi, kendini ilmi çalışmalara vermiştir. Bir yandan medresede ders okuturken diğer taraftan halka vaazlar vermiştir. Artakalan zamanlarda ise kitap mütalaası ve telifiyle meşgul olmuştur.

Birgivî'nin Birgi'de bulunduğu sırada bir gününü nasıl geçirdiğini yakın öğrencilerinden Hocazâde Abdünnâsır Efendi Arapça olarak kaleme almış ve Kuşadalı Ahmed Efendi (ö. 1116/1704) de bunu *Evrad-ı Birgivî* ismiyle Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu risaleye göre Birgivî, sabah namazının sünnetini evde kıldıktan sonra camiye gelerek farzı cemaatle kılar, kuşluk namazı vaktine kadar camide oturarak zikir ve tesbihatta bulunur, Kur'an okurdu. Kuşluk namazını eda ettikten sonra ders günü ise öğrencilerine *Kütüb-ü Sitte*'den hadis okutup camiden ayrılırdı. Ders günü değilse namazdan sonra

---

38 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 180.

39 Hayatı hakkında bkz. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 149-151.

40 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 180.

41 Bk. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, 32-33; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 39-40.

42 Birgivî, *Muaddilü's-salât* (*Resâilü'l-Birgivî* içinde), (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011), 103; a. mlf., *Ahvâlü etfâli'l-müslimîn (Resâilü'l-Birgivî* içinde), (İstanbul: Esad Efendi Matbaası, ty.), 68; a. mlf., *Dünya ve Ahirette Müslüman Çocukların Halleri*, terc. Mehmed Emre (*Cennet Bahçeleri ve Namazın Doğru Kılınması, Müslüman Çocukların Halleri* ile birlikte), (İstanbul: Çile Yayınları, 1976), 119-120.

hemen eve gelerek ya *Kütüb-ü Sitte*'yi, *İhyâ*'yı ve diğer kitapları mütâlaa ile yahut da eser tasnifiyle meşgul olurdu. Kısa bir öğle uykusundan sonra öğle namazı için mescide giden Birgivî öğle ile ikindi arasında da eline kalemi alarak kitap telif faaliyetiyle uğraşırdı. İkindi ile akşam arasındaki süreyi de kitap okuyarak değerlendirirdi.[43]

Birgivî Birgi'deki son yıllarında Atatullah Efendi'ye yazdığı mektubunda İstanbul'dan sonra küçük bir kasabada yaşamanın zorluklarından ve yaşadığı bazı talihsiz olaylardan[44] bahsederek Birgi'nin kendisi için yaşanacak yer olmaktan çıktığını, yalnızlık hissettiğini şöyle ifade etmiştir:

"Eğer bu fakirin halinden istifsar iderseniz, şimdiki halimiz hayli muhteldir: Birgi'ye gelelden dokuz yıldır, nefs-i Birgi'den bir danişmendimiz yokdur. Olan câmii ekseri bizim yerdendir. Bir musahabete kabil kimsecik yokdur. Merhum olan Efendi ile eğlenub def'-i vahşet idüp derdleşürdük. Anlar gidelden berü garib olduk."[45]

Buna rağmen Birgivi, vefat edene kadar Birgi'de talebelerine ders okutmuş, vaazlarına devam ederek halka yol göstermiştir. Kendi düşünce ve inançları açısından tutarlı olmaya özen gösteren Birgivî için Birgi, toplumda baş gösteren bid'at ve hurafelere karşı gerek vaazlarıyla gerek yazdığı kitaplarıyla gerekse kalabalık talebeleri vasıtasıyla mücadele etmesine uygun bir zemin oluşturmuştur.[46]

1.5. Çocukları

İmam Birgivî'nin Mehmed Halim, Mustafa ve Fazlullah adlı üç oğlu vardı. Kız çocuğunun olup olmadığı bilinmemektedir.[47] Mehmed Halim, Birgivî, Birgi'ye yerleştikten sonra küçük yaşta vefat eden oğludur.[48] Birgivî, oğlu Mehmed Halim'in anısına Müslüman çocuklarının ahiretteki durumu,

---

43 Hocazâde Abdunnâsır Efendi, *el-Evrâdü'l-Birgivîyye (Nevafilü'l-ibâdât),* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Böl., no: 260/16, vr. 176a-176b; Kuşadalı Ahmed Efendi, *Tercüme-i Evrad-ı Birgivîyye*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Düğümlü Baba, nr. 449, vr. 148b-149b; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 41. Ayrıca bk. A. Turan Arslan, "İmam Birgivî ve Günlük Hayatı", *İlim ve Sanat Dergisi* 19 (Mayıs-Haziran 1988), 52-57.

44 Bk. Arslan, "İmam Birgivî'nin (929-9818/1523-1573) Bir Mektubu", 72-74.

45 Bk. Arslan, "İmam Birgivî'nin (929-9818/1523-1573) Bir Mektubu", 72-74.

46 Bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâik,* 180; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/254, Düzenli, "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî", 233.

47 Bk. Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 46-48.

48 Birgivî, *Muaddilü's-salât* (*Resâilü'l-Birgivî* içinde), 103; a. mlf., *Ahvâlü etfâli'l-müslimîn* (*Resâil-i Birgivî* içinde), Esad Efendi Matbaası, İstanbul, ty., 68; Birgivî, *Dünya ve Ahirette Müslüman Çocukların Halleri,* 119-120.

anne ve babalarına faydaları, onların ardından sabredip duacı olmanın önemi ve kabir ziyareti gibi konuları ele alan "*Ahvâlü etfâli'l-müslimîn*" adlı risalesini yazmıştır.[49]

Birgivî'nin büyük oğlu olan Mustafa Efendi, İstanbul medreselerinde müderris olarak görev yapmış, Mekke, Bağdat ve Trablus kadılığı yapmıştır. 995/1586 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Edirnekapı dışında Emir Buhârî Zaviyesi'nin dışındadır.[50] Mustafa Efendi'nin oğlu Riyazî Mehmed Efendi, Birgivî'nin meşhur torunlarındandır. Müderrislik görevinin yanısıra Yenişehir, Halep, Şam, Kudüs ve Kahire gibi şehirlerde kadılık görevinde bulunmuştur. 1054/1644 senesinde İstanbul'da vefat etmiştir.[51]

Birgivî'in diğer oğlu Fazlullah Efendi, ilmî düzeyi ve faziletiyle tebarüz etmiş Sultan Selim-i Kadîm ve Bayezid camilerinde vaiz olarak görev yapmıştır. 1032/1623 yılında İstanbul'da vefat eden Fazlullah Efendi'ninin cenazesi Birgi'ye getirilerek babasının yanına defnedilmiştir.[52] Birgivî, kendisinden "en sevgili oğlum" diyerek söz etmiş, bu sevgisini belirtmek üzere de yazdığı Arapça kitabına *"el-Emsiletü'l-Fazliyye"* adını vermiştir.[53] Fazlullah Efendi'nin oğlu İsmetî Mehmed Efendi de Birgivî'nin meşhur torunlarındandır.[54] İstanbul medreselerinde müderrislik yapan İsmeti Mehmed Efendi Halep, Bursa, İzmir ve İstanbul'da kadılık görevlerinde bulunmuştur. Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri de yapan Mehmed Efendi 1076/1665 yılında İstanbul'da vefat ederek Edirnekapı'ya defnedilmiştir.[55]

1.6. Vefatı

Ömrünün son yıllarında gözlerinden rahatsız olan Birgivî, çıktığı bir İstanbul yolculuğu esnasında veba hastalığına yakalanmış ve 981 yılının Cemaziyelevvel ayının son pazartesi gününe rastlayan 21 Eylül 1573'te vefat etmiştir.[56] Cenazesi Birgi'ye getirilerek defnedilmiştir. Birgivî'nin kabri halen

---

49 Birgivî, *Ahvâlü etfâli'l-müslimîn* (*Resâil-i Birgivî* içinde), 69.

50 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 295; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, 1/10; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, 40.

51 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 295; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/302-303; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 48.

52 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 675; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, 10; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, 49.

53 Birgivî, *Şerhu'l-emsiletü'l-Fazliyye*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Esat Efendi Böl., no: 3576, vr. 68b-69a.

54 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* (İstanbul: 1971), 4/121.

55 Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, 44; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 49.

56 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 180; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/285; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri*, 1/9; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri*, 38-39.

İzmir ilinin Ödemiş ilçesine bağlı Birgi köyündedir. Ölümüne "Hayru'l-amel" ibaresi tarih düşülmüş ve *"*Üzerime yapı yapmayalar, çadır kurmayalar ve beklemeyeler. Başım ucuna bir uzunca taş dikeler, bellice olup duâya tezkire olsun içün. Dahi üzerime sağu sağmayalar ve ziyade medh itmeyeler." şeklindeki vasiyeti[57] gereği kabrinin üzerine türbe yapılmayarak sadece oğlunun kabriyle birlikte etrafı demir parmaklıklarla çevrilmiştir.

Eskiden kabir taşında: *"Cism-i nazenîni kaldı gurbet elde / Balıkesir'li Mehmed b. Pîr Ali"* şeklinde bir kitabe[58] bulunduğu bilinen kabrin üzerinde bugün *"Büyük Âlim İmam-ı Birgivî Mehmet Efendi"* yazmaktadır. Kendi eliyle diktiği söylenen selvi ağacının gölgesinde yer alan kabrin sağ tarafında yine büyük bir selvinin altına defnedilmiş olan, mezar taşında "İmam Birgivî'nin oğlu müderris Fazlullah Efendi" yazan oğlu Fazlullah Efendi'nin (ö. 1032/1623) mezarı bulunmaktadır.[59] Birgivî'nin kabri yanında başka müderrislerin kabirleri de bulunmaktadır. İbrahim Efendi (1310-1370), Seyfullah Efendi (1660-1717), Karslı Karadavûd (Davûd-ı Karsî) (1663-1721) ve Karadavûd'un oğlu Ömer Efendi (1695-1757) bunlardan bazılarıdır.

1.7. Kişiliği, İslam Anlayışı ve Bid'atlara Karşı Tutumu

Birgivî, yapı itibariyle sert mizaçlı, doğru bildiğini söylemekten çekinmeyen bir âlimdir. Gördüğü yanlışlar karşısında susmamış gerek kitap ve risaleleriyle gerekse vaazlarıyla insanları uyarmaktan çekinmemiştir. Onun bu uyarılarından mahalle camisinin imamından müderris ve kadılara, Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'den Osmanlı Sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa'ya kadar her mertebedeki kişi nasibini almıştır.[60]

Birgivi'ye göre ilm-i hal bilgilerini öğrenmek ve ehl-i sünnet itikadını bilmek farz-ı ayndır.[61] Takva da bu şekildedir.[62] Bu çerçevede müslüman'ın namaz, oruç, hac, zekât gibi farz ibadetlerle ilgili meseleleri öğrenmesi farzdır. Vâciblerle ilgili hususları öğrenmesi de vaciptir. Ticaretle uğraşıyorsa alım

---

57 Birgili, *Risâle-i Birgivî (Vasiyetnâme),* Konya: Yazma Eserler Bölge Müd., Yusuf Ağa Ktp., no: 133, vr. 28a, 31b.

58 İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Kitabeler* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1347/1929), 144.

59 Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-a'lam* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1981), 2/1284; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/285; Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri,* 1/9; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri,* 80; Düzenli, "Balıkesir'li Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî", 235-236; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 45-46.

60 Bk. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri,* 54-55; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 51-52.

61 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye,* 26-27.

62 Birgivî'ye göre takvaya ulaşmak, sırasıyla Allah'ın kitabını, Resulüllah'ın sünnetini, nebilerin sözünü, salih kişilerin tavsiyelerini dikkate almak ve dinî hususlara bir şey ilave etmemekle mümkündür. (Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye,* 197)

satımda da hüküm aynıdır. Muâmelâtla ve sanatlardan biriyle uğraşan kimsenin haramlardan sakınacak kadar ilim öğrenmesi farzdır. Allah'a tevekkül, ondan korkma ve rızasını kazanma gibi kalbî ilimlerle cömertlik, cimrilik, israf gibi ahlakî ilimler de bu kapsamdadır.[63]

Birgivî'nin zikirsiz ve duasız geçirdiği zaman yok gibidir. O günlük hayatının gereklerini yerine getirirken yaşadığı duruma uygun olan peygamber dualarını okur, kuşluk, evvabîn ve teheccüd namazlarını kılardı. Gün aşırı oruç tutmak suretiyle Davûd orucuna devam eden Birgivî, Kur'an'dan takip ettiği günlük okuyuşuna da devam ederdi. Genelde sûfîlere has bir özellik olan sabah namazı ile kuşluk namazı arasında ve bir de gece uyandığında evrad ve ezkâr okurdu. Yapamadığı durumlarda bunları kaza ederdi.[64] Onun bu uygulamaları kendisinin ilmiyle amel eden sözleriyle yaşantısı çelişmeyen samimî bir âlim olduğunu göstermektedir.

O ibadetlerini eda ederken son derece dikkat ederdi. Zira ona göre şeriat kapısının dördüncü basamağı ihsandır. İhsan ise, kişin kendisi görmese de Allah'ın onu görüyormuşçasına ibadet etmesidir.[65]

Birgivî'nin hayatına baktığımızda onun zühd ve takvâ anlamında tasavvufî hayata uzak olmadığını görmek mümkündür. Zira onun dedeleri ve amcazâdeleri Bayramiyye tarikatının önde gelen isimleriydi. "Pîr" lakaplı babası Ali Efendi de Balıkesir'de zâviye şeyhiydi. Zühd ve takva hayatının hâkim olduğu bir aile ortamında yetişen Birgivî, Edirne'de yaptığı kassâm-ı askerilik görevinden ayrıldıktan sonra İstanbul'a gelip Bayramiyye tarikatı şeyhlerinden Abdullah Karamanî Efendi'ye intisap etmiştir. Bu sırada Bayramîlere mahsus temizliğin sembolü olan beyaz bir elbise de giymiştir.[66] Bununla birlikte Birgivî, zamanında yaşayan ve zahirî ilmi gereksiz gören hatta ilmi, "gerçeği örten bir perde" olarak gören bu nedenle de ilim yerine "keşf"i teşvik eden bazı mutasavvıflar karşısında insanları şöyle uyarmıştır:

"Zamanımızın cahil mutasavvıflarına kulak verme. Onlar diyorlar ki; "İlim bir hicap (örtü) dür. Bu hicabı kaldırmak keşf ile hasıl olur, öğrenim görmeye gerek yoktur." Bu, yalan, sapkınlık ve saptırmadır. Çünkü ilim farzdır. O da ancak öğrenmekle mümkündür. Hz. Peygamber de böyle buyurmuştur. Ayrıca ilmin kaynağı Allah'ın kitabıyla Resulünün sünnetidir.

---

63 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye,* 26.

64 Bk. Hocazâde, *el-Evrâdü'l-Birgivîyye*, vr. 176a-176b, Kuşadalı Ahmed Efendi, *Terceme-i Evrad-ı Birgivîyye,* vr. 148b-149b; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 45.

65 Bk. Birgivî, *Makâmât*, 40.

66 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 179-181; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri*, 64.

Bununla beraber ashab-ı kiram -ki bu ümmetin hayırlıları ve üstünüdürler- onlar bile ilmî ictihadlarında birtakım ihtilaflarda bulunmuşlardır. Kur'an ve sünnetten delil getirmişler ve hiçbiri ilham yoluyla şu haram veya helaldir dememişlerdir. Eğer bu mutasavvıflar herşeyi keşfettiklerini ve ashabın ulaşamadığı mertebeye ulaştıklarını iddia ediyorlarsa ya bid'atçidirler veya ehl-i sünnet cemaatinin dışındadırlar."[67]

Birgivi, Kur'an ve Resulüllah'ın sünneti ile onun yolundan giden selef-i salihînin yolunu (ehl-i sünnet ve'l-cemaat) benimsemiş, buna uymayan söz ve davranışlarla bid'at olmaları gerekçesiyle "emri bil maruf ve nehyi anil münker" (iyiliği emretme ve kötülüğü önleme) ilkesi[68] gereği mücadele etmiştir. Birgivî'ye göre, bid'atın şer'î manası şöyledir: "Ashabtan sonra din kurucusu (şârî) tarafından ne sözle, ne fiil ile ne açık ne de işaretle hiçbir müsade olmaksızın dinde yapılan fazlalık veya noksanlıktır."[69] O, itikad, ibadet ve adetlerde söz konusu olan bid'atın itikad ve ibadet alanına giren tezahürlerine karşı çıkmış, bunlarla mücadele etmiştir. Hutbe esnasında Hz. Peygamber'in ve Hulefâ-i Raşidîn'in isimleri anıldığında hatiplerin susup müzzinlerin nağmelerle salavat getirmeleri (tasliye) ve radiyallahü anh demeleri (tarziye), falcılık yapılması, cenaze evlerinde cenaze sahiplerince ziyafet verilmesi, ölenin mezarının başında kırk gün bekleyerek ruhuna Kur'an okuyacak veya tesbih çekecek kimselere para verilmesi ve bununla ilgili vasiyetlerde bulunulması, kabirlerin üzerine türbeler inşa edilerek mumlar yakılması gibi uygulamalar bid'at saydıkları arasındadır.[70] Aynı şekilde o, kamusal hayatta gördüğü rüşvet, memuriyetlerin satılması[71] ehli olmayanlara ilmî rütbeler verilmesi, zenginlerin ana babalarının ruhlarına, Kur'an okunması için paralarını vakf etmeleri (para vakfı),[72] gibi dînen caiz olmayan ve bid'at türünden uygulamaların üzerine samimiyetle ve cesaretle gitmiştir. O, bu konulardaki uyarılarının şahsî olmadığını şu sözlerle ifade

---

67 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye,* 34.

68 Birgivî, "el-Emru bi'l-maruf ve'n-nehyü ani'l-münker' ilkesini şeriat makamının onuncu ilkesi olarak kabul etmiştir. Zira bu, "*Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir."* (Lokman, 31/17) mealindeki ayet gereği farzdır. (Bk. Birgivî, *Makâmât*, terc. Alaüddin Çalışkan, (İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2015), 43.

69 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye,* 11.

70 Bk. Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyyeve's-Siretü'l-Ahmediyye* (İstanbul: Asitane, ty.), 5-10; a. mlf., *Tarîkat-ı Muhammediyye*, terc. Celal Yıldırım (İstanbul: Demir Kitabevi 1996), 9-34.

71 Birgili, *İnkâzu'l-hâlikîn Tercümesi*, İstanbul:Topkapı Sarayı Ktp., Emenet Hazinesi, no: 722, vr. 57b vd.; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri,* 54.

72 Birgili, *İnkâzu'l-hâlikîn Tercümesi,* no: 722, vr. 57b vd.

etmektedir: “Benim bu sözlerimden hiç kimse nefsanî bir taassup kokusu almasın. Benim yaptığım din ve din erbabı için bir yardım; hak ve hak ashabı için bir gayretten ibarettir.”[73]

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse; Birgivî’ye göre İslam dininde esas olan Kur’an ve sünnettir. O, hayatı şeriata göre şekillendirme ve her aşamasını şeriatla temellendirme düşüncesindedir. Allah’a ulaştıran yolun şeriat, tarikat, marifet ve hakikat adlı dört mertebesi olduğunu söyleyen Birgivî’ye göre, bu mertebeler şeriatsız tamam olmaz. Şeriatı tam olarak yaşamayan kimse tarikat, marifet ve hakikat mertebelerine ulaşamaz. Bütün mertebeleri tamamladıktan sonra şeriatını ifsat ederse diğer mertebeler de ifsat olmuş olur. Ona göre şeriat ağaç, tarikat onun dalları, marifet yaprakları, hakikat de meyveleridir. Şayet ağaç olmazsa ne dalı ne yaprağı ne de meyvesi hiçbiri olmaz. Bilinmesi gerekir ki şeriat asıl, diğerleri fer’dir. Fer’in var oluşu aslın var oluşuna bağlıdır. Asıl olmadığı zaman fer’ de olmaz.[74] Ona göre buradan, hiçbir mertebede şeriatın dışına çıkılamayacağı, çıkan ve kendince bir yol tututup bu yolun doğru olduğunu iddia eden kimselerin ise hüsrana uğrayacağı, helak olacağı ve dinden çıkacağı anlaşılmaktadır.[75]

2. Eserleri

Kaynaklarda sûfî, fakîh, müfessir, muhaddis, vâiz, miras âlimi ve dilbilimci (sarf-nahiv) bir Osmanlı âlimi olarak nitelenen Birgivî[76] Arap Dili ve Belâgatı, fıkıh, tefsir, hadis, tasavvuf, kelam ve diğer islam ilimlerinde çok sayıda kitap ve risale kaleme almıştır.[77] Birgivî üzerine yapılan araştırmalara bakıldığında ona ait eserlerin sayısı hakkında farklı bilgilere rastlanmaktadır. Bu sayı bazı çalışmalarda ellinin üzerindeyken[78] bazılarında kendisine nispet

---

73 Birgivî, *Risâle fî reddi’l-ıslâh ve’l-îzâh*, İstanbul: Millet Yazma Eser Ktp., Ali Emiri Arabi, no: 583, vr. 27b-28a; Muhammed Atıf Yıldırım, *Birgivî’nin Şeyhayn (Burhanüşşerîa ve Sadrüşşerîa) savunması (risâle fi reddi’l ıslah ve’l izah),* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009, 31.

74 Bk. Birgivî, *Makâmât,* 17-21.

75 Bk. Birgivî, *Makâmât,* 21-22.

76 Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn*, III, 176; Ali Rıza Karabulut-Ahmet Turan Karabulut, *Mu’cemu’t-târîhi’t-türâsi’l-islâmî fi mektebâti’l-âlem* (Kayseri: Daru’l-akabe, Mektebe Yayınları, ty.), 4/2982.

77 Eserleri hakkında geniş bilgi için bk. *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî,* Ed. Mehmet Bayyiğit, Mehmet Özkan, Ahmet Ali Çanakcı, Asem Hamdy Abdelghany, (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021), 3/51-387.

78 Bk. Yüksel, “Birgivî”, 6/193-194; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri,* 260; Yüksel, *Mehmet Birgivî’nin Dinî ve Siyasi Görüşleri,* 42-59; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri,* 77-130; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 68-120.

edilenlerle birlikte doksanın üzerinde olduğu ancak bunların sadece otuz beşinin ona ait olduğu ifade edimiştir.[79]

2.1. Arap Dili ve Belâgatı Alanındaki Eserleri

(1) Şerhu Lügat-i Ferişteoğlu

Birgivî'nin Ferişteoğlu lakabıyla bilinen İbn Melek (ö. 821/1418) tarafından manzum olarak kaleme alınmış Arapça-Türkçe sözlüklerden biri olan *Lügat-i Ferişteoğlu*'na yazdığı bir şerhtir. Bu çalışmada Arapça kelimelerin Türkçe anlamları verilmiş ve diğer sözlüklerden alıntılar yaparak kelimelerin tam olarak anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır.[80]

(2) İm'ânü'l-enzâr

Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen *el-Maksûd* isimli sarf kitabının bir şerhi olan bu risaleyi, Birgivî'nin yirmi üç yaşlarında (ö. 952/1545) tamamladığı dile getirilmektedir. Bu risale Birgivî'nin Arap gramerine dair ilk çalışmasıdır.[81]

(3) Risâle fi's-Sarf

Birgivî'nin sarf konularını özetlediği ve özgün örnekler sunduğu kısa bir risaledir. Bu risalenin *Kifayetü'l-mübtedî* adlı çalışmasına bir ön hazırlık niteliğinde olduğu düşünülmektedir.[82]

(4) Kifayetü'l-mübtedî

---

79 Ahmet Kaylı, *A Crıtıcal Study Of Bırgıvı Mehmed Efendı's (D. 981/1573) Works And Theır Dıssemınatıon In Manuscrıpt Form,* Thesis submitted to the Institute for Graduate Studies in Social Sciences in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Artsin History, Boğaziçi Unıversıty 2010, 28-30; Birgivî'nin eserleri ve ona nisbeti ile ilgili geniş bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Karesi Meşahiri,* 1/9-11; Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası* (İsytanbul: Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları, 1966); Yüksel, "Birgivî", 6/193-194; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri,* 261-263; Yüksel, *Mehmet Birgivî'nin Dinî ve Siyasi Görüşleri,* 42-59; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı- Eserleri,* 77-130; Ahmet Turan Arslan, "İmam Birgivî'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler", *I. İslam Elyazmaları Sempozyumu, (13-14 Nisan 2007),* (İstanbul: 2009), 175-182; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi,* 68-120; Şükrü Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5 (2005), 305-306; Kaylı, A *Crıtıcal Study Of Bırgıvı Mehmed Efendı's (D. 981/1573) Works And Theır Dıssemınatıon In Manuscrıpt Form,* 28-30; Mehmet Gel, "Birgivî Mehmed Efendi Araştırmalarına Bir Katkı: el-Kavlü'l-vasıt beyne'l-ifrât ve't-tefrît'in müellifi kimdir?", *İslami İlimler Dergisi,* 7, 7/2 (Güz 2012), 59-76.

80 Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 112-113.

81 Birgili, *İm'anü'l-enzar* (İstanbul: Şirket-i Sahafiiye-i Osmaniyye, 1311), 30.

82 Bk. Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 113.

Birgivî'nin sarf konusunda yazdığı en meşhur eseridir. Bu eser asırlarca eğitimde esas alınmış ve çok sayıda şerhi yapılmıştır.[83]

(5) el-Emsiletü'l-Fazliyye

Birgivî'nin, *el-Emsile* isimli meşhur sarf kitabını genişleterek ve bazı düzenlemeler yaparak yazdığı bir risaledir. Bu risaleyi oğlu Fazlullah'a izafeten "*el-Emsiletü'l-Fazliyye"* diye adlandırmıştır. Birgivî bu çalışmada öğrencilere kolaylık olması bakımından sîgaların altına Türkçe tercümelerini de yazmıştır.[84]

Birgivî bu risaleye *Şerhü'l-emsileti'l-Fazliyye* adında bir de şerh yazmıştır.[85] O, sonraki yıllarda söz konusu şerhe birtakım eklemelerde bulunmuştur.[86]

(6) el-Avâmil

Avâmil-i Cedîd ve *Avâmil-i Birgivî* adıyla bilinen bu risale Birgivî'nin yazdığı bir nahiv kitabıdır. Arapça cümle yapısını ve kelimelerin cümle içerisindeki durumlarının incelendiği bu risalede konu ile ilgili örnekler İslam inancının temelleri ve ahlak ilkeleri doğrultusunda verilmiştir. Medreselerde ders kitabı olarak okutulan bu çalışma üzerine çok sayıda şerh ve tercüme yapılmıştır.[87]

(7) İzhâru'l-esrâr

Bu risale Birgivî'nin ders kitabı olarak okutulan en meşhur nahiv kitabıdır. Eserde nahiv konuları Arapça'ya yeni başlayanlar düşünülerek hazırlanmış, ihtilaflı konulara girilmemiştir. Bu risale üzerine çok sayıda şerh, ihtisar ve tercüme çalışması yapılmıştır.[88]

(8) İmtihânü'l-ezkiyâ

Birgivî'nin bu eseri, eğitim öğretimde kaynak olarak kullanılan İbnü'l-Hâcib'in nahiv kitabı *el-Kâfiye'*ye Kadı Beyzâvî tarafından yazılan *Lübbü'l-*

---

83 Bk. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri*, 142-147.

84 Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri*, 147-150.

85 Bk. Güsamettin Erdoğan, *İmam Birgivî'nin el-Emsiletü'l-Fazliyye Şerhi,* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2002.

86 Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri*, 150.

87 Bk. Birgili, *el-Avâmil* (İstanbul: Ahmed Sâki Matbaası, 1325), 93-100; Bk. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri,* 152-156; Recep Kırcı, "Gramer Eserlerinde İnanç ve Ahlak Vurgusu (Birgivî'nin El-'Avâmil İsimli Eseri Örneği)," *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD*), 8/1 (2021), 630-648.

88 Bk. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri*, 165-170.

elbâb fî ilmi'l-i'rab isimli esere yaptığı şerhtir. Birgivî bu esere *Ta'lîkât ale'l İmtihân* adıyla kısa bir ta'lîk yapmıştır.[89]

(9). Ta'lîkât alâ Fevâidi'z-Ziyâiyye

Bu risale, Birgivî'nin, Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan İbnü'l-Hacib'in *el-Kâfiye*'sine Abdurrahman Câmî'nin (ö. 898/1492) yaptığı *el-Fevaidü'z-Ziyâiyye (Molla Câmî)* adlı şerhe yaptığı bir ta'likattır. Bu çalışma *Molla Câmî* üzerine yapılan çok sayıdaki ta'likten biridir.[90]

2.2. Fıkıh Alanındaki Eserleri

Birgivî'ye göre ilmihali bilmek Allah ve Resulüne inanan her erkek ve kadına farzdır.[91] O, dinî ilimlerin özellikle de fıkıh ilminin gafil insanları uyandıracağını, avam ve havas herkesin ona uyması gerektiğini, İslam'a dair işlerin onunla düzene gireceğini söyleyerek fıkıh ilminin önemini vurgulamıştır.[92] Bu düşüncenin sonucu olarak, yaşadığı dönemde meydana gelen fıkhî sorunlara kayıtsız kalmamış, yanlış bulduğu uygulamaları kıyasıya eleştirmiş doğru uygulamanın nasıl olması gerektiğini göstermiştir. Bu husus onun ibadetler dâhil olmak üzere fıkıh alanındaki çalışmalarının diğerlerine nazaran daha fazla olmasından da anlaşılmaktadır.

Bu başlıkta Birgivî'nin fıkıh konularına yer verdiği kitap ve risalelerine yer verilecektir[93]

(1) Zuhru'l-müteehhilîn ve'n-nisâ fî ta'rifi'l-ethâr ve'd-dimâ

---

89 Bk. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı-Eserleri,* 151-152; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi,* 116-117.

90 Birgili, *Ta'lîkât alâ fevâidi'z-Ziyaiyye*, İstanbul:Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Düğümlü Baba Böl., no: 446, vr. 100b-101b.

91 Birgivî, *Ta'lîkât ale'l-İnâye,* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Murat Molla Böl., no: 00806, vr. 50d; Birgivî, *Zuhru'l-müteehhilîn ve'n-nisâ fî ta'rifi'l-ethâr ve'd-dimâ* (*Resâilü'l-Birgivî* içinde), (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011), 185; Birgivî, *Vasiyetname*, şerh: Ahmet Kadızâde (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2012), 162.

92 Birgivî, *Risâle fî reddi'l-ıslâh ve'l-izâh,* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Şehit Ali Paşa Böl., no: 2720 vr. 21b.

93 Fıkıh alanındaki eserleri için bk. Mehmet Özkan, XVI. Yüzyıl Osmanlı Alim ve Fakihi İmam Birgivî'nin Fıkhi Meselelere Yaklaşımı, (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 79-106; Mehmet Özkan, "İmam Birgivi'nin Fıkıh İlmindeki Yeri", *Balıkesirli Bir İslam Alimi İmam Birgivi,* ed. Mehmet Bayyiğit, Mehmet Özkan, AhmeT Ali Çanakcı, Asem Hamdy Abdelghany (Balıkesir: Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021), 121-132.

Temizlik (taharet) ile ilgili bu risalede kadınlara mahsus hayız, nifas, istihâze gibi haller ayrıntılı olarak ele alınmıştır.[94]

(2) Risâle fî reddi'l-ıslâh ve'l-îzâh (Hâşiyetü'l-îzâh ve'l-ıslâh)

Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534), Burhânüşşerîa'ya (ö. 730/1329) ait "*Vikaye"* adlı eseriyle onun Sadrüşşerîa es-Sânî (ö. 747/1346) tarafından yapılan şerhi üzerine düzeltme amaçlı olarak kaleme alınmış bir eserdir.[95]

(3) Şerhu şurûti's-salât

Birgiv'nin temizlik ve namaz ile ilgili yazdığı esere yaptığı bir şerhtir.[96]

(4) Muaddilü's-salât

Namazda ta'dil-i erkan konusu ele alınmaktadır.

(5) Risâle fî sücûdi's-sehv

Sehiv secdesi ile ilgilidir.[97]

(6) İnkâzü'l-hâlikîn

Birgivî'nin yaşadığı dönemde insanlar arasında yaygınlaşan Kur'an'ı dünyada kazanç aracı olarak kullanma uygulamasının yanlışlığı üzerine yazdığı bir kitaptır.[98]

Bu esere *Haşiyetü inkâzi'l-hâlikîn* adıyla yaptığı hâşiyede Birgivî, para vakfının, öldükten sonra Kur'an okunmak üzere para ayırmanın ve ücret ile Kur'an okumanın caiz olmadığını ayet, hadis ve fakihlerin görüşleriyle temellendirmeye çalışmıştır.[99] Birgivî bu eseri daha sonra *Risâle fî ademi cevazi'l-ücre ale'l-Kırae* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir.

---

94 Birgivî, *Zuhru'l-müteehhilîn* (*Resâilü'l-Birgivî* içinde), s. 185-202

95 Bk. Birgivî, *Risâle fî reddi'l-ıslâh ve'l-îzâh,* vr. 30a.

96 Birgivî, *Şerhu şurûti's-salât*, Bursa: İnebey Yazma Eserler Ktp., Orhan Camii Böl., no: 471, vr. 2-26.

97 Birgivî, *Risâle fî sücudi's-sehv*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., M. Arif-M.Murad Böl., no: 174, vr. 20b-30a; Bu risale Şeyhulislam İbn Kemal'e de nisbet edilmektedir. Bu nedenle İbn Kemal'in İslam Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risaleleri arasında tahkik edilmiştir. Dokuz nüshası olduğu ifade edilen ve bunlardan üçü üzerinden yapılan tahkikte Topkapı Ktp, Revan Böl., no: 2032'te kayıtlı nüsha esas alınmıştır. (Bkz. Salim Özer, *İslam Hukuku Alanındaki Arapça Yazma Risaleleri,* Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 1991.

98 Birgivî, *İnkâzü'l-hâlikîn* (*Resâilü'l-Birgivî* içinde), (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011), 51-81.

99 Birgili, *Haşiyetü inkâzi'l-halikîn*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Serez Böl., no: 3832, vr. 1b.

(7) İkâzü'n-nâimîn ve ifhâmü'l-kâsirîn

Bu risale namaz, oruç, Kur'an okuma, tehlil, tesbih, tekbir, tasliye gibi sırf bedenî olan ibadetleri, para almak ve sevabını para verene ulaştırmak üzere yapmanın caiz olmadığını vurgulamak için yazılmıştır. Birgivî bu risalesini, murâdını anlamayan ve görüşlerine karşı çıkanların itirazlarını gidermek amacıyla *Haşiyetü ikâzü'n-nâimîn* adıyla şerh etmiştir.

(8) Fetvalar (Fetavâ-yı Birgivî)

Türkçe kaleme alınan "*Fetâvâ-yı Birgivî*" adlı risalenin küçük hacimli bir fetva mecmuası niteliğindedir.[100]

(9) es-Seyfü's-sârim (Hâşiye fî reddi akvâli Ebissuûd)

Vasiyet veya ölüme bağlı olmaksızın yapılan para vakfının iptali görüşünde olan Birgivi bu risalesini Ebussuûd Efendi'nin para vakfına cevaz veren risalesine cevap olarak yazmıştır.[101]

(10) Ferâiz Risâlesi ve Şerhi

Birgivî'nin Edirne'de yaptığı kassâm-ı askerîlik görevinden sonra miras taksimi konusunda yazdığı bir risaledir.[102]

(11) Risâle fi'l-arâzi'l-uşriyye ve'l-harâciyye

Topraktan elde edilen mahsulün cinsini ve toprağın özelliklerine göre verilmesi gereken vergi miktarlarını, yöneticilerin halkın hukukunu gözetmesinin önemi üzerinde durulmuştur.[103]

(12) Hidâye Hâşiyesi (Ta'lîkât ale'l-İnâye)

Bu risale, Merginânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı eserine üzerine Ekmeleddin Bâbertî'nin (ö. 786/1384) yaptığı şerh olan *el-İnâye* adlı eserin

---

100 Birgivî, *"Hâzihî Fetâvâ-yı Birgivî Muhammed Efendi,* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Çelebi Abdullah Böl., no: 401/6, vr. 39b-50b. Bu risale tarafımızca latinize edilerek yayınlanmıştır. bk. Mehmet Özkan, Osmanlıca Metinlerde İslam Hukuku Motifleri: Fetava-yı Birgivî Örneği", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,* 1/1 (Haziran 2005), 79-107.

101 Birgivî, *Hâşiyetün fî reddi akvâli Ebissuûd* (*Resâilü'l-Birgivî* içinde), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011) 280-281; Birgivî, *Hâşiyetün fî reddi akvâli Ebissuûd* (*Resâilü'l-Birgivî* içinde), 249-281.

102 Birgivî, *Resâilü'l-ferâiz,* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Bağdatlı Vehbi Böl., no: 601 vr. 19. Risalenin tahkiki için bk. Bayram Demircigil, *Birgivî'nin İslam ve Osmanlı Hukukundaki Yeri ve Ferâiz Risalesinin Edisyon Kritiği,* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.

103 Bk. Birgivî, *Risâle fi'l-arâzi'l-uşriyye ve'l-harâciyye*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hacı Mahmut Efendi Böl., no: 1238, vr. 105b-113b.

haşiyesidir.[104] Bu risalenin metninde müellifinadı Mehmed (Muhammed) Çelebi el-Balıkesirî[105] olarak zikredilmektedir.

(13) Mektub (Reddü'l-Birgivî li fetvâ Ebissuûd)

Birgivî'nin kaleme aldığı bu mektup Kanunî Sultan Süleyman'ın kendisinin ve annesinin Ravza-i Mutahhara'ya vakfettikleri kıymetli eşya hakkında Ebussuûd Efendi'nin, yapılan bu vakfın caiz olduğuna dair verdiği fetvaya reddiye mahiyetindedir. Mektubun, II. Selimin hocası Ataullah Efendi'ye yazıldığı tahmin edilmektedir.[106]

(14) Risâle fi'l-musâfaha

Bu risalesinde birbiriyle karşılaşan iki Müslümanın selamlaşma anlamında müsâfaha etmelerinin uygunluğu, fakat cuma ve bayram namazlarının sonrasında topluca musâfaha etmelerinin caiz olmadığı hususunu hadislerle açıklamıştır.[107]

(15) Risâletün fî ziyareti'l-kubûr

Birgivî'nin ifadesi ile bu risale İbn Kayyım'ın "*İğâsetü'l-lehfân fî mesâyidi'ş-şeytan"* isimli kitabından derlenerek ve muteber kitaplardan eklemeler yapılarak hazırlanmıştır.[108]

Risalede kabir ziyareti, kabirde namaz kılmak ve kurban kesmek gibi konular ele alınmış bunlarla ilgili şer'î hükümler açıklanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in kabirlerin mescid edinilmemesi hakkındaki emirlerine, âlimlerin bunların haramlığı konusundaki fetvalarına da yer verilmiş, bu

---

104 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 180; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/2036-2037; Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası*, 52; Karabulut, *Mu'cemu't-târîhi't-türâsi'l-islâmî fi mektebâti'l-âlem*, 4/2986; Ayrıca bk. Yüksel, *Mehmed Birgivî'nin Dînî ve Siyasî Görüşleri,* 43; Arslan, *İmam Birgivî Hayatı Eserleri*, 95; Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 100; Kaylı, *A Crıtıcal Study Of Bırgıvı Mehmed Efendı's (D. 981/1573) Works And Theır Dıssemınatıon In Manuscrıpt Form,* 29.

105 Birgivî, *Ta'lîkât ale'l-İnâye,* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Murat Molla, no: 806, vr. 1b.

106 Bk: Birgivî, *Reddü'l-Birgivî li fetva Ebissuûd,* Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Böl., no: 3699, vr. 128a-132a; Ahmet Turan Arslan, "İmam Birgivî'nin (929-981H/1523-1573) Bir Mektubu", *İslami Araştırmalar* 5 (İstanbul, 1997), 61-74.

107 Bk. Birgivî, *Risâle fi'l-musâfaha*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Şehit Ali Paşa Böl., no: 2728, vr. 141b-144a.

108 Birgivî'nin bir eseri olarak birkaç baskısı yapılan bu risalenin kütüphane kayıtlarında Ahmed b. Mehmed er-Rumî Akhisarî Saruhânî'ye (ö. 1041/1631) ait olduğuna dair bilgiler de vardır. (Bk. Arslan," İmam Birgivî'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler", 180-181.

haramlığın toprağın temiz olmamasından değil şirkten kaynaklandığı vurgulanmıştır.[109]

(16) Vasiyetnâme (Risale-i Birgivî)

Birgivî'nin bu eseri "*İlmihal*" veya "*Risâle-i Birgivî*" adlarıyla anılmaktaysa da içerisinde müellifin vasiyetleri olduğundan "*Vasiyetnâme*" adıyla meşhur olmuştur. Türkçe kaleme alınan bu risale, itikat, ibadet ve ahlaka dair herkes için gerekli meseleleri muteber kaynaklara dayanarak ele alan bir ilmihal kitabı niteliğindedir. İlmihal niteliğindeki bu kitap, Osmanlı döneminde "baskısı yapılan ilk dinî kitap" ve "ilk askere din kitabı" olma özelliğine sahiptir.[110]

(17) et-Tarîkatü'l-Muhammediyye

Bu risale genel olarak iyiliği emredip kötülüklerden sakındırma, dinden sapmalara karşı uyanık olma ve ahlâkî sapmalardan korunma konularını içermektedir. Birgivî bu risalesinde Kur'an, sünnet, bid'atler, mestler, farz, taklid, ezan ve ikamet, namaz, hutbe, cami adabı, yemin, taharet ve necaset hakkındaki küllî kaideler gibi fıkıhla ilgili konulara yer vermiştir.[111]

(18) Kitabü'l-irşad fi'l-akaid ve'l-ibâdât

Fıkıh kitaplarından alıntılar yapılarak hazırlanan bu risale, inanç ve ibadet konularına yer verilen muhtasar ilmihal niteliğindedir.[112]

(19) Nûru'l-ahyâ ve tuhfetü'l-emvât

İmam Birgivî'nin fıkıh kitaplarından alıntı yapmadan hazırladığı ve mükellef için gerekli gördüğü konulara yer verdiği bir risalesidir. İlim talep etmenin önemi ile inanç ve ibadet esaslarını içeren bu risalede daha çok temizlik, namaz, zekât, sadaka ve oruç gibi ibadet konuları ile şer'î hükümler ele alınmıştır.[113]

(20) Cilâü'l-kulûb

---

[109] Bk. Birgivî, *Risâle fi ziyareti'l-kubûr* (*Resâilü'l-Birgivî* içinde), 155-182.

[110] Ali Birinci, "Birgivî Risalesi: İlk Dini Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı", 13-14; Bayrak, *"Osmanlı Tarihi" Yazarları,* 233.

[111] Birgivî, *Tarîkat-ı Muhammediyye*, 10, 34-37, 60-65, 66, 67, 373, 375, 376, 377-378, 536-542, 548.

[112] Birgivî, *Kitabü'l-irşad fi'l-akaid ve'l-ibâdât,* Süleymaniye Ktp., Laleli Böl., no: 3706, vr. 296b-316a.

[113] Bkz. Birgilî, *Nûru'l-ahyâ ve tufetü'l-emvât,* İstanbul: Millet Yazma Eser Ktp., Ali Emiri Böl., Arabî, no: 786, vr. 70.

Birgivî'nin herkes için faydalı olması amacıyla müminlere nasihat türünden yazdığı ve vasiyetler, ihtizar esnasında (ölüm anında) müstehab ve sünnet olan hususlar ile ölümden sonra fayda sağlayacak sadaka, Kur'an okuma ve dua gibi hususları ayet ve hadislerle açıkladığı bir risaledir. Bazı ilmihal bilgilerini içeren bu eserde o, tevbe konusunu Allah hakları ve kul hakları konusunda işlenen günahlardan arınmanın nasıl olacağını açıklayarak izah etmiştir.[114]

2.3. Akaid ve Kelam Alanındaki Eserleri

(1) er-Risâletü'l-îtikadiyye

Birgivî, Türkçe olarak yazdığı bu risaleyi, *Vasiyetnâme'*nin telifi tamamlanıp öğrenciler arasında şöhret bulmasından sonra istek üzerine fasih bir Arapça ile yeniden kaleme almıştır.[115] Eserde, itikadî meseleler, küfrü gerektiren sözler ve yapılması müstehab olan işler konu edilmiştir. Bu eser *Vasiyetnâme*'nin tıpkı tercümesi değildir.

(2) Şerhu âmentü

İmanın şartlarını Arapça olarak şerh eden Birgivî, bu risalede Allah'a imanın onun sıfatlarını bilmek ve bunlara inanmak olduğunu dile getirerek zatî ve subutî sıfatları sıralamakta, Allah'ın itaatkârı mükafatlandırıp isyankârı cezalandırması, kullarına peygamber göndermesi, mahlûkat için en iyiyi yaratması ve kıyamette görünmesi gibi meselelere değinmektedir. Daha sonra melek, kitap, peygamber, ahiret, mîzan, sırat, kazâ ve kader konularını işlemiştir.[116]

(3) Risâletü't-tevhîd (Lügazü'l-Birgivî)

Kelime-i tevhid sözü olan "La ilahe illallah"ı nefy ve isbat yönünden açıklayan bir eserdir.[117]

(4) Tuhfetü'l-müsterşidîn fî beyani'l-mezâhib ve fırakı'l-müslimîn

---

[114] Birgivî, *Cilaü'l-kulûb* (*Resâilü'l-Birgivî* içinde), (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011), 18-19.

[115] Birgili, *er-Risâletü'l-i'tikâdiyye*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Böl., no: 1182, vr. 39b.

[116] Birgili, *Şerhu âmentü*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp; Reşit Efendi Böl., no: 1051, vr. 76b.

[117] Birgili, *Risâletü't-tevhîd (Lügaz),* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Âşir Efendi Böl., no: 463, vr. 51a.

Bu risale Birgivî'nin ehl-i sünnet akâidini öğretmek ve ehl-i bid'atın dine aykırı inançlarını ortaya koymak amacıyla yazdığı bir eserdir. [118]

(5) Ahvâlü etfâli'l-müslimîn

Birgivî'nin, oğlu Mehmed Halim'in küçük yaşta vefatı üzerine yazdığı[119] bu risale Müslümanların küçük yaşta ölen çocuklarının ahiretteki hallerini anlatmaktadır.[120]

2.4. Kur'an ve Tefsir İlimleri Alanındaki Eserleri

(1) Tefsir

Birgivî'nin yazmaya başladığı fakat ömrü yetmediği için tamamlayamadığı tefsiridir. Bu tefsir Fatiha sûresinden başlayıp Bakara sûresinin doksan sekizinci ayetiyle bitmektedir. Birgivî bu risalesinde Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine başvurmuş, nüzûl sebeplerinin açıklamış, ayetler arasında görülen uygunluk ve zıtlıkları izah etmeye çalışmıştır.[121]

(2) ed-Dürrü'l-yetîm fi't-tecvîd

Küçük bir tecvid risalesi olan bu çalışmada Birgivî, Kur'an'ı tecvid kaidelerine uygun olarak okumanın önemine işaret etmiştir.[122] 974/1566 yılında yazılan bu risalenin[123] ders kitabı olarak yazılmış olma ihtimali bulunmaktadır.

(3) Risâle fî beyâni rusûmi'l-Mesâhifi'l-Osmâniyyeti's-sitte

Hz. Osman zamanında çoğaltılarak Medine, Mekke, Şam, Kufe ve Basra'ya gönderilen Mushaf'ların hepsine mutabık ve meşhur kıraatlerin zikrettiği kıyasa muvafık olduğu noktaları ele alan bu risale Arapça olup sekiz sayfadır. Birgivî, Mushaf'ların ihtilaf ettikleri ve kıyasa aykırı düştükleri yerleri de belirtmiştir.[124]

---

[118] Birgili, *Tufhetü'l-müsterşidîn fî beyani'l-mezahib ve fırakı'l-müslimîn*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Damat İbrahim Paşa Böl., no: 297, vr. 377b.

[119] Birgivî, *Ahvâlü etfâli'l-müslimîn (Resâilü'l-Birgivî* içinde), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011), 103.

[120] Bk. Birgivî, *Ahvâlü etfâli'l-müslimîn, (Resâilü'l-Birgivî* içinde), 103-151.

[121] Birgivî, *Tefsir*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Fatih Böl., no: 230, vr. 2a vd.; Ö. Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn),* (Ankara: Diyanet Yay., 1960), 2/473.

[122] Birgili, *ed-Dürrü'l- yetîm,* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1280), 2.

[123] Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 737.

[124] Birgili, *Risâle fî beyâni rusûmi'l-mesâhifi'l-Osmâniyyeti's-sitte,* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hacı Mahmut Böl., no: 299, vr. 1b-8a.

(4) Ahsenü'l-kasas

Yûsuf sûresi'nin tefsiri olduğu ifade edilen ve Birgivî'ye nispet edilen yüz yetmiş altı sayfadan oluşan bu risalenin aslına ve istinsah edilen nüshalarına ulaşılamamıştır. Bu risalenin Kâtip Çelebi ve Osmanlı tarihçileri tarafından Birgivî'nin eserleri arasında zikredilmemesi onun Birgivî'ye aidiyeti konusunda şüpheye yol açmaktadır.[125]

2.5. Hadis Alanındaki Eserleri

(1) Risâle fî usûli'l-hadîs

Bir hadis ıstılahları sözlüğü denilebilecek bu risalede Birgivî, hadis usûlüne dair bütün konuları ele almayıp sadece hadis çeşitleriyle ravilere yönelik ta'n noktalarını incelemiştir.[126]

(2) Şerhu'l-ehâdîsi'l-erbaîn(Şerhü erbaîne hadîsen)

967/1559 yılından önce yazıldığı tahmin edilen bu risale Birgivî'nin kendi derlediği kırk hadisin ancak ilk yedi hadisini şerh edebildiği bir çalışmadır. Birgivî'nin ömrünün yetmemesi nedeniyle tamamlayamadığı otuz üç hadisin şerhi ise Muhammed b. Mustafa Akkirmanî (ö. 1174/1760) tarafından aynı metotla kaleme alınmıştır.[127]

(3) Kitabü'l-îman ve Kitabü'l-istihsân

Hadis fürûuna dair olan bu risalede Birgivî hadisleri bablara göre tasnif etmiştir. O, risalenin "Kitabü'l-îman" bölümünde islam ve imanın tanımı, kadere, öldükten sonra dirilmeye ve peygamberlere iman konularıyla hadisleri; "Kitabü'l-istihsan"da ise ilim, ahlak, Kur'an ve sünnete bağlılık ile orta yolu tutma, dil ile işlenen ameller, çeşitli organlarla işlenen fiiller, yeme içme, giyim kuşam ve süslenme, tıp, arkadaşlık ve uzlet konularındaki hadisleri tasnif etmiştir.[128]

2.6. Tasavvuf Alanındaki Eserleri

(1) el-Kavlü'l-vasît beyne'l-ifrât ve't-tefrît (Risâle fî ihtimâmi emri'd-dîn)

---

125 Bk. Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 81.
126 Birgili, *Risâle fî usûli'l-hadîs*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1275), 4.
127 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1037; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri,* 1/285.
128 Bk. Birgili, *Kitabü'l-îman ve kitabü'l-istihsan*, İstanbul: Nuruosmaniyye Ktp., no: 1194. Geniş bilgi için bk. Arslan, *İmam Birgivî Hayatı Eserleri,* 106-110.

Bu risalede[129] riya, dini hafife alma, cehrî zikir, zikirde teğannî ve lahn olmak üzere beş konu üzerinde durulmuştur. Ayrıca dinî konularda ifrat ve tefritten kaçınılması, mutedil olunması ve delilsiz konuşulmaması gibi hususlara vurgu yapılmıştır.[130]

(2) Risâle fî zikri'l-cehrî

Zikir konusunu ele aldığı bu risalesinde Birgivî, zikri kalp ile ve dil ile yapılan olmak üzere ikiye ayrıldığını söylemiştir. Dil ile yapılanın cehrî kalp ile yapılanın ise hafî olarak adlandırıldığını ifade eden Birgivî, beraberinde raks ve devr gibi davranışlar olmadıkça cehrî zikrin sünnet olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte o, kelime-i şehadet, teşrik tekbirleri, hutbe, ezan ve ikamet gibi cehrî eda edilen zikirler dışında gerek kadın gerekse erkekler için hafî zikrin esas olduğunu belirtmiş ve bunu ayetlerle delillendirmiştir. Risalede Kur'an'ı yüksek sesle ve teğannî ile tecvide uygun olarak ve tertîl üzere okuma konularına değinilmiştir. Ayrıca Berat, Regaib ve Kadir gecelerinde nâfile namazları cemaatle kılmanın caiz olmadığı vurgulanmıştır.[131]

(3) Risâle fî medhi's-sultâni'l-âdil ve zemmi's-sultâni'z-zâlim

Birgivî'nin bu risalesi, *Zuhru'l-mülûk* ve *İrşadü'l-mülûk* adıyla da bilinmektedir. O, risalesinde adil sultanın övülmesi ve zalim sultanın yerilmesi konularıyla sultana nasihatlere yer vermiştir. Ayrıca beytülmâli oluşturan mallarla devlet başkanına ve bürokratlara verilen hediyelerin durumlarını ele almıştır. Devlet başkanlarını, harcamalarında aşırıya kaçmamaları ve hak sahiplerine haklarını vermek suretiyle adil davranmaları konusunda uyarmıştır.[132]

(4) Tafdîlü'l-ganiyyi'ş-şâkir ale'l-fakîri's-sâbir

Risalede zühd adına başkalarına muhtaç olacak duruma düşecek şekilde harcama yapmaktan kaçınma, malına mülküne sahip çıkma ve öldükten sonra geride bıraktığı çoluk çocuğunu muhtaç bırakmama konularını ele almıştır.

---

[129] Yapılan son araştırmalarda bu risalenin Birgivî'ye ait olmadığı ifade edilmiştir. Bk. Mehmet Gel, "XVI. Yüzyıl "Lahn ve Teğannî" Tartışmalarına Dâir Bir Muammânın Çözümüne Doğru: "el-Kavlü'l-Vasît"in Müellifi İbn Bahâeddin mi?", *Tasavvuf (ilmî ve akademik araştırma dergisi),* 35 [2015/1], 1-23.

[130] Birgili, *el-Kavlü'l-vasit beyne'l-ifrât ve't-Tefrît* (*Risâle fî ihtimami emri'd-dîn*), İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., M. Arif-M. Murad Böl., no: 174, vr. 143a.

[131] Birgili, *Risâle fî zikri'l-cehrî*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Böl., no: 771, vr. 24b, 29a.

[132] Birgili, *Risâle fî medhi's-sultâni'l-âdil ve'z-zemmü's-sultâni'z-zâlim,* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., M. Arif-M.Murad Böl., no: 174, 139a-143a.

Ona göre dünyaya meyletmeyi yeren ayet ve hadisler Müslümanların mal sahibi olmalarına engel olmamalıdır. Malının zekâtını veren, tasaddukta bulunan Müslüman sadece sabretmekle yetinen Müslümandan daha üstündür.[133]

(5) Mihakku'l-mutasavvıfîn ve'l-müntesibîn

Birgivî, bu risalesinde her akıllı Müslümanın şeriatın hükümleri ile amel etmesi gerektiğini, tasavvufun ana prensibinin şeriat çizgisini aşmamak olduğunu beyan etmiştir. Bid'at ehlinin kimler olduğunu, gerçek tevbenin niteliği, şeytânî ve rahmânî rüyaların farkları ile şeriat ahkâmına aykırı davranıp günah işledikleri halde artık kemâle erdiklerinden dolayı bu günahların kendilerine zarar vermeyeceğini söyleyenlerin durumlarını ele almıştır.[134]

(6) el-Makâmât

Birgivî, tasavvuf konularına ağırlık verdiği bu risalede hak yolun şeriat, tarikat, marifet ve hakikat olmak üzere dört mertebeden oluştuğunu söylemiştir. Ona göre bütün mertebeler şeriat ile tamamlanabilir. Şeriatını tamamlamayan kimsenin tarikat, marifet ve hakikat derecelerine ulaşması mümkün değildir.[135]

(7) Dâmiğatü'l-mübtediîn fi's-sülûki ilâ tarîki'l-müteşerriîn

Birgivî bu risalesinde tarikat büyüklerinin ve hakikat ehlinin şeriatın hükümlerini korumaya önem veren hayat tarzlarını ve bunların şeriata aykırı tavırlarını ele almıştır. O, tarikat yolunun şeriate aykırı olamayacağını açıkladıktan sonra gerçek bir şeyhte bulunması gereken özellikler ile mürid olmanın şartlarını sıralamıştır. Birgivî, şeyhin karşısında saygıyla eğilmenin Allah'tan başkasına secde etmek anlamına geldiğini söylemiş, zikir sırasında sema, raks ve devrin caiz olmadığını dile getirmiştir.[136]

2.7. Diğer Eserleri

(1) Gurernâme

---

[133] Birgivî, *Tafdîlü'l-ganiyyi'ş-şâkir ale'l-fakîri's-sâbir,* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Reşid Efendi Böl., no: 985, vr. 55a.

[134] Birgili, *Mihakku'l-mutasavvıfîn ve'l-müntesibîn*, İstanbul: Üsküdar Halk Ktp., Hacı Selim Ağa Böl., no: 1271, vr. 40b.

[135] Birgili, *el-Makâmât*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Kasidecizâde Süleyman Sırrı Böl., no: 111, vr. 79b; Bkz. Birgivî, *Makâmât*, terc. Alaüddin Çalışkan, 23-44.

[136] Birgili, *Dâmiğatü'l-mübtediîn fi's-sülûki ilâ tarîki'l-müteşerriîn*, Konya: Bölge Yazma Eserler Ktp.; no: 198, vr. 137b.

Astronomi çalışması niteliğindeki bu risale bir cetvel yardımıyla ay ve günlere yönelik özel hesaplamalar içermektedir.[137]

(2) Risâle fî âdâbi'l-bahs (Risâletü'l-münâzara)

İlmi müzakerelerde müzakere sone erinceye kadar izlenecek metodun açıklandığı bir risaledir.[138]

(3) Emâlî

Kaynaklarda Birgivî'ye ait emâli tarzında bir risalenin olduğu ifade edilmektedir. Nüshası tespit edilemeyen bu risalenin ders sırasında tutulan notlardan biri olma ihtimali yüksektir.[139]

Birgivî'ye nispet edilen fakat ona aidiyeti kesin olmayan başka eserler de vadır. *İşrâku't-terâvih veya İşrâk ve's-siyer*, *Ravzâtü'l-cennât fî usûli'l-i'tikâd, Sıhah-ı Acemiyye*, *ed-Dürrü'l-mültekati'r-Rûmiyye, Sirâcü'i-musallî, Nevafilü'l-ibâdât* (*el-Evrâdü'l-Birgivîyye), Meslekü'l-i'tidâl ilâ fehmi âyeti halkı'l-a'mâl, Râhatü's-salihîn ve savâiku'l-münafikîn* bunlardan bazılarıdır.[140]

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin en güçlü dönemi olan Kanunî ve II. Selim'in hüküm sürdüğü yıllarda yaşayan İmam Birgivi ile ilgili bu araştırmada ulaşılan sonuçları şu şekilde ifade etmek mümkündür:

1) Birgivi, Balıkesir ve İstanbul'da aldığı eğitim ve gördüğü öğrenimin ardından İstanbul ve Birgi'de yaptığı müderrislik görevleri süresince ilmini arttırmış, görüşlerini tebellür ettirmiş velüd bir âlimdir. O, Osmanlı döneminde kendisine "büyük âlim" anlamında "İmam" nitelemesinde bulunulan tek âlim olmuştur.

2) Birgivî kişiliği ve karakter yapısı itibariyle daima doğrunun/hakkın yanında olmuştur. Gördüğü haksızlıklar ve İslam'ın özüne aykırı tutum ve davranışlar karşısında hiçbir zaman sessiz kalmamış, tavizsiz davranmamıştır. O, daima Kur'an ve sünnete uyarak onlarla amel etmenin ve Müslümanların amellerini Kur'an ve sünnete arz etmelerinin gerekliliğini ifade etmiştir.

---

137 Martı, *Birgili Mehmed Efendi,* 117.

138 Birgili, *Risâle fî âdâbi'l-bahs (Risâletü'l-münâzara)*, Konya: Bölge Yazma Eseler Ktp., no: 2505, vr. 153b.

139 Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, 180; Martı, *Birgili Mehmed Efendi,* 118.

140 Bk. Arslan, "İmam Birgivî'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler", 176-180; Martı, *Birgili Mehmed Efendi,* 119-120.

Bunun yapılmaması nedeniyle toplumda meydana gelen bid'at ve hurafeler, onun ömrü boyunca mücadele ettiği konular arasında olmuştur.

3) Birgivî'nin dinî hayatına bakıldığında esasen onun İslam'ı selef-salihîn'in yaşadığı şekilde, bir Müslümanın yaşaması gereken sadelikte yaşadığı görülmektedir. Buradaki selef kavramından son asırda ve günümüzde halâ etkisini sürdüren Vehhabîlik tarzı bir anlayış değil, aksine Hz. Peygamber ve ondan sonraki ashap ve tabbiînin yaşadığı İslam kastedilmektedir. Birgivî'nin bid'atlere karşı sert tavır alması, onun Kur'an ve Sünnet'in emrettiği "iyiliği emretmek ve kötülükten uzaklaştırmak" görevini yerine getirme gayretinin ötesinde bir anlam taşımadığı düşünülmektedir. Ona göre İslam, özünde olmayan bir takım bid'at ve hurafelerle lekelenemez.

Dinî yaşantısı selef-i salihîn'in yaşantısı sadeliğinde olan Birgivî ilk dönem tasavvuf erbabına hürmet göstermiş, fakat yaşadığı dönemde tarikatlere bazı eleştiriler getirmiştir. Bu eleştirilerin temelinde genellikle, bazı mutasavvıfların helal ve haramın tespitinde zahirî ilim yerine rüya ve benzeri batınî yollara başvurmaları, teğannî ile zikir, raks ve devr yatmaktadır. Birgivî bunların zühd ve takvanın hâkim olduğu Cüneyd el-Bağdadi'den Bişr el-Hafi'ye kadar ilk dönem mutasvvıflarınca yapılmadığını dolayısıyla da yapılmaması gereken bid'at işler olduğunu söylemiştir.

4) Birgivî, yaşadığı zamanın sosyal ve ekonomik konularına kayıtsız kalmamış ticarette ribâ ve tefecilikten uzak durarak helal kazanç elde etmenin önemine vurgu yapmıştır. Sosyal hayatta ise toplumun gündeminde olan, giyim kuşamdan eğlenceye yeme içmeden cinsel haramlara, nazar boncuğu takmaktan dövme yaptırmaya kadar birçok konuda helal ve haram uygulamalara değinmiştir. Rüşvet alıp verme, cinayet işleme ve ribânın haramlığına vurgu yapmıştır.

5) Birgivî, Edirne'de bir dönem yaptığı devlet memuriyeti (kassâm-ı askerî) sırasında ve Birgi'deki hocalık hayatı süresinde devlet idare sistemi içindeki bozulmaları görmüş bu nedenle devlet yöneticilerini adaletle davranmaya davet etmiş, onları devlet idaresindeki meşru olmayan uygulamalar karşısında uyarmıştır.

6) Devletin hazine gelirleri konusuna özel bir önem veren Birgivî, yöneticilerin harama bulaşmaması için bu konuya dikkat etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. O hazine gelirlerini nelerin oluşturduğunu açıklarken hediyeler konusunda yöneticileri uyarmıştır. Buna göre devlet başkanı kâfirlerden gelen hediyeleri kendi şahsî mülkü haline getiremez. Hazineye aktarılması gerekir.

Devlet başkanına, bürokratlarına ve hâkimlerine Müslümanlardan hediye şeklinde gelen mallar ise onların mülkü değildir, eğer sahibi biliniyorsa derhal sahibine geri verilmesi gerekir. O bu konulardaki görüşlerini müstakil bir risale kaleme alarak ortaya koymuştur.

7) Birgivî, menkul malların özellikle de paranın vakfedilmesi konusunda resmî görüşten farklı bir tutum izlemiştir. Dönemin Şeyhülislamı Ebussuûd Efendi para vakfı dahil menkul malların vakfına cevaz verirken Birgivî buna şiddetle karşı çıkmış, bu karşı çıkışını da onun bu konudaki risalesine cevap niteliğinde karşı bir risale kaleme alarak göstermiştir. Para vakfının haram olduğunu ve çok sayıda mahzurları olduğunu söylediği bu risale onun kendine özgü yaklaşımını ortaya koyması bakımından önemlidir.

8) Birgivî elli yıllık ömründe Arap Dili ve Belagati dâhil İslamî ilimlerin tümünde yazdığı çok sayıdaki eser onun ilmî derinliğini ve üretkenliğini göstermektedir. O, kitap ve risalelerinde fıkıh konularını ele alırken itikatta Maturidiye ve amelde Hanefî mezhebini esas almıştır. Şafiî, Hanbelî ve Mâlikî mezhebi müctehidlerinin görüşlerine ve kitaplarına da atıflarda bulunduğu ve alıntılar yaptığı da olmuştur.

Birgivî, eserlerinin çoğunu Arapça olarak yazmıştır. Fakat *Risale-i Birgivî (Vasiyetname)* adlı ilmihal kitabını Anadolu'da yaşayan Müslümanların kolaylıkla anlayabilmesi ve istifade edebilmesi için Türkçe olarak kaleme almıştır. Bu eser, asırlar boyu Anadolu'da ve Osmanlı coğrafyasında her evde mevcut olmuş ve okunmuştur. Müslümanların ilmihal bilgilerini büyük ölçüde bu eserin şekillendirdiği söylenebilir. İlim ehli arasında asırlarca okunan diğer bir eseri ise Arapça olarak kaleme aldığı Kur'an ve sünnet merkezli, bidatlardan uzak İslam anlayışını ele aldığı *Tarikat-ı Muhammediyye*'dir. *Avamil-i Birgivî* veya *Avamil-i Cedîd* adlarıyla meşhur olan nahiv kitabı ise asırlarca medreslerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

Sonuç olarak İmam Birgivî, yaşadığı hayat, görüşleri, yazdığı kitap ve risaleler ile Anadolu başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasında derin izler bırakmış nev-i şahsına münhasır bir İslam âlimidir.

Kaynakça

Arslan, Ahmet Turan. *İmam Birgivi, Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri.* İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.

Arslan, Ahmet Turan. "İmam Birgivî'nin (929-9818/1523-1573) Bir Mektubu". *İlmi Araştırmalar 5* (İstanbul 1997), 61-74.

Arslan, Ahmet Turan. "Birgivî Mehmed Efendi (929/1523 - 981/1573)". *İslam İktisadi Düşünce Tarihi.* ed. Mehmet Bulut. İstanbul: İZÜ Yayınları, 20121.

Arslan, Ahmet Turan, "İmam Birgivî ve Günlük Hayatı". İlim ve Sanat Dergisi 19 (Mayıs-Haziran 1988), 52-57.

Arslan, Ahmet Turan. "İmam Birgivî'ye Nisbet Edilen Bazı Eserler", *I. Ulusal İslam Elyazmaları Sempozyumu (13-14 Nisan 2007) Bildiriler Kitabı.* haz. İbrahim Gümüş. İstanbul: Türbeler, Çeşmeler, Taşınır Taşınmaz Kültür Varlıklarını Koruma ve Yaşatma Derneği, 2009.

Atâî, Nev'îzâde. *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti'ş-şakâik*. nşr. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.

Atsız, Nihal. *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası.* İstanbul: Süleymaniye Ktp. Yayınları, 1966.

Baltacı, Cahit. *15. ve 16. Asırlarda Osmanlı Medreseleri.* İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

Bayyiğit, Mehmet vd. (ed.). *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî*. 3 cilt. Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Bilmen, Ö. Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn).* Ankara: Diyanet Yayınları, 1960.

Birgili, Mehmed b. Pîr Ali. *İnkâzu'l-hâlikîn Tercümesi*. İstanbul: Topkapı Sarayı Ktp., Emenet Hazinesi, no: 722, vr. 57b.

Birgili, Mehmed b. Pîr Ali. *İm'ânü'l-enzâr,* İstanbul: Şirket-i Sahafiiye-i Osmaniyye, 1311.

Birgili, Mehmed b. Pîr Ali. *el-Avâmil.* İstanbul: Ahmed Sâki Matbaası, 1325.

Birgili, Mehmed b. Pîr Ali. *Ta'lîkât alâ fevâidi'z-Ziyaiyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Düğümlü Baba Böl., no: 446, vr. 100b-101b.

Birgili, Mehmed b. Pîr Ali. *Haşiyetü inkâzi'l-halikîn.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Serez Böl., no: 3832, vr. 1b.

Birgilî, Mehmed b. Pîr Ali. *Cilaü'l-kulûb* (Resâilü'l-Birgivî içinde). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011.

Birgili, Mehmed b. Pîr Ali. *Nûru'l-ahyâ ve tufetü'l-emvât.* İstanbul Millet Ktp., Ali Emiri Böl., Arabî, no: 786, vr. 70.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *er-Risâletü'l-i'tikâdiyye.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Böl., no: 1182, vr. 39b.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *Şerhu âmentü.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Reşit Efendi Böl., no: 1051, vr. 76b.

Birgili, Mehmed b. Pîr Ali. *Risâletü't-tevhîd (Lügaz).* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Âşir Efendi Böl., no: 463, vr. 51a.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *Tufhetü'l-müsterşidîn fî beyani'l-mezahib ve fırakı'l-müslimîn.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Damat İbrahim Paşa Böl., no: 297, vr. 377b.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *ed-Dürrü'l- yetîm.* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1280.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *Risâle fî beyâni rusûmi'l-mesâhifi'l-Osmâniyyeti's-sitte.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hacı Mahmut Böl., no: 299, vr. 1b-8a.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *Risâle fî usûli'l-hadîs*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1275.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *Kitabü'l-îman ve kitabü'l-istihsan*. İstanbul: Nuruosmaniyye Ktp., no: 1194.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *el-Kavlü'l-vasit beyne'l-ifrât ve't-Tefrît (Risâle fî ihtimami emri'd-dîn).* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., M. Arif-M. Murad Böl., no: 174, vr. 143a.

Birgili, *Risâle fî zikri'l-cehrî.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Böl., no: 771, vr. 24b, 29a.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *Risâle fî medhi's-sultâni'l-âdil ve'z-zemmü's-sultâni'z-zâlim.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., M. Arif-M.Murad Böl., no: 174, 139a-143a.

Birgivî, Mehmed b.Pîr Ali. *Tafdîlü'l-ganiyyi'ş-şâkir ale'l-fakîri's-sâbir.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Reşid Efendi Böl., no: 985, vr. 55a.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *Mihakku'l-mutasavvıfîn ve'l-müntesibîn.* İstanbul: Üsküdar Halk Ktp., Hacı Selim Ağa Böl., no: 1271, vr. 40b.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *Dâmiğatü'l-mübtediîn fi's-sülûki ilâ tarîki'l-müteşerriîn.* Konya: Konya Bölge Yazma Eser Ktp., no: 198, vr. 137b.

Birgili, Mehmed b.Pîr Ali. *Risâle fî âdâbi'l-bahs (Risâletü'l-münâzara).* Konya: Konya Bölge Yazma Eser Ktp., no: 2505, vr. 153b.

Birgivî, Mehmed b.Pîr Ali. *Tefsir*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Fatih Böl., no: 230, vr. 2a vd.

Birgivî, Mehmed b.Pîr Ali. *Kitabü'l-irşad fi'l-akaid ve'l-ibâdât.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Laleli Böl., no: 3706, vr. 296b-316a.

Birgivî, Mehmed b.Pîr Ali. *Risâle-i Birgivî (Vasiyetnâme*). Konya: Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Yusuf Ağa Yazma Eser Ktp., no: 133, vr. 28a.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Hâşiyetü'l-Hidâye (Ta'lîkât ala'l-İnâye).* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Murat Molla, no: 806.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Haşiyetü'l-Hidâye (Ta'likât ale'l-İnâye).* nşr/thk. Mehmet Özkan. Bursa: Emin Yayınları, 2016.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Muaddilü's-salât* (Resâilü'l-Birgivî içinde). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Ahvâlü etfâli'l-müslimîn* (Resâilü'l-Birgivî içinde). İstanbul: Esad Efendi Matbaası, ty.

Birgivî, Mehmed b.Pîr Ali. *Cilaü'l-kulûb* (Resâilü'l-Birgivî içinde). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Şerhu'l-emsiletü'l-Fazliyye.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Esat Efendi Böl., no: 3576, vr. 68b-69a.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-Siretü'l-Ahmediyye,* Asitane, ty.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *el-Makâmât,* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Kasidecizâde Süleyman Sırrı Böl., no: 111.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Makâmât.* terc. Alaüddin Çalışkan. İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 1. Basım, 2015.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Risâle fî reddi'l-ıslâh ve'l-îzâh.* Ankara: Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, no: 583, vr. 27b-28a.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Zuhru'l-müteehhilîn ve'n-nisâ fî ta'rifi'l-ethâr ve'd-dimâ.* (Resâilü'l-Birgivî içinde). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Vasiyetname*. şerh: Ahmet Kadızâde. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2012.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Şerhu şurûti's-salât.* Bursa: İnebey Yazma Eserler Ktp., Orhan Camii Böl., no: 471, vr. 2-26.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Risâle fî sücudi's-sehv.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., M. Arif-M.Murad Böl., no: 174, vr. 20b-30a.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *İnkâzü'l-hâlikîn* (Resâilü'l-Birgivî içinde). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011, 51-81.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Hâzihî Fetâvâ-yı Birgivî Mehmed Efendi.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Çelebi Abdullah Böl., no: 401/6, vr. 39b-50b.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Hâşiyetün fî reddi akvâli Ebissuûd* (Resâilü'l-Birgivî içinde). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2011.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Resâilü'l-ferâiz.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Bağdatlı Vehbi Böl., no: 601 vr. 19.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Risâle fi'l-arâzi'l-uşriyye ve'l-harâciyye.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hacı Mahmut Efendi Böl., no: 1238, vr. 105b-113b.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Risâle fi'l-musâfaha*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Şehit Ali Paşa Böl., no: 2728, vr. 141b-144a.

Birgivî, Mehmed b. Pîr Ali. *Risâletün fî ziyareti'l-kubûr* (Resâilü'l-Birgivî içinde). Beyrut: Dârü'l-kütübi'l- ilmiyye, 2011, 155-182.

Birinci, Ali, "Birgivî Risalesi: İlk Dini Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı", *Türk Yurdu 112* (Aralık 1996), 13-14.

Duran, Ahmet. "Hasan Basri Çantay". *Tohum 3/4* (Kasım 1968),14-15.

Düzenli, Yaşar. “Balıkesirli Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivî”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3/4* (Mayıs 2000), 228-247.

Erdoğan, Güsamettin. *İmam Birgivî’nin el-Emsiletü’l-Fazliyye Şerhi.* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Gel, Mehmet. “Birgivî Mehmed Efendi Araştırmalarına Bir Katkı: el-Kavlü'l-vasıt beyne'l-ifrât ve't-tefrît’in müellifi kimdir?”. *İslami İlimler Dergisi*, 7/2 (Güz 2012), 59-76.

Gökçe, Turan vd. (ed.). *Yörük Obasından Ödemiş Ovasına Birgi*. İzmir: Ödemiş Belediyesi Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Yayınları, 2019.

Hocazâde. *Şerh bi’l-kavl ale’t-Tarîka*. Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., no: 2142, vr. 1b.

Hocazâde Abdunnâsır Efendi. *el-Evrâdü’l-Birgivîyye (Nevafilü’l-ibâdât).* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Hasan Hüsnü Paşa Böl., no: 260/16, vr. 176a-176b.

Karabulut, Ali Rıza – Karabulut, Ahmet Turan, *Mu’cemu’t-târîhi’t-türâsi’l-islâmî fi mektebâti’l-âlem.* Kayseri: Daru’l-akabe, Mektebe Yayınları, 1982.

Karesi Vilâyetine Mahsus Salnâme. Balıkesir: Balıkesir Vilayet Matbaası, 1305.

Kâtip Çelebi. *Keşfü’z-zunûn.* nşr. Şerafettin Yaltkaya. İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları, 1287.

Kâtip Çelebi (Hacı Halife), *Keşfü’z-zunûn an esmâ-i kütübi’l-fünûn,* Dâru’l ihyâi’t-türâsi’l- Arabî, Beyrut ty.

Kâtip Çelebi. *Mîzânü’l-hak fî ihtiyâri’l-ehak*. haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: MEB Yay., 1993.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu’cemü’l-müellifîn*. Beyrut: Daru’l-ihyâu’t-türâsi’l-arabî, 1957.

Kufralı, Kasım. “Birgivî”. *İslam Ansiklopedisi.* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1965.

Kuşadalı Ahmed Efendi. *Tercüme-i Evrad-ı Birgivîyye.* İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Düğümlü Baba, nr. 449, vr. 148b-149b.

Kaylı, Ahmet. A Crıtıcal Study Of Bırgıvı Mehmed Efendı's (D. 981/1573) *Works And Theır Dıssemınatıon In Manuscrıpt Form.* Thesis submitted to the Institute for Graduate Studies in Social Sciences in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Artsin History, Boğaziçi Unıversıty 2010.

Kırcı, Recep. "Gramer Eserlerinde İnanç ve Ahlak Vurgusu (Birgivî'nin El-'Avâmil İsimli Eseri Örneği)." *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD*), 8/1 (2021), 630-648.

Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2011.

Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî.* İstanbul: 1971.

Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: TDV Yayınları, 2014.

Özen, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 3/5* (2005), 249-378

Özkan, Mehmet. *XVI. Yüzyıl Osmanlı Âlim ve Fakihi Muhammed Birgivi'nin Fıkhi Meselelere Yaklaşımı*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2016.

Özkan, Mehmet. "İmam Birgivi'nin Fıkıh İlmindeki Yeri". *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi,* ed.Mehmet Bayyiğit, Mehmet Özkan, Ahmet Ali Çanakcı, Asem Hamdy Abdelghany, Balıkesir: Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Pecevi İbrahim. *Peçevi Tarihi*. İstanbul: 1281-1283.

Sâmi, Şemseddin. *Kamusu'l-a'lâm.* İstanbul: Mihran Matbaası, 1981.

Şeker, Mehmet (ed.). *İmam Birgivi (Sempozyumu).* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Tahir, Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. nşr/haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınları, 1972.

Türker, Ali vd. *Cumuriyet Dönemi ve Öncesi Balıkesir'de Eğitim.* Balıkesir: Balıkesir Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK) Yayınları, 4. Basım, 2014.

(Uzunçarşılı), İsmail Hakkı b. Mehmed Latif. *Karesi Meşahiri.* Karesi (Vilayet) Matbaası, 1. Basım, 1342.

Uzunçarşılıoğlu, İsmail Hakkı. *Kitabeler*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1347/1929.

Yıldırım, Muhammed Atıf. *Birgivî'nin Şeyhayn (Burhanüşşerîa ve Sadrüşşerîa) savunması (risâle fi reddi'l ıslah ve'l izah).* İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Yüksel, Emrullah. *Mehmet Birgivi'nin (929-981/1523-1573) Dini ve Siyasi Görüşleri*. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2011.

Yüksel, Emrullah. "Birgivî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

2. BÖLÜM

Birgivî'nin Kıyâsî Âmil Teorisi Ekseninde Cürcânî ve Birgivî'nin Kıyâsî ve Semâî Âmil Mukayesesi

Dr. Recep KIRCI

Birgivî'nin Kıyâsî Âmil Teorisi Ekseninde Cürcânî ve Birgivî'nin Kıyâsî ve Semâî Âmil Mukayesesi

Dr. Recep KIRCI*

GİRİŞ

10/16 yüzyılın önemli dilcilerinden olan Birgivî Mehmet Efendi (ö. 981/1573) Balıkesir'de doğmuş İzmir'in Ödemiş ilçesine bağlı Birgi nahiyesinde vefat etmiştir. Yaşadığı dönemde müderris olmanın yanında toplumun sorunlarıyla yakından ilgilenerek bid'atlerle mücadele etmiş, toplumsal konulara kafa yormuş ve dönemindeki ahlaki çöküntünün önüne geçmek için çabalar sarf etmiş değerli bir alimdir. Müellif Arap grameri, fıkıh, akâid, tefsir, kırâat, ahlak-tasavvuf gibi alanlarda eserler kaleme almıştır.[141] Birgivî'nin Arap gramerine dair kaleme aldığı eserlerden *İzhârü'l-esrâr*, Arap dili grameri öğretiminde önemli bir yere sahiptir. Zira adı geçen eser Tanzimattan sonra Osmanlı medreselerinde gramer eseri olarak okutulmuş[142] ve günümüzde de Klasik Arapça dersi veren sivil toplum kuruluşlarında ve Klasik medrese tarzı eğitim vermeye devam eden kurumlarda okutulmaya devam etmektedir. Müellif, söz konusu eserinde nahiv konularını âmil-mâmul-i'râb esasına göre tasnif ederek orta seviyede ele almıştır.[143] Âmili; âmili; semâî ve kıyâsî âmil şeklinde ikiye ayırarak incelemiştir. Kıyâsî âmili anlatırken her bir âmil ile ilgili detaylı bilgiler vermiş ve okurun anlayacağı bir metotla konuyu işlemiştir. Gelenekte önemli bir yeri olan müellifin bu eserindeki kıyâsî âmil teorisini ele alan bir çalışmaya ulaşılamadığı için bu konunun incelenmesi gramer çalışmalarına önemli katkılar sunacaktır.

Bu çalışmada Birgivî'nin *İzhârü'l-esrâr* isimli eserinde âmil taksiminde yer alan kıyâsî âmile yaklaşımı diğer bir ifade ile kıyâsî âmil teorisi, dokuz kıyâsî âmile dair verdiği biligiler, kıyâsî 'âmilleri ele alışında

* Dr. Öğretim Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri. Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, rkirci@mehmetakif.edu.tr, ORCİD: 0000-0003-0893-6885.

141 Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay. 1992), 191.

142 Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları" *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, 284.

143 Servet Demirbaş, "Muhammed Emin Er'in el-Bahru's-sahv fî ilmi'n-nahv İsimli Eserinde Nahiv İlmine Dâir Görüşleri" *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti*, ed. Cafer Acar – Aygün Yılmaz (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 397-400.

takip ettiği metodu ve söz konusu teorinin, Abdülkâhir Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) kıyâsî ve semâî âmilden kabul ettiği âmillerden farklılaşmas incelenecektir. Çalışma esnasında Birgivî'nin *İẓhârü'l-esrâr* isimli çalışması ile Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) *'Avâmilü'l-mie* isimli eserleri karşılaştırılarak incelenecektir. Bununla beraber bazı konularda Cürcânî'nin *el-Cümel* isimli eseri ile Birgivî'nin *İẓhârü'l-esrâr* isimli eseri üzerine yazılan şerhlerden de yararlanılacaktır. Çalışmanın amacı, Birgivî'nin kıyâsî âmil teorisi ve bunun etkisi incelenerek alana bir nebze katkı sunmaktır. Birgivî'nin düşüncesine göre kıyâsî âmil; amel etmesi konusunda küllî kâidenin bulunduğu ve küllî kâide de yer alan mevzu kısmındaki âmilin sayı yönünden sınırsız olması gerekmektedir. Diğer bir ifade ile bir âmilin, kıyâsî âmilden sayılması için kapsamına giren fertlerin sayılamayacak kadar çok olması gerekmektedir. Konuyu bu bağlamda değerlendiren Birgivî'ye göre kıyâsî âmiller dokuzdur. Bunlardan bazılarının kalıpları semâî olup sınırlıdır. Kalıplarının semâi olması, o âmilin kıyâsî âmillerden görünmesine engel olma düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Birgivî eserinde bu konuya da değinmiştir. Birgivî'ye göre kalıpları semâî olsa da kapsamına giren fertler sınırsız olduğu için bu durum o âmilin, kıyâsî âmillerden olmasına engel değildir.[144] Eser incelendiğinde müellifin, okurun anlayacağı şekilde bir metot takip ettiği, taksimata önem verdiği ve örneklerle konuyu açıkladığı görülmüştür.

1. Birgivî'nin Kıyâsî Âmil Teorisi

Birgivî *İzhârü'l-esrâr* isimli eserinde âmili kıyâsîyi şu şekilde tanımlar:

ما يُمْكِنُ أَنْ يُذْكَرَ في عَمَله قَاعِدَةٌ كُلِّيَّة مَوْضُوعُها غَيرُ مَحْصُورٍ

"*Amel etmesi konusunda mevzûu sınırsız olan küllî kâidenin zikrinin mümkün olduğu âmildir*."[145]

Birgivî'nin yaptığı bu tanımda iki önemli konu yer almaktadır. Birincisi, âmili kıyâsîden olacak herhangi bir âmilin ameli konusunda *küllî kâidenin* zikredilebilir olmasıdır. Diğeri de bu küllî kâidenin *mevzûu* kısmının fertlerinin sayılamayacak kadar çok olmasıdır. Tanımda geçen (قَاعِدَةٌ كُلِّيَّة) "Küllî kâide" ifadesi *İẓhârü'l-esrâr* ile ilgili yazılan şerhlerde (قَضِيَّةٌ كُلِّيَّة) "küllî kazıyye" olarak açıklanmaktadır.[146] İfade edildiğine göre "*Erken dönem İslâm filozof ve mantıkçıları kanun kelimesini "kâide" anlamında kullanmışlar,*

144 Birgivî Mehmet Efendi, *İzhârü'l-esrâr* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye ts.), 129.
145 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 129.
146 Abdullah b. Sâlih b. İsmâil Eyyûbi, *Şerḥu'l-İẓhâr li Abdillâh el-Eyyûbî* (İstanbul: Dersaâdet 1309), 58; Şeyh Mustafa b. Hamza Kuşadalı, *Adalı cedîd ale'l-İzhâr* (İstanbul: Rıza Efendi Matbaası 1288), 88.

daha sonra da literatüre kâide ve kazıyye terimleri yerleşmeye başlamıştır." *Sadrusşerîa da (ö. 747/1346) kâideyi mantıktaki terimleri izleyerek küllî kazıyye olarak açıklamıştır*."[147] Buradan hareketle Birgivî'nin âmili kıyâsî tanımında yer verdiği bu *kâide-i küllîye'nin* ya da diğer bir ifade ile *kadiyye-i küllîye'nin* mantık terimlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü mantık ilmi tercümeler yoluyla İslam muhitinde gelişmeye başlayınca başta kelam ve fıkıh usulü olmak üzere dil bilimlerinin daha iyi anlaşılmasında da kullanılmıştır.[148] Ayrıca aşağıda ifade edileceği üzere eserde dokuz âmilden her biri incelenirken, bu konuyla ilgili yer alan ifadeler de söz konusu düşüncemizi desteklemektedir. Konunun daha iyi anlaşılması için *kâide-i küllîyye* ve bu kâide-i küllîyenin *mevzûu* kısmı hakkında kısa bir malumat sunulması yerinde olacaktır.

Mantıkta ilminde kazıyye: "*konuşanın sözü hakkında doğru veya yanlış demek mümkün olan sözdür*"[149] veya *"Mevzûunun cüzlerinin hükümleri kendisi sebebi ile bilinendir"*[150] şeklinde tanımlanmaktadır. Herhangi bir şey hakkında olumlu ya da olumsuz bir hüküm varılacağı zaman, iki aşamalı bir süreci oluşturulur. Öncelikle hüküm verecek şey bütün yönleriyle zihninde kavranmaya çalışır. Bunun için tasavvurât diye isimlendirilen kavramlara ve onları ifade edecek lafızlara, terimlere ve tanımlara müracaat edilir. İkinci olarak bu kavramlar arasındaki ilişkileri düzenleyerek bunları birbirine nispet eden mevzû/özne mahmûl/yüklem ilişkisiyle olumlu ya da olumsuz hükme ulaşır. Hüküm vermeye ulaştıran şey kazıyyeler/önermeler ve kazıyyelerin bir arada birbirine bağlanmasıyla netice bildiren kıyastır.[151]

Mantık ilmindeki kadıyye; hamliyye ve şartıyye olmak üzere iki kısımdır.[152] Kadıyye-i hamliyye mûcibe (olumlu) ve sâlibe (olumsuz) olarak iki kısımdır. Bu her iki kısım da mahsûsa ve mahsûra (müsevvere) olarak ikiye ayrılır. Muhsûralar da mûcibe-i küliyye, sâlibe-i külliyye, mûcibe-i cüz'iyye ve sâlibe-i cüz'iyye olarak dört kısımdır.[153] Küllîyye-i müsevvereler başında

---

147 Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullāh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillāh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî, *et-Tavżîḥ fî ḥalli ġavâmiżi't-Tenḳīh* (Teftâzânî, et-Telvîḥ içinde) (Beyrut: 1377/1957,), 1/20; Mustafa Baktır, "Kâide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2001), 206.

148 Servet Demirbaş, *Tefsir-Mantık İlişkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 75-78.

149 Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî el-Ebherî, *İsâġūcî* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi 1984), 6.

150 Abdullah Eyyûbî, *Şerḥu'l-İẓhâr li Abdillâh el-Eyyûbî,* 58.

151 Demirbaş, Tefsir-Mantık İlişkisi, 204-205.

152 Ebherî, *İsâġūcî*, 6.

153 Ahmed b. Abdullah Şevkî, *Şevkî ale'l-Fenârî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1302), 101.

كل ve لا شيء lafzı bulunan ve cüziyye-i müsevvereler başında بعض lafzı bulunan kazıyyelerdir.[154] Küllîyye-i müsevvere: "*Hükmün, tüm fertleri kapsadığı kendisi ile beyan edilendir*" şeklinde tanımlanmaktadır.[155] Birgivî'nin eserinde âmili kıyâsî ile ilgili zikrettiği küllî kâidelere bakıldığında onun burada sayılan kadıyye türlerinden kadıyye-i hamliyye-i mucibenin kısmından olan küllîyye-i müsevvereyi kast ettiği anlaşılmaktadır. Zira konunun başında âmilin amelini beyân ile ilgili dile getirdiği iki tane küllî kâide vardır.

Bunlar:

1. كلُّ صفة مشبهة ترفع الفاعل "*Her sıfat-ı müşebbehe fâilini ref' eder*." Bu kadıyyede " كلُّ صفة مشبهة" kısmı mevzu, "ترفع الفاعل" kısmı da mahmul olarak isimlendirilmektedir.

2. كل فعل يرفع و ينصب "*Her fiil ref' ve nasb eder*."[156] Küllî kâidesinde " كل فعل" mevzu, "يرفع و ينصب" mahmul olmaktadır.

Bu örneklerin her ikisi de (كل) lafzı ile başlamış ve bu sebeple de kapsamına giren tüm fertleri içermiştir. Bu nedenle her iki örnekte; kazıyye-i hamliyye-i mûcibenin küllîyye-i müsevvere kısmındandır.

Tanımda açıklanması gereken bir diğer konu mevzûundaki fertlerinin sayısının sınırsız olmasıdır. Peki bu durumda tanımda dile getirilen *mevzû* ifadesiyle ne kastedilmektedir. Daha önce kazıyye; hamliyye ve şartiyye olmak üzere iki kısım olduğu ifade edilmişti. Hamliyye, "*her iki tarafı da müfred olandır*" şeklinde açıklanmaktadır. Hamliyyeler üç şeyden meydana gelir. Bunlar Mahkûmün aleyh (mevzû), mahkûmün bih (mahmûl) ve aralarındaki nispet, diğer bir ifade ile râbıttır. Örneğin (زيدٌ هو عالمٌ) "*Zeyd bilendir*" bu önermede (زيد) mahkûmün aleyh (mevzû), (عالم) mahkûmün bih ve (هو) de râbıttır. Bu şekilde gelen ifadelere (ثُلاثِيَّة) "üçlü" denir. Zira hamliyyeyi meydana getiren üç öge de bulunmaktadır. Ancak bazı lugatlarda bu râbıtın hazfedildiği ifade edilmektedir. Bu şekil hamliyyelere de (ثُنائِية) "ikili" denir.[157]

---

[154] Ömer Feyzi Tokâdî, *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni Îsâgôcî* (İstanbul: Dersaâdet Matbaası 1312), 76.

[155] Ebü'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Alî b. Ömer b. Alî el-Kâtibî, *Risale-i Şemsiyye-i Cedîde* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi ts.), 17.

[156] Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 129.

[157] Ali b. Ömer el-Kâtibî, *Şemsiyye,* 16-17.

İşte bu hamliyyenin birinci kısmına *mevzû,* ikinci kısmına *mahmûl* adı verilmektedir.[158] Birgivî'nin tanımda yer verdiği *mevzu*dan kasıt o âmilin amel etmesi konusunda zikredilen küllî kâidenin birinci kısmında yer alan ve (كل) kelimesinden sonra zikredilen kelimedir.

Sonuç olarak Birgivî'ye göre bir âmilin kıyâsî âmilden olması için amelini beyanla ilgili *kazıyye-i hamliyye-i mûcibe*'nin kısmından olan *küllîyye-i müsevvere* şeklinde bir kazıyyenin bulunması ve bu kadıyyenin *mevzû* yani birinci kısmının kapsamına giren fertlerin sayısının sınırsız olması, diğer bir ifade ile sayılamayacak kadar çok olmasıdır. Aşağıda Birgivî'nin eserinde yer alan kıyâsî âmiller incelenirken her bir âmilde bu konu dikkate alınarak incelenecektir.

2. *İẓhârü'l-esrâr*'da Kıyâsî Âmiller

Birgivî, Arap gramerine dair yazdığı eserlerinde kıyâsî âmilleri dokuz olarak tespit etmiştir. *Avâmil'*de çok muhtsar bir şekilde ele aldığı bu âmilleri *İẓhârü'l-esrâr*'da daha tafsilatlı olarak ele almıştır.

2.1. Mutlak Fiil

Birgivî kıyâsî âmiller içinde en çok mutlak fiilin anlatımına yer verir. Konuya, "*Her fiil ref' eder, birçok ma'mûlünü nasb eder."* küllî kâdesi ile başlar. Daha sonra mutlak fiili, lâzım (geçişsiz) ve müte'addî (geçişli) fiil olarak ikiye ayırır. Lâzım fiili, "*fiil kendisi üzerine vaki olan şeysiz (mef'ûlün bihsiz) anlaşılması tamam olandır*" şeklinde tanımlar ve bunların harfi cersiz mef'ûlün bih alamayacağını bildirir. Ef'âl-i medh (övgü ifade eden fiiler) ve ef'âl-i zem (yerme fiilleri) ifade eden fiilleri de lâzım fiil kategorisinde değerlendirip bunların amel şartlarını yani fâil alıp ref' etme şartlarını ve bazı özel şartları zikreder.

Müteaddî fiili, "*fiil kendisi üzerine vaki olan şeysiz (mef'ûlü bihsiz) anlaşılması tamam olmayandır*." şeklinde tanımlayan Birgivî, müteaddî fiili üç kategoride inceler. Birincisi, bir mef'ûl alanlardır. Bu kısım fiillerin mef'ûllerinin karîneli veya karînesiz hazfi (düşürülmesi) caizdir.[159]

İkincisi, iki mef'ûl alan fiillerdir. Bunlar da kendi içerisinde üç kısma ayrılırlar. Birinci kısım birinci mef'ûlü ikinci mef'ûlüne zıt olan fiilerdir. Yani iki mef'ulden birincisinin mübtedâ ikincisinin de mübtedânın haberi olması diğer bir ifade ile aralarında isnad ilişkisi kurularak isim cümlesi oluşturulması

[158] Ebherî, *İsâġūcî*, 6.
[159] Birgivî, *İẓhârü'l-esrâr*, 129-130.

caiz değildir. Bu kısım fiillerin her iki mef'ûlü veya mef'ûllerinden biri karîneli veya karînesiz hazfedilebilmektedir.

İki mef 'ûl alan müteaddî fiilerin ikinci kısmı, ef'âli kulûb şeklinde isimlendirilen fiillerdir. Müellif bunları "*mübtedâ haberin başına gelip onları mef'ûl alarak nasb eden ve kalb ile anlaşılan fiillere/eylemlere delâlet eden fiiller*" olarak tanımlamaktadır. Ef'âli kulûbla ilgili detaylı bilgilere yer verme sadedinde bu fiillerin mefüllerinin hazıfı konusunu inceler. Diğer müteaddî fiillerde olmayıp sadece ef'âli kulûbla ait özellikleri "*Ef 'âli kulûbün hâssaları*" başlığı altında ele alır.[160]

Bu esnada bu fiilerin özelliklerini sayarken, "*fiilin lafızda amel edemeyip (mef'ûllerini nasb edemeyip) manada/mahallen amel etmesi"* şeklinde tanımlanan ta'lîk konusuna yer verir. İbn Hâcib (ö. 646/1249) gibi bir çok nahiv alimi ta'lîkı efâli kulübün özelliklerinde kabul ederken,[161] Birgivî bunun ef'âli kulûbe özel olmadığını, ef'âli kulûbün dışındaki bazı fiillerde de bulunabileceğini ifade ederek İbn Hâcib ve diğer nahvcilere muhalefet etmektedir.[162]

İki mef 'ûl alan müteaddî fiillerin üçüncü kısım müteaddî fiillerin üçüncü kısım ise sadece mübtedâ haber üzerine dahil olmakta, iki mef'ûlünün beraber olarak hazf edilemesinin mümkün olmayışında, karînesiz olarak iki mefûlden sadece birinin hazf edilmesinin mümkün oluşunda ve karîne ile her iki mef'ûlden birinin hazfinin az olması konusunda ef'âl-i kulûbe mülhâk olan fiillerdir.[163]

Müteaddî fiillerin üçüncüsü, üç mef'ûl alan fiillerdir. Bunların mef 'ûlleri arasındaki anlam ve i'râb ilişkisi üzerinde duran Birgivî, bu meyanda şunları söylemiştir: Üç mef'ûl den birinci ile ikinci mef'ûller arasında hamil ve isnad mümkün olmadığı için bunlar birbirine zıt konumdadır. Bu mef'ûlleri mübteda haber yapmak imkanı bulunmamaktadır. Üç mef'ûlden ikinci ve üçüncü mef'ûller arasında hamil ve isnad imkanı olduğunda bunlardan ikincisini mübteda üçüncüsünü de haber yaparak cümle oluşturmak imkanı bulunduğundan bunlar arsında her hangi bir tezat söz konusu değildir.[164]

---

160 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 130-132.
161 Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *Metn-i Kâfiye* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye ts.), 88.
162 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 132.
163 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 132-133.
164 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 133.

Cürcânî *el-Cümel* isimli eserinde müteaddî fiili dört kısım olarak incelemiştir. Ona göre "*Müteaddî fiilin birincisi bir mefûl alanlardır. İkincisi iki mefûl alanlardır. Bunların ikinci mefûlü birinci mefûlden ibarettir (*aralarında hamil ve isnad mümkündür). *Üçüncüsü de iki mefûl almaktadır. Ancak ikinci mefûl birinci mefûlden ibaret değildir* (bunları mübteda haber yapmak imkanı yoktur). *Dördüncüsü de üç mefûl alanlardır*."[165] Öyle görülüyor ki Birgivî, Cürcânî'nin dile getirdiği ikinci ve üçüncü kısmı bir başlık altına alarak taksim etmiştir.

Müellif, tam fiil ve nâkıs fiil ayrımına bir hazırlık olması babından fiili, müteaddî ve lazım olarak taksim ettikten sora her fiilin bir merfû'ya muhtaç olduğunu tekrardan ifade ediyor. Fiiller merfû'larıyla anlam yönünden tamam olup olmama yönünden iki kısımdır; tam fiil, nâkıs fiil. Buraya not düşülmelidir ki lâzım fiiller ile nâkıs fiiller birbiri ile karıştırılmamalıdır. Yani lazım fiiller mef'ûl almadıkları için nâkıs (eksik) değillerdir. Yine müteaddî filler de haberi mensubuna ihtiyaç duyan nâkıs fiiller ile karıştırılmamalıdır. Zira müteaddi fiiller her ne kadar mef'ûl alsa da aslında mef'ûlsüz de anlamları tamam olmaktadır. Yani fiilin hangi anlamı ifade ettiği zahirdir.

Tam fiil: Merfu'u ile anlam yönünden tamam olup başka bir ma'mûle gerek duymayan fiilerdir. Tam fiillerin merfu'larına fâil, eğer müteaddî iseler mansûblarına mef'ûl diye isim verilir. Aslında tam fiiller müellifin, mutlak fiilin başında zikrettiği müteaddî ve lâzım fiillerden ibarettir.

Nâkıs fiil: Merfû'u ile anlam yönünden tamam olup başka bir ma'mûle (mensûb habere) muhtaç olan fiilerdir. [166]

Bu kısım fiillerin merfu'una isim, mansûblarına da haber-i mansûbe diye isim verilir. Nâkıs fiiller sadece mübtedâ habere dahil olurlar ve iki kısımdırlar.[167]

A) Mukârabet (yakında olmak, gerçekleşmesi yakın olmak) anlamına delalet etmeyenlerdir. Birgivî bunlarla ilgili "*Nâkıs fiil dendiğinde akla ilk gelen ve yaygın olandır*" ifadelerini kullanır. Müellif eserinde nâkıs fiillerin hangi filler olduğunu bildirip, bazı durumlarda tam fiilin (صار) manasını ifade ederek nâkıs fiil olabileceğini ifade etmektedir. Bu kısım fiillerden başında olumsuzluk edatı olan (ما) harfi bulunmayanların haberlerinin kendilerinden

[165] Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Cümel*, thk. Ali Haydar Dımeşk: Emîn Mektebetü Mecmeı'l-Lugati'l-Arabiyye 1392/1972), 15.
[166] Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 133.
[167] Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 133.

önce gelmesinin caiz olduğunu bildirmiştir. Başında olumsuzluk edatı olan (ما) harfi olanların haberlerinin kendilerinden önce geçmelerinin caiz olmadığını ifade etmiştir.[168]

B) Mukârabet anlamına delalet eden fiillerdir. Bunlara "Ef'âl-i mukârabe" diye isim verilir. Bu kısım fiilerin haberleri sadece nasb edici (أَنْ) edatıyla ya da edatsız fiil muzâri olur. Ayrıca haberlerinin kendilerinden önce gelmesi caiz değildir.[169]

2.2. İsmi Fâil

İsmi fâiller etken sıfat olup malûm fiillerden türetilmiştir/müştaktır. Bu itibarla ismi fâiller türetildikleri malûm fiil gibi işlev görürler. Onların ameline tabi olurlar. Yani türetildiği fiil nasıl amel ediyorsa onun gibi amel eder. Örneğin müteaddî bir fiilden türetildi ise fâil ve mef'ûl alır, lâzım bir fiilden türetildi ise sadece fâil alır.[170]

2.3. İsmi Mef'ûl

İsmi mef'ûller edilgen sıfat türlerinden oldukları için meçhûl fiillerden türetülmişlerdir. Bu itibarla türetildikleri meçhul fiillerin ameline tabi olurlar onlar gibi amel ederler. Yani sadece nâibi fâil (sözde özne) alır.

Birgivî burada ismi fâil ve ismi mef'ûlün açık fâil ve mef'ûlü bihte amel etme şartlarını ele alır. Zira her ikisinde de aynı şartlar geçerlidir. Müellif amel şartlarını sayarken öncelikle bunları iki kısma ayırarak iki kısımda değerlendirir. Birincisi lâm-ı tarifle marife olanlar, ikincisi lâm-ı tarifsiz şekilde nekire olanlar.

Lâm-ı tarifli olanların şartı musağğar (ism-i tasgir kalıbında) ve mevsuf (başka bir isimle sıfatlanmış) olmamaktır. Ancak fâillerini ya da mef 'ûllerini alıp amel ettikten sonra mevsuf olurlarsa bu durum onların amellerine zarar vermez. Bu şu şekilde anlaşılabilir; ismi fâil ve ismi mef'ûl önce fâil ve nâibi fâillerini alırlar sonra kendilerine sıfat gelirse bu şekilde mevsuf olmaları amel etmelerine engel değildir.

Lâm-ı tarifsiz olan ismi fâil ve ismi mef 'ûllerin amel açık fâail ve mef'ûlü bih almalarının şartı kendilerinden önce geçen mübtedâ, mevsuf, zi'l-hâl, harf-i nefî ve harf-i istifhâmdan birine itimad etmemeleridir. Yani ismi fail ve ismi mef 'ûlün bunlardan sonra gelmeleridir. Örneğin bunların

---

168 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 134-135.
169 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 135-136.
170 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 136.

mübtedâya itimad etmesi demek kendilerinin haber olması, mevsufa itimad etmesi demek kendilerinin sıfat olması, zi'l-hâle itimad etmesi demek kendilerinin hâl olması demektir. Ayrıca mef'ûlü bihi nasb etmelerinde sayılan şartların yanında bir şart daha vardır ki, o da zaman olarak şimdiki zamana veya gelecek zamana delalet etmeleridir. İsmi fâil ve ismi mef'ûlün burada sayılan amel şartları sadece müfretlerine özgü değildir. Çünkü tesniye (ikil) ve cemilerinin de amel etmesinde (çoğul) bu şartlar geçerlidir. Müellif amel etme konusunda ismi fâilin mübalağa vezinlerini de değerlendirerek onların de amel etmesi için aynı şartları bulundurmasını gerekli görür. Ancak mübalağalı ismi fâillerin mef'ûlü bih almasında şimdiki zamana veya gelecek zamana delalet etmeleri şartı aranmaz.[171]

2.4. Sıfat-ı Müşebbehe

Sıfat-ı müşebehhe, ismi faile benzeyen sıfat olup türetildiği fiilinin ameli gibi amel eder. Sıfat-ı müşebbeheler lazım fiilden türetildikleri için sadece fâil alıp ref'ederler. Bunların amel şartları ismi fâil ile aynıdır. Ancak sıfat-ı müşebbeheler mef 'ûl-ü bih almadıkları için kendilerinde şimdiki zaman ve gelecek zamana delalet etme şartı aranmaz.[172]

2.5. İsmi Tafdîl

Birigivî ismi tafdîllerin mef'ûlü bihi nasb etmedikleri konusunda diğer bir ifade ile mef'ûlü bih almadıkları konusunda nahiv alimlerinin görüş birliğinde olduğunu ifade etmektedir. Yine zâhir ismi, fail olarak alıp onu ref' etmesi konusunda ise ismi tafdîlin fiil anlamında kullanılmasını gerekli görmektedir. Birgivî'ye göre İsmi tafdîlin fiil anlamında kullanılabilmesi için birtakım şartlar vardır. Bunlar.[173]

a) İsmi tafdîl lafızda bir şeyin sıfatı olmalıdır. Yani o şey mevsuf, ismi tafdîl onun sıfatı veya o şey mübteda ismi tahfdîl onun haberi veya da o şey zü'l-hâl ismi tafdîl de onun hâli olmalıdır. O şeye mâ cerâ aleyh denir.

b) İsmi tafdîl o şeyin müteallakının gerçek sıfatı olmalıdır.

c) Müteallak mâ cerâ aleyh ile gayrısının ortak kullanımında olmalıdır.

---

171 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 136-137.
172 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 137.
173 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 137.

d) Müteallak mâ cerâ aleyhe teaalluku itibari ile müfaddal, gayriye taaluku itibari ile müfaddalün aleyh olmalıdır.

e) Kelam menfî (olumsuz) olmalıdır.[174]

Burada sıfat, mâ cerâ aleyh ve müteallak şekinde üç farklı terim geçmektedir. Söz konusu terimler şu örnekte açıklanmaktadır.

Örnek (ما رأيتُ رجلاً أحسنَ في عينه الكحل منه في عين ذيدٍ) "Kendi gözündeki kühül (sürme, kirpik diplerine sürülen boya) Zeyd'in gözündeki kühülden daha güzel olan hiçbir adam görmedim." Bu örnekte ismi tafdil: (أحسن) sıfattır. (رجلا) mevsuftur. (الكحل) müteallaktır.

2.6. Masdar

Birgivî masdarın amel etmesini ele alırken diğer âmillerde olduğu gibi "*fiilinin ameli gibi amel eder*" ifadesine yer vermez. Zira müellif bu konuda Basra ekolünün düşüncesini esas alarak masdarın asıl olup fiilden türemediği görüşünü benimsemektedir. Çünkü Basra ekolüne göre masdar asıl, Kûfe ekolüne göre ise fiil asıldır.[175] Nitekim *İzhârü'l-esrâr* şârihlerinden Kuşadalı (ö. 1085/1674[?]) ve el-Eyyûbî de (ö. 1252/1836) bu konuyu anlatırken açıklamalarında "*Masdar, kendisinden türeyen fiilin amelini amel eder*" diyerek fiilin masdardan türediğine işaret ederler.[176] Cürcânî bu konuyu; "*Dördüncü fasıl: İsimlerden âmil olanlar*" başlığı altında ele alır. Bu konuda Cürcânî şu ifadelerde bulunur: "*İsimlerden âmil olanlar iki kısımdır. Birinci kısım fiilin, ikinci kısım harfin amelinin amel eder. Filin amelinin amel eden isimler de iki kısımdır. Birincisi mecâzî olarak fiilin ameli gibi amel edenlerdir ki bunlar (عِشْرُونَ دِرْهَماً) gibi temyizi olan isimlerdir. İkincisi de hakikaten fiilin ameli gibi amel edenlerdir. Bunlar ismi fâil, ismi mefûl, sıfat-ı müşebbehe ve masdardır. Masdar filin ameli gibi amel eder*"[177] Cürcânî burada fiilin ameli gibi amel eder derken hangisinin diğerinden türediği konus,unuda herhangi bir işarette bulunmamıştır. Konuyu daha iyi görmek için Cürcânî'nin, *el-*

---

174 Seyyid Efendizâde Ali Şuhûdî, *Rehber-i İmtihân*, 122.

175 Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî. *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. thk. Cevdet Mebrûk Muhammed Mebrûk (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2002) 195.

176 Eyyûbî, *Şerḥu'l-İẓhâr li Abdillâh el-Eyyûbî,* 86; Kuşadalı, *Adalı cedîd ale'l-İzhâr*, 122.

177 Cürcânî, *el-Cümel,*28.

Cümel'i şerh etmek için yazdığı *Şerḥu'l-Cümel fi'n-nahv* isimli eserine baktığımızda onda da bu konuya ilişkin herhangi bir bilgi göremedik.[178]

Masdarın fâil ve mef'ûlü bihte amel etmesinin şartı; musaggar (ismi tasgir kalıbında), mevsuf konumunda olmamak, zaman itibari ile şimdiki zamana delalet etmemektir. Birgivî, çoğu nahiv aliminin masdarların amel etmesi için lâm-ı tarifli olmamaları gerektiğini ifade eder. Ayrıca masdarlar; başındaki fiil ile beraber veya fiilsiz te'kîd, nevi ve aded de olmamalıdır. Müellif burada fiil ile anlatmak istediğinin; hazfi lâzım (vâcib) olmayan fiiller olduğunu beyan eder.[179] Zira bazı masdarlar vardır ki bunların fiilinin hazfi vaciptir. Bu masdarları İbn Hâcib (ö. 646/1249) *el-Kâfiye*'de mef'ûlü mutlak bahsinde ele almıştır. Söz konusu masdarların fiilinin vacip olarak hazfini semâî ve kıyâsî olmak üzere iki kısımdır.[180] Bunların fiilleri hiçbir zaman zikredilmez. Birgivî bu kısım masdarların amel etmesine gerekçe olarak; "*bunlar fiilerinin yerine geçtiği için amel ederler*" şeklinde ifadede bulunur.

Masdarlar, amel konusunda diğer kıyâsî âmillerden biraz farklıdır. Müellif bu konuya özellikle dikkat çeker ve meseleye ilişkin şu ifadelere yer verir: "*Masdarların fâilleri, yerine nâibi fâil gelmeksizin hazfedilebilir. Bu durum masdarın dışında diğer kıyâsî âmillerde geçerli değildir*." Yine masdarların fâilleri zamir olarak gelemez, sadece ismi zâhir olarak gelir. Son olarak da masdarların ma'mûlleri kendilerinden önce zikredilmez.

2.7. İsmi Muzâf (İsim Tamlaması)

Birgivî konuya "*ismi muzâf cer amel eder*" ifadeleri ile başlar. Ancak bunun cer amel etmesi için şu şartları sayar; a) ismin muzâf olabilmesi için kendisinde tenvîn veya tenvîn nâibi olarak ifade edilen tesniye ve cemi nûnu bulunmamalıdır. b) muzâf umumîlik (genellik) ve husûsîlikte (dar kapsam, özel alan) muzâfün ileyh'e eşit olmamalıdır. Burada umûmîlik ve husûsîlik ile kastedilen, kelimelerin kapsamıdır. Yani muzâf kelimenin kapsamına girenler ile muzâfün ileyh kelimenin kapsamına girenler aynı düzeyde olmamalarıdır. Bununla beraber muzâf kelime, muzâfün ileyhten daha hususi yani kapsam olarak ondan daha dar, daha özel de olmamalıdır. Buradan anlaşılan muzâf kapsam olarak umûmî, muzâfün ileyh ise husûsî olmalıdır. Eğer bu şekilde

---

178 Bkz. Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Şerḥu'l-Cümel fi'n-nahv*, thk. Hatice Muhammed Huseyn Bâkisânî (Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ 1408), 205.

179 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 138.

180 İbn Hacib, *el-Kâfiye*, 20.

olmazsa bu tür izâfet kombinasyonları anlamsız olur. Müellif bu şartları zikrettikten sonra izafetin manevî ve lafzî olarak iki kısım olduğunu bildirir.[181]

A) İzâfeti maneviyye: Muzâfın, mamûlüne muzâf olan sıfat olmamasıdır. Bu tanım şu şekilde açıklanabilir. Muzâf olan kelime ya sıfatı sarfiyye olarak ifade edilen; ismi fâil, ismi mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ismi mensûb, masdar, ismi müstear, ismi tafdîl olmamalıdır. Diğer bir ifade ile bunların dışında bir isim olmalıdır. Ya da eğer burada saydığımız sıfat sarfiyye olacaksa o zaman bu sıfatı sarfiyyelerin geride geçen fâil ve mef'ûl almaları için öne sürülen şartları bulunmamalıdır.[182] İzafetin şartı muzâf kelimenin marife (belirli) olmamasıdır. Zira muzâf marife olursa bu durumda muzâfün ileyh ile ya eşit olur veya ondan daha husûsi olur. Bu durumda başta sayılan amel şartları ile ters düşer. İzafeti maneviyye iki anlamdan birini ifade eder.

a) Eğer muzâfün ileyh, muzâf ve muzâfın dışındakileri kapsayan bir cinsi ifade ediyorsa buna izafet bima'nâ min denir. Örneğin خَاتَمُ فِضَّةٍ (gümüş yüzük) örneğinde olduğu gibi. Burada muzâfun ileyh olan gümüş, hem muzâf olan yüzüğü hem de yüzüğün dışındaki diğer takıları veya eşyayı niteleyebilen bir cins isim olduğu için bu izafet, izâfet-i ma'neviyyedir.

b) Eğer muzâfün ileyh, muzâf ve muzâfın dışındakileri kapsayan bir cinsi ifade etmiyorsa buna izafet bima'nâ lâm denir. Bu kısım izafetler iyelik, aitlik bildirir. Örneğin غُلَامُ زَيْدٍ (Zeyd'in kölesi), رَأْسُ عَمْرٍو (Amr'ın kafası) gibi.

İzâfet terkibinde; muzafün ileyh marife bir kelime ise muzâf da her ne kadar öncesinde nekre olsa da bu durumda marifeye dönüşür. Ancak (غَيْرُ, مِثْلُ و شِبْهُ) gibi kelimeler marifeye muzâf olsalar bile marife olamazlar. Zira anlam olarak çok kapalıdırlar.[183] Yani kapsamları çok geniştir. Örneğin جَاءَ غَيْرُ أَحْمَدَ Ahmet'in dışında herkes geldi dendiğinde Ahmet'in dışı ile ifade edilen kimlerdir.

İzafet terkibinde muzâfün ileyh nekre ise bu durumda izafet tahsîs ifade eder. Bunun anlamı kapsam olarak biraz daha dar kapsama girer. Örneğin kalem kelimesi tek başına kapsam olarak çok geniş iken, قَلَمُ تِلْمِيذٍ öğrencinin kalemi denildiğinde kapsam olarak biraz daha daralır. [184]

B) İzafeti lafzıyye: Muzâfın mamûlüne muzâf sıfat-ı sarfiyye olmaktır. Yani muzâf olan kelime fâil almak için amel şartlarını taşıyan sıfatı sarfiyye

[181] Birgivî, *İzhârü'l-esrâr,* 138-139.
[182] Eyyûbî, *Şerḥu'l-İẓhâr li Abdillâh el-Eyyûbî,* 90; Kuşadalı, *Adalı cedîd ale'l-İzhâr,* 128.
[183] Eyyûbî, *Şerḥu'l-İẓhâr li Abdillâh el-Eyyûbî,* 91; Kuşadalı, *Adalı cedîd ale'l-İzhâr,* 130.
[184] Birgivî, *İzhârü'l-esrâr,* 139.

olmalıdır. Birgivî, bu kısım izâfetlerin sadece lafızda hafîflik ifade edeceğini bildirmektedir. Bunun anlamı söz konusu izâfet, anlama etki etmez. Ancak muzâf olan lafızdan tenvîn veya tenvîn nâibi olan tesniye ve cemi nûnlarının düşmesi ile kelimenin teleffuzu daha kolay hale gelir. İzafeti lafzıyyelerin amacı lafızda hafiflik iken bu gerçekleşmiyorsa bu durumda izâfet caiz değildir.[185]

2.8. İsmi Mübhemü't-tâm (lafız olarak tamam, mana olarak kapalı isim)

Bu tür kıyâsî âmiller ismi kendisine temyîz olarak alıp nasb eder. Birgivî ismin tam olmasını yani bir şeye muzâf olmasının mümteni' olmasını, kelimede beş şeyden birinin bulunup kendisinden sonraki kelimeye muzâf olamaması olarak açıklar. Yani isim bu beş şeyden biri ile tamam olduğu için başka bir kelimeye muzâf olamaz. Bu nedenle de manası kapalı olarak kalır. Bu durumda manasının açıklanması için temyîze ihtiyaç duyar. Bunlardan birincisi, müphem zamiri veya ismi işaretlerde olduğu gibi kelimedeki başka bir fazlalıktan dolayı değil de kendiliğinden tamamdır.[186] Müphem zamirleri, mercii (kime ait olduğu, kimi gösterdiği) belli olmayan zamirlerdir. Dolayısıyla anlamları kapalıdır. İsmi işaretler ise sıfatları ile beraber zikredilmediklerinde müphemlerden kabul edilmişlerdir.[187] İkincisi tenvîn ile tam kapalı olmaktadır. Müellif tenvîni, munsarif isimlerde olduğu gibi lafzen veya gayri munsarif isimlerde olduğu gibi takdiren şeklinde iki kısma ayırır. Takdiren tenvîne örnek verirken أَحَدَ عَشَرَ رَجُلاً (on bir adam) cümlesini örnek olarak vermektedir. Buradan yola çıkarak sayıların temyîzini de bu başlıkta incelemektedir. Kapalılığın tamam olduğu beş şeyden üçüncüsü tesniye nûnu, dördüncüsü şibih cemi nûnu, beşincisi de izafettir. Bu beş şeyden biri ile tam kapalı olan isim, âmili kıyâsînin sekizincisi olarak gelir ve kendisini açıklayan temyîz de bunun ma'mûlü olur. Ancak bu ma'mûlün ismi müphemü't-tâm'dan önce gelmesi caiz değildir.[188]

2.9. Ma'nâ Fiil

Birgivî ma'nâ fiili, kendisinden fiil manası anlaşılan her lafızdır şeklinde açıklar. Bunun anlamı fiil olmadığı halde bir kelimeden fiil anlamı anlaşılıyorsa Birgivî'ye göre bu kelime de âmildir.

---

185 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 139-140.
186 Eyyûbî, *Şerḥu'l-İẓhâr li Abdillâh el-Eyyûbî,* 94; Kuşadalı, *Adalı cedîd ale'l-İzhâr*, 134.
187 Eyyûbî, *Şerḥu'l-İẓhâr li Abdillâh el-Eyyûbî,* 94; Kuşadalı, *Adalı cedîd ale'l-İzhâr*, 134.
188 Birgivî, *İzhârü'l-esrâr*, 140-141.

Müellif ma‘na fiilleri şu şekilde sıralamaktadır.

a) **Esmâ-i ef’âl:** Emir ve fiili mâzî anlamı taşıyan kelimeler. Bunlar hangi fiilin anlamını taşıyorsa o fiil gibi amel eder.

b) **Zarf-ı müstekar:** Birgivî, zarfı müstekar konusunu daha önce anlattığı için burada tekrar onu açıklamamıştır. Ancak bunların mef‘ûlü bih alamayacakları konusunda nahiv alimlerinin ittifak ettiğini vurgulamaktadır. Bununla beraber ismi fâilde sayılan itimad şartlarına ek olarak mevsûle itimad etmeyi de ekleyerek açık fâil alabileceklerini bildirir.

c) **İsmi mensûb:** ismi mef‘ûl gibi amel eder yani nâibi fâil alır. İsmi mef‘ûlün amel etmesi için gerekli olan şartlar ismi mensubun amel etmesi için de gereklidir.

d) **İsmi müsteâr:** “*benzerlik ilişkisinden dolayı bir kelimenin kendi anlamı dışında kullanılmasıdır*”. Müsteâr isim hangi sıfat anlamını taşıyorsa onun gibi amel eder. Örneğin أَسَدٌ (aslan) lafzı مُجْتَرِئٌ (cüretkâr, atılgan) ismi fâil anlamında kullanıldı ise bu kelime gibi amel eder.

e) **Kendisinde sıfat anlamı bulunan her isim:** Örneğin مَعْبُودٌ anlamında kullanılan اَللّٰه lafzı gibi. Burada Allah lafzı مَعْبُود anlamında kullanıldığı için مَعْبُود kelimesi gibi amel eder yani nâibi fâil alır. Müellif burada ismi işâret, لَيْتَ, لَعَلَّ, harfi nidâ, harfi teşbih, harfi tenbîh, harfi nefi vb. de fâil ve mef‘ûlün bihin dışındaki, hâl ve mef‘ûlü fîh vs. gibi diğer ma‘mûllerde amel edeceklerini bildirmektedir.[189]

3. Kıyâsî Âmillerin Anlatımında Birgivî’nin Takip Ettiği Metot

Birgivî, kıyâsî âmilleri anlatırken öncelikle bunlardan her birinin nasıl amel edeceğini anlatır. Örneğin mutlak fiil ile ilgili, “her fiil ref‘ eder ve birçok ma‘mûlünü nasb eder”, ismi fâil ile ilgili “fiilinin ameli gibi amel eder” şeklinde bilgi verir. Ancak masdar konusunda böyle bir bilgiye yer vermez. Masdarda “fâil ve mef‘ûlü bihini nasb etmesinin şartı” diye başlayarak bunların fâil alıp ref‘ edeceğini, mef‘ûlü bih alıp da nasb edeceğini işaret yoluyla bildirir. Müellif âmillerin ameli konusunda bilgi verirken genel olarak amel şartların zikreder ve amel şartını açıkladıktan sonra konunun daha iyi anlaşılması için örnekler zikreder. Ancak eseri, bir şerh değil de metin kitabı olduğu için örnekleri derinlemesine ele almaz. Yani kuralın detylı olarak örnek üzerinde uygulamasına yer vermez. Taksime ihtiyaç duyulan yerde

[189] Birgivî, *İzhârü’l-esrâr*, 141-143.

taksim yapar. Örneğin mutlak fiilde bunu fazlaca işlemiştir. Taksim yaptığı konuları anlatırken de sıralamaya riâyet ederek düzenli bir şekilde ele alır.

4. Birigivî'nin Kıyâsî Âmil Teorisinin Etkileri

Birgivî'nin kıyâsî âmil teorisi sonucunda Cürcânî'nin eserinde yedi olan kıyâsî âmili dokuza çıkarmıştır. el-Cürcâni eserinde kıyâsî âmilleri; mutlak fiil, ismi fâil, ismi mef'ûl, sıfatı müşebbehe, masdar, muzâaf ve ismi tâm olarak yedi tane zikretmiştir.[190] Birgivî ise *Avâmil* isimli eserinde kıyâsî âmilleri dokuz başlık halinde saymıştır.[191] *İzhâr* isimli eserinde ise öncelikle kıyâsî âmilleri tanımlamış ve bu tanımın kapsamına mutlak fiil, ismi fâil, ismi mef'ûl, sıfatı müşebbehe, masdar, ismi tafdîl, ismi muzâaf, ismi mübhemü't-tâm ve ma'nâ fiil olarak dokuz tane saymıştır. Birgivî kıyâsî âmili taksiminde Cürcânî'nin kıyâsî âmilden saymadığı ismi tafdîl ve ma'nâ fiil kıyâsî âmil kapsamına girmiştir. Yine Birgivî'nin kıyâsî âmil tanımlaması sonucunda Cürcânî'nin semâî âmilden saydığı; esmâi-i ef'âl, nâkıs fiiller, ef âli mukarebe, ef'âli medh ve zem ve ef'âli kulûb kıyâsî âmil olarak görülmüştür. Aşağıda bunlar detaylı olarak incelenecektir. Yine Birgivî'nin yaptığı kıyâsî âmil taksimi sonucu, Cürcânî'nin eserinde âmil olarak saymadığı ismi tafdîl de kıyâsî âmiller içerisinde yerini almıştır.[192]

4.1. Birgivî ve Cürcânî'ye Göre Âmillerin Kategorileri

	Birgivî'ye göre	**Cürcânî'ye göre**
İsmi tafdîl	Kıyâsî âmilden	x
Ma'nâ fiil	Kıyâsî âmilden	x
Esmâ-i ef'âl	Kıyâsî âmilden (ma'nâ fiil içerisinde)	Semâî âmilden
Nâkıs fiiller	Kıyâsî âmilden (mutlak fiil içerisinde)	Semâî âmilden
Ef'âli mukârebe	Kıyâsî âmilden (mutlak fiil içerisinde)	Semâî âmilden

[190] Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-ʿAvâmilü'l-miʾe (Miʾetü ʿâmil)* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc 1430/2009), 63.
[191] Birgivî Mehmet Efendi, *Metn-i ʿAvâmil* (İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye ts.), 129.
[192] Bkz. Cürcânî, *el-ʿAvâmilü'l-miʾe (Miʾetü ʿâmil),* 39-65.

Ef'âli medh ve zem	Kıyâsî âmilden (mutlak fiil içerisinde)	Semâî âmilden
Ef'âli kulûb	Kıyâsî âmilden (mutlak fiil içerisinde)	Semâî âmilden

Yukarıdaki listede her iki alime göre farklı kategorilerde bulunan âmiller, aşağıda sırasıyla incelenirken önce Cürcânî'nin sonra Birgivî'nin görüşüne göre değerlendirilecektir.

1. İsmi tafdîl Cürcânî'ye göre hiçbir şekilde âmil kategorisine alınmazken Birgivî bunu kıyâsî âmillerin içerisinde bağımsız bir âmil olarak ele almıştır.

2. Ma'nâ fiil: Cürcânî âmiller arasında ma'nâ fiil isimli bir başlık açmamıştır. Birgivî ise ma'nâ fiili âmili kıyâsî'den saymış ve bunun kapsamına esmâ-i ef'âl, zarf-ı müstekar. ismi mensûb, ismi müsteâr, kendisinde sıfat anlamı bulunan her isim, ismi işâret, لَيْتَ, لَعَلَّ, harfi nidâ, harfi teşbih, harfi tenbîh, harfi nefi vb. almıştır. Ancak burada sayılanlardan bazıları Cürcânî'nin eserinde semâî âmillerden kabul edilirken bazıları ise âmil olarak hiç kabul görmemiştir. Âmil olarak yer almayanlar şunlardır; zarfı müstekar, ismi mensûb, ismi müsteâr, kendisinde sıfat anlamı bulunan her isim, ismi işâret, harfi teşbih, harfi tenbîh. Yine bunların arasından لَيْتَ, لَعَلَّ ve harfi nidâ ise semâi âmiller arasında sayılmıştır. Örneğin nidâ harfleri bir ismi nasb eden âmillerden[193] kabul edilmiştir.

3. Esmâ-i ef'âl Cürcânî'ye göre esmâ-i ef'âl, semâî âmillerin dokuzuncusu olup bir kısmı ma'mûlünü ref ederken diğer bir kısmı ise nasb eder.[194] Cürcânî semâî ve kıyâsî âmil taksimini yaparken eserinde bunlara ilişkin bir bilgi veya bir tanımlama yapmadığı için hangi gerekçeye dayanarak bunları semâi âmilden saydığını bilemiyoruz. Ancak Cürcânî'nin bu konuda verdiği bilgiye Birgivî'nin penceresinden baktığımızda bunların semâî âmilden sayılması gerekiyor. Zira el-Cürcani esma-ü efali dokuz kelimedir diyerek sınırlandırmıştır. Bu durumda mevzunun fertleri sınırlı olduğu için bunların da Birgivî'ye göre semâî âmilden olması gerekirdi. Ancak o, bunları kıyâsî âmilden saymıştır. Zannımızca bunun sebebi mana fiil bahsine dayanmaktadır. Mana fiil bahsine baktığımızda Birgivî esmâ-i ef'âli ma'nâ fiilin içinde saydıktan sonra bunları mâzî ve emir manasına gelen isimler

193 Cürcânî, *el-ʿAvâmilü'l-miʾe*, 52.
194 Cürcânî, *el-ʿAvâmilü'l-miʾe*, 57-58.

şeklinde iki gruba ayırmaktadır. Emir manasına gelenleri saydıktan sonra (و غير ذالك) "*ve diğerleri, bunların dışındakiler*" yine mazi manasına gelenleri saydıktan sonra (و غير ذالك) "*ve diğerleri, bunların dışındakiler*" ifadesini kullanarak bunların sayısının sınırsız olduğunu ifade etmeye çalışmış, bu şekilde de söz konusu esmâ-i ef'âlin kıyâsî âmillerden olduğunu ifade etmiştir. Zira Birgivî'nin gözünden bakıldığında bunların ameli hakkında şu şekilde küllî kâide vardır. (كل أسماء أفعال يعمل عمل مسماه) "*her esmai efal, ifade ettiği manadaki ismin ameli gibi amel eder*." Bu bir küllî kâidedir. Bunun mevzû kısmı esmai ef'âldir ve Birgivî'nin ifadesine göre bunların sayıları da sınırsızdır. Bu nedenle esmâ-i ef âl kıyâsî âmillerdendir.

4. Nâkıs fiilleri Cürcânî , on üç fiille sınırlandırmakta ve onları semâî âmillerin onuncusu olarak kabul etmektedir.[195] Birgivî ise nâkıs fiilleri, mutlak fiil kapsamına alıp özel bir başlık altında değil de mutlak fiil başlığı altında incelemiş, dolayısıyla onları kıyâsî âmillerden saymıştır.

5. Ef âli mukarebe, Cürcânî'ye göre, semâî âmillerin on birincisi olup dört tanedir.[196] Birgivî'ye göre ise bunlar mutlak fiil kapsamında değerlendirilip kıyâsî âmillerden kabul edilmiştir.

6. Ef'âli medh ve zem Cürcânî'ye göre, semâî âmillerin on ikincisi olup dört tanedir.[197] Birgivî'ye göre ise mutlak fiillerden olup kıyâsî âmillerdendir.

7. Ef'âli kulûbü, Cürcânî bunları "Ef'âlü'ş-şek ve'l-yakîn" başlığı altında ele alıp kendilerine ef'âli kulûb da denilebileceğini ifade etmiş, yedi fiil ile sınırlamış ve semâî âmillerin on üçüncüsü olarak kabul etmiştir.[198] Birgivî ise bunları mutlak fiilin kapsamına alıp kıyâsî âmilden saymıştır.

Aslında Cürcânî sayı ile sınırlandırdıklarını semâî âmil kapsamına almış, aynı âmilleri Birgivî farklı başlıkların altına alıp sınırlı sayılarını, kapsamına girdiği âmilin içerisinde sınırsız bir sayıya ulaştırmıştır. Temelde bakıldığında her ikisi de aynı şeyi söylemektedir. Mesele; bir âmilin tek başına mı yoksa başka âmilin kapsamında mı yer aldığı temeline dayanmaktadır. Buradan hareketle de o âmilin fertlerinin sayısı sınırlı mı yoksa sınırsız mıdır? Eğer bağımsız bir âmil ise Cürcânî'nin kabul ettiği gibi sınırlı sayıda olduğu için semâîdir. Eğer başka bir âmilin kapsamında kabul ediliyorsa, o âmilin

---

195 Cürcânî, *el-ʿAvâmilü'l-miʾe*, 58-60.
196 Cürcânî, *el-ʿAvâmilü'l-miʾe*, 60-61.
197 Cürcânî, *el-ʿAvâmilü'l-miʾe*, 61.
198 Cürcânî, *el-ʿAvâmilü'l-miʾe*, 62.

fertleri ile beraber bunların sayısı sınırsız hale geliyor ve kıyâsî âmil oluyor. Tüm bu incelemelerden sonra bizde oluşan kanaat; âmilin amelini beyan hakkında küllî kaide bulunması ile beraber kapsamına giren fertlerin sayılamayacak kadar çok olmasıdır. Zira semâî âmiller ile ilgili de küllî kaide de vardır. Örneğin her harfi cer önündeki ismi cer eder. Ancak harfi cer miktarı sayılabilecek kadar az olduğu için bu âmiller semâîdir. Bu durumun tespitinde temel faktör, âmillerin miktarının kolayca sayılacak kadar az olması ya da sayılamayacak kadar çok olmasıdır. Aslında her iki alimin baktığı pencere bu âmillerin konumlarını belirlemiştir.

SONUÇ

Bigivî ahlak ve dil gibi farklı alanlarda eserler kaleme alan bir alimdir. Dilbilim konusunda telif ettiği eserlerden biri de *İzhârü'l-esrâr* adlı kitabıdır. Müellif bu eserinde nahiv konularını incelemiş ve bunların içerisinden kıyâsî âmilleri "*Amel etmesi konusunda mevzûu sınırsız olan küllî kâidenin zikrinin mümkün olduğu âmildir.*" şeklinde tanımlamıştır. Bunun sonucunda Cürcânî'nin daha önce *'Avâmilü'l-mie* isimli eserinde kıyâsî âmil çerçevesinde ele aldığı maddelerin bir kısmı Birgivî'nin bu tanımına göre farklı kategorilerde değerlendirilmiştir. Yani Cürcânî'nin eserinde yer alan bazı semâî âmiller kıyâsî âmil kapsamına girmiştir. Yine Cürcânî'nin eserinde âmil olarak hiç yer vermediği bazı âmiller *İzhâru'l-esrâr*'da âmil olarak incelenilmiştir. Sonuç olarak Birgîvî âmili kıyâsî tanımlaması ile, semâî ve kıyâsî âmil taksiminde tutarlı bir bölümlendirmeye imza atmıştır. Aslında Birgivî'nin kitabında yaptığı âmili kıyâsînin tanımı ve taksimini belirlemektir.Aslında Ancak bu konuda Cürcânî'nin hakkını da teslim etmek lazımdır. Zira o, önceden malzemeyi hazırlamıştır. Cürcânî, Birgivî'den yaklaşık beş yüz yıl önce yaşamış, kendi dönemine kadar biriken dil hazinesini incelemiş ve bunlardan yararlanarak değerli bir ilmî birikimi miras bırakmıştır. Birgivî ise beş yüz yıl sonra hazırlanan tüm dil malzemelerini inceleyerek meseleyi daha metotlu bir şekilde ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

Baktır, Mustafa. "Kâide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Birgivî, Mehmet Efendi. *İzhârü'l-esrâr*, İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye ts.

Birgivî, Mehmet Efendi. *Metn-i 'Avâmil*, İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye ts.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-'Avâmilü'l-mi'e (Mi'etü 'âmil)*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc 1430/2009.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *el-Cümel*. thk. Ali Haydar. Dımeşk: Emîn Mektebetü Mecmeı'l-Lugati'l-Arabiyye, 1392/1972.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Şerḥu'l-Cümel fi'n-nahv*, thk. Hatice Muhammed Huseyn Bâkisânî. Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, 1408.

Demirbaş Servet. "Muhammed Emin Er'in el-Bahru's-sahv fî ilmi'n-nahv İsimli Eserinde Nahiv İlmine Dâir Görüşleri" *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti*. ed. Cafer Acar – Aygün Yılmaz (395-408) Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.

Demirbaş Servet. *Tefsir-Mantık İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Eyyûbî, Abdullah. *Şerḥu'l-İẓhâr li Abdillâh el-Eyyûbî,* (İstanbul: Dersaâdet 1309. Kuşadalı, Şeyh Mustafa b. Hamza. *Adalı cedîd ale'l-İzhâr*, (İstanbul: Rıza Efendi Matbaası 1288.

Ebherî, Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî. *Îsâġūcî*, İstanbul: Salah Bilici

Kitabevi, 1984.

Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi Ve Okutulan Ders Kitapları" *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1.

İbn Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Metn-i Kâfiye*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye ts.

İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî. *el-İnsâf fî mesâ'ili'l-hilâf beyne'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. thk. Cevdet Mebrûk Muhammed Mebrûk. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 2002.

Ömer b. Alî el-Kâtibî, Ebü'l-Hasen Necmüddîn Debîrân Alî. *Risale-i Şemsiyye-i Cedîde*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ts.

Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullāh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillāh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî, *et-Tavżîḥ fî ḥalli ġavâmiżi't-Tenḳīḥ* (Teftâzânî, et-Telvîḥ içinde), Beyrut 1377/1957.

Şevkî, Ahmed b. Abdullah. *Şevkî ale'l-Fenârî* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302.

Tokâdî, Ömer Feyzi. *ed-Dürrü'n-Nâcî ala Metni Îsâgôcî.* İstanbul: Dersaâdet Matbaası, 1312.

Yüksel, Emrullah. "Birgivî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay. 1992.

3. BÖLÜM

İmam Birgivî'nin Mebniyyât Taksimi

Dr. Süleyman CAN

İmam Birgivî'nin Mebniyyât Taksimi

Dr. Süleyman CAN*

GİRİŞ

Son derece zengin ve köklü bir dil olan Arapçanın diğer dillerden farklı ve kendisine mahsus kuralları vardır. Özellikle kelimelerin cümle içerisinde bulunduğu konumu gösteren i'rab konusu önem arz etmektedir. İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren Kur'an-ı Kerim'in korunması amacıyla Arap dilinde, buna paralel olarak da i'rab konusunda ciddi çalışmalar yapılmıştır. Birçok İslam âlimi bu alanda çalışmalar yapmış ve eserler yazmıştır. Bu âlimlerden birisi olan Zeynuddîn Mehmed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî de (öl. 981/1573) Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemlerinde yaşamış çok yönlü bir bilim adamıdır. Farklı dallarda birçok eser telif etmiş olan Birgivî'nin *İzhâru'l-esrâr* isimli kitabı uzun bir süre Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Kendisiyle ilgili şerhler ve hâşiyeler yazılan bu eser günümüzde de okunmaya ve okutulmaya devam etmektedir.

Çalışmanın konusu, Birgivî'nin Arap dilciliğindeki maharetinin bir tezahürü olan *İzhâru'l-esrâr* kitabında *"mahallî i'rab"* başlığı altında incelediği mebnî lafızların taksimidir. Çalışmada *İzhâru'l-esrâr* için yazılan şerhlerin açıklamaları ışığında değerlendirilen mebnî lafızlar, Birgivî öncesi, çağdaşı ve günümüz nahivcilerinin görüşleriyle karşılaştırılacaktır. Çalışmanın amacı, Birgivî'nin mebnî lafızları taksim konusunda izlediği yöntemin ortaya konulması ve bu konuda özgün yönlerinin tespit edilerek alana katkı sağlanmasıdır.

1. Mahallî İ'rab

Birgivî, i'rabı sıfat (nitelik) yönüyle üç kısımda incelemektedir.

a) Lafzî i'râb: Lafızda açıkça görülen i'rabtır.

b) Takdîrî i'râb.

* Öğr. Gör. Dr. Süleyman CAN. Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı. Kırklareli/TÜRKİYE, suleyman0202@gmail.com , ORCID: 0000-0002-9297-9978

c) Mahallî i‘râb.[199]

Çalışmamız, Birgivî'nin mebniyyâtla ilgili taksimi çerçevesinde olacağı için burada ilk iki madde yani lafzî ve takdîrî i‘rab konuları incelenmemiş, mebnîleri konu edinen üçüncü kısım yani mahallî i‘rab ele alınmıştır.

Birgivî, *İzhâru'l-esrâr* adlı eserinde mahallî i‘rab ile ilgili herhangi bir tanım yapmamış ancak sonraki dönemlerde yazılan *İzhâru'l-esrâr* şerhlerinde konuyla ilgili tanımlar yapılmıştır. Mahallî i‘rab farklı şerhlerde, *"Lafızda görülmesine engel bulunmasından dolayı i‘rabın lafzın sonunda ortaya çıkmaması ve takdîr edilmemesidir."*[200] şeklinde tanımlanmaktadır.

Birgivî, mahallî i‘rabı iki kısma ayırmaktadır.

a) Sonunda mahkî i‘rabın dışında i‘rab bulunan mu‘rab isim.

b) Mebnîler.

1.1. Sonunda Hakikî İ‘rab Bulunan Mu‘rab İsim

Mahallî i‘rabın ilk maddesi sonunda mahkî i‘rabın dışında i‘rab bulunan mu‘rab isimdir.[201] Yani burada olması gereken i‘rab, hakikî i‘rabtır.[202] Birgivî, i‘rab için farklı gruplarda taksimler yapmıştır. Bunlardan birisi olan *"i‘rabın sıfat yönüyle"* taksiminde ikinci sırada incelediği takdîrî i‘rabı: *"Hakikî i‘rabın dışında bir engel sebebiyle lafızda görülmeyip kelimenin sonunda takdîr edilen i‘rabtır."*[203] şeklinde tanımlamıştır. Takdîrî i‘rabın kısımları içinde mahkî i‘rabla ilgili açıklama yapmıştır. Ona göre kelimenin sonunda mahkî i‘rabın bulunması durumunda i‘rab, mahallî i‘rab değil de takdîrî i‘rab olmaktadır.[204] Bundan dolayı ilk maddede *"mahkî i‘rabın dışında"* ifadesini kullanmıştır.

---

199 Zeynuddîn Muhammed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî, *İzhâru'l-esrâr fi'n-nahv* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009), 128.

200 Mustafa b. Hamza b. İbrahim Adalı, *Netâicu'l-efkâr fî şerhi'l-İzhâr* (Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-İlmiyye, 2012), 259; Öncü, *Fethu'l-esrâr*, 288; Şâmil eş-Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz fî şerhi'l-İzhâr fî ilmi'n-nahvi'l-Arabî* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1428/2007), 250.

201 Birgivî, *İzhâr*, 132.

202 Erdal Kaya, *Kasapzade İbrahim Efendi ve "el-Ezhar fi şerhi'l- İzhar" Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik),* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 308.

203 Birgivî, *İzhâr*, 128.

204 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 258; Abdullah el-Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, (İstanbul: Matbatu'l-Osmâniyye, tsz.), 266; Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 250.

مَرَرْتُ بِزَيْدٍ örneğinde بِزَيْدٍ kelimesi aslında mef'ûlü bih olması sebebiyle mahallen mansûbtur. Bu örnekte بِزَيْدٍ kelimesinin başındaki harfi cer olan ب harfi, kelimenin i'rabının lafzî i'rabla mecrûr olmasını gerektirmektedir.[205] بِزَيْدٍ mef'ûlü bih gayrı sarîh olarak mahallen mansûbtur.[206] Burada harfi cer olan ب âmil olup زَيْدٍ kelimesinin sonunu hakikî i'rabla cer etmiştir.[207] Birgivî'nin bu örnekte يُحْكَمُ عَلَى مَحَلِّ زَيْدٍ بِالنَّصْبِ (Zeyd'in mahallen mansûb olmasına hükmedilir) ifadesini kullanıp يُحْكَمُ عَلَى مَحَلِّ الْجَارِّ وَالْمَجْرُورِ بِالنَّصْبِ (Câr ve mecrûrun mahallen mansûb olmasına hükmedilir) ifadesini kullanmaması şu anlama gelmektedir: Mahallen mansûb olan kelime harfi cerden sonra gelen mecrûr زَيْد 'dir. Harfi cer ve mecrûru değildir.[208]

أَعْجَبَنِي ضَرْبُ زَيْدٍ örneğinde زَيْدٍ kelimesi aslında fâil olduğu için mahallen merfû'dur.[209] Yani ضَرْبُ mastarından sonra gelen زَيْدٍ kelimesinin i'rabı, muzafun ileyh olarak hakikî i'rabla mecrûrdur. Ancak ضَرْبُ mastarı fâili olan زَيْدٍ 'e muzâf olmuştur. Bundan dolayı زَيْدٍ fâil olarak mahallen merfû'dur.[210]

مُرَّ بِزَيْدٍ örneğinde ise بِزَيْدٍ nâibu fâil olduğu için mahallen merfû'dur.[211] Burada بِزَيْدٍ kelimesi harfi cer olan ب ile lafzan mecrûr, nâibu fâil olarak da mahallen merfû' olmuştur.[212]

1.2. Mebnîler

Sözlük anlamı olarak binâ (بِنَاء) kelimesi *"inşâ etmek, yaratılış, gemi kalıbı ve Arapların çölde yaşadıkları ev"* anlamlarında kullanılmaktadır.[213] مَبْنِيّ kelimesi بِنَاء kelimesinin ismi mef'ûlüdür.[214] Terim anlamı olarak mebnî: *"Hareke ve sükûnu amil sebebiyle değişen mu'rab kelimenin aksine olup hareke ve sükûnu değişmeyen lafızdır."*[215] Birgivî tanımda kelimenin sonundaki i'rab alameti olan hareke ve sükûnden bahsetmiş ancak harfi söylememiştir. Halbuki i'rabı harfle olan mu'rab kelimeler mebnî oldukları durumda da harfle mebnî olmaktadır.[216] Mebnî'nin tanımıyla ilgili nahiv

---

205 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 267.
206 Öncü, *Fethu'l-esrâr*, 288.
207 Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz,* 250.
208 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 267.
209 Birgivî, *İzhâr*, 132.
210 Kaya, *el-Ezhar fî şerhi'l- İzhar,* 308.
211 Birgivî, *İzhâr*, 132.
212 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 267.
213 Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1410/1990), "binâ", 16/94-95.
214 Cemâluddîn Abdullah b. Ahmed b. Ali el-Fakîhî, *Mucîbu'n-nedâ ilâ şerhi Katru'n-nedâ*, nşr. Mumin Umer Muhammed Badereyn (Filistin: Dâru'l-Usmâniyye, 2006), 23.
215 Birgivî, *İzhâr*, 132.
216 Öncü, *Fethu'l-esrâr,* 289.

âlimleri farklı lafızlarla genelde aynı anlamı ifade eden tanımlar yapmaktadır. Mesela İbn Cinnî[217] (öl. 392/1002), Zemahşerî[218] (öl. 538/1144), İbn Hâcib[219] (öl. 646/1249) ve İbn Hişâm[220] (öl. 761/1360) gibi âlimler benzer tanımlar yapmıştır. Günümüzde ise *"Cümledeki görevleri değişse de sonu değişmeden aynı şekliyle kalan isimdir"* şeklinde tanımlanmaktadır.[221]

Birgivî, mebnînin tanımını bu şekilde yaptıktan sonra birçok eserden farklı bir şekilde kısa ve anlaşılır bir taksimatla bu konuyu ele almaktadır.

İmam Birgivî, nahiv konularının hepsini ve mu'rabı bütün konularıyla izah ettikten sonra mebnîlerin tamamını kitabın sonunda incelemektedir. Kimi nahiv âlimleri bu konuyu kitabının ilk sayfalarında yazarken kimisi de yeri geldikçe bütünlüğe dikkat etmeden dağınık bir şekilde ele almaktadır. Mesela mebnî isimler, son dönemde hazırlanan ve hacimli bir eser olan *en-Nahvu'l-vâfî* adlı kitapta ilk konularda,[222] klasik nahiv eserlerinden olan el-Kâfiye adlı kitapta ise kitabın ortalarında yer almıştır. Harf ve fiillerin mebnîliği ise başlık kullanılmadan farklı yerlerde incelenmiştir.[223]

Zeccâcî'ye (öl. 337/949) göre Basra dilcilerinden olan Halîl b. Ahmed (öl. 175/791) ve Sîbeveyhi (öl. 180/796) gibi âlimler i'râbın genel olarak isimlerde olması gerektiğini, mebnîliğin ise fiil ve harflerle alakalı olduğunu söylemektedir. Bu görüşün sebebi i'râbın fâil, mef'ul, muzâfun ileyh gibi ma'mulleri göstermek için konulmasıdır.[224] Birgivî, hangi kelimelerin genel olarak mebnî olması gerektiğini söylemese de konuyu ele alış biçiminden onun Basra dilcileriyle aynı fikirde olduğu görülmektedir. Zaten *İzhâru'l-esrâr* kitabının şârihleri de konuya Basra âlimlerinin metoduyla yaklaşmakta, genellikle kelimelerin mebnîlik sebebini harfe benzemelerine dayandırmaktadır.[225]

---

217 Ebû'l-Feth Usmân İbn Cinnî, *el-Munsif*, nşr. İbrâhim Mustafa ve Abdullah Emîn, (Kahire: by, 1954), 1/8.

218 Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Umer ez-Zemahşerî, *el-Mufassal fî ilmi'n-nahv*, thk. Fahr Sâlih Kadâra (Amman: Dâru Ammâr, 1425/2004), 126; Muvaffaku'd-dîn Ya'îş b. Ali b. Ya'îş, *Şerhu'l-mufassal* (Mısır: İdâretu't-Tabâati'l-Munîriyye, tsz.), 3/79.

219 Cemâluddîn Usmân b. Umer b. Ebî Bekr b. Hâcib, *el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv* (Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1431/2010), 32.

220 İbn Hişâm, *Şerhu Katru'n-nedâ ve belli's-sedâ*, nşr. Muhammed Hayr Tu'me Halebî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsz.), 12.

221 Mustafa en-Nuhâs vd., *en-Nahvu'l-esâsî* (Kuveyt: Dâru's-selâsil, 1994), 72.

222 Abbâs Hasen, *en-Nahvu'l-vâfî* (Mekke: Dâru'l-Meârif, tsz.), 76-102.

223 İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 32-36,44,46,51-56.

224 Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *İdâh fî ileli'n-nahv,* nşr. Mâzinu'l-Mubârak (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1979), 77.

225 Öncü, *Fethu'l-esrâr,* 290.

Birgivî'ye göre iki çeşit mebnî vardır.

a) Mebniyyu'l-asıl (Aslî mebnî).

b) Mebnîyyu'l'ârız (Ârızî mebnî).[226] Birgivî, mebniyyu'l-asıl ve mebnîyyu'l-ârızın tanımını yapmadan konuya girmiş, açıklamayı kendisinden sonraki *İzhâru'l-esrâr* şârihleri yapmıştır.

Günümüz nahiv kitaplarında mebniyyât konusunun işlendiği sıralama ve taksimatın farklı olduğu görülmektedir. Mesela *en-Nahvu'l-esâsî*, mebnî isimleri inceledikten sonra diğer mebnîleri farklı ve dağınık bir şekilde ele almaktadır. Mebnî ismi aslî ve (el-ârızu'l-binâ) ârızî mebnî şeklinde iki kısma ayırırken aslî mebnî ile Birgivî'nin taksimindeki ârızî mebnînin birincisi olan (lâzımu'l-binâ) lâzım mebnîyi kastetmiştir.[227] Ârızî mebnî ile de Birgivî'nin taksimindeki ârızî mebnînin ikinci kısmı olan gayru lâzımi'l-binâyı kastetmiştir.[228]

Birgivî mebnîleri önce mebniyyu'l-asıl ve mebnîyyu'l-ârız olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Ayrıca mebnîyyu'l-ârız konusundan sonra câizu'l-binâ (mebnîliği ya da mu'rablığı zorunlu olmayanlar) maddesini işlemiştir.

1.2.1. Asıl Mebnîler (Mebniyyu'l-asıl)

Mebniyyu'l-asıl, her zaman mebnî olan lafızlardır.[229] Bunlar dört kısımdır.

a) Harf.

b) Fiil-i mâzî.

c) Basra âlimlerine göre emir bi gayrı lâm (Emr-i hazırın ma'lum kalıbı).

d) Cümledir.[230]

Harflerin hiçbir zaman mu'rab olmaması sebebiyle mebnîlikte asıl olması, Birgivî'nin mebniyyu'l-asılların sıralamasında ilk sıraya harfi koymasına sebep olmuştur.[231] Fiili mâzînin bazı durumlarda mu'rab konumunda bulunması sıralamada harften sonraya kalmasına neden

[226] Birgivî, *İzhâr*, 132.
[227] Nuhâs vd., Umer, Hammâse, *en-Nahvu'l-esâsî,* 72.
[228] Nuhâs vd., Umer, Hammâse, *en-Nahvu'l-esâsî,* 74-75.
[229] Nuhâs vd., Umer, Hammâse, *en-Nahvu'l-esâsî,* 72.
[230] Birgivî, *İzhâr*, 132.
[231] Öncü, *Fethu'l-esrâr,* 290.

olmuştur.[232] Ancak kendisinde i‘rabı gerektiren (muktezî i‘rab) emir bi gayrı lâmın önüne geçmesini sağlamıştır.[233] Fiili mâzînin mebnîliği konusunda nahiv âlimleri ittifak halindedir. Fiili mâzînin mebnîliğinin sükûn üzerine olması esastır. Ancak sıfat; sıla, haber ve hâl olma konusunda isme benzediği için isim gibi hareke ile de mebnî olmaktadır.[234] Emir bi gayrı lâm’ın[235] mebnî ya da mu‘rab olması konusunda Basra ve Küfe âlimlerinin ihtilaf etmesi ise fiili mâzîyi emir bi gayrı lâmın önüne geçirmiştir.[236] Müellifin son sıraya cümleyi koymasının sebebi ise cümlelerin sadece cümle olmakla mebnî olması, cümle içindeki ögelerinin ise mu‘rab olmasıdır.[237] Cümlenin mebnî olması i‘rabı gerektiren manaların (fâiliyet, mef’ûliyet ve izâfet manaları) cümlelerde meydana gelmemesi sebebiyledir.[238]

İmam Birgivî, sonunda illet harfi bulunan isimlerle ilgili takdîrî i‘rab konusunda bilgi vermiş[239] ancak sonunda illet harfi bulunan fiili mâzîler hakkında bir şey söylememiştir. Birgivî’den önce yaşayan İbn Hâcib gibi âlimler ise عَصَا ve مُوسَي gibi son harfi maksûr elif olan isimlerin i‘rabının takdîrî olmasını savunurken سَرَى ve دَعَا gibi fiili mâzîlerin mukadder hareke ile mebnî olduğunu söylemişlerdir.[240]

Asıl mebnîler’in dördüncüsü olan cümlenin i‘rabdan mahalli olan ya da olmayanlarıyla ilgili değerlendirmeler bütün nahiv kitaplarında görülmektedir. Ancak cümlenin bizzat kendisinin mebnî sayılmasıyla ilgili *İzhâru’l-esrâr* ve şerhleri dışında herhangi bir açıklama görülmemektedir. İ’raba konu olan mahallin isim ve fiili muzâri gibi müfred olması esastır. Çünkü i‘rabı gösteren hareke, harf ve hazif ancak müfred kelimelerde izhâr ya da takdîr edilebilir. Cümle ise iki ya da daha fazla kelimeden oluştuğu için bulunduğu konuma göre i‘rablanması mümkün değildir. Cümle içinde bulunan kelimelerin i‘rabı ise tamamen o kelimelerle alakalı bir durumdur.[241] Buna göre cümlede asıl olan i‘raba mahal olmamasıdır. Ancak i‘rab alabilecek

---

232 Adalı, *Netâicu’l-efkâr*, 261.
233 Öncü, *Fethu’l-esrâr,* 290.
234 Kaya, *el-Ezhar fî şerhi’l- İzhar,* 309.
235 Öncü, *Fethu’l-esrâr,* 290.
236 Küfeli âlimler emir bi gayr-ı lâmın gizli bir lâm ile mu’rab ve meczûm olduğunu kabul etmektedir. Bk. Şâhin, *Yenâbî’u’l-elfâz,* 251.
237 Ayrıca cümle, cümle olarak mebnîdir. Cümlenin içinde geçen diğer kelimeler ise bulundukları konuma göre mu’rab olabilirler. Bk. Şâhin, *Yenâbî’u’l-elfâz*, 251.
238 Adalı, *Netâicu’l-efkâr,* 261.
239 Birgivî, *İzhâr*, 128.
240 Cemâluddîn Usmân b. Umer b. Ebî Bekr b. Hâcib, *Kitâbu Emâlî*, thk. Fahr Sâlih Süleyman Kadâra (Ürdün: Dâru Ammâr, tsz.), 1/301.
241 Kabâve, *İ’râbu’l-cumel,* 33.

herhangi bir konumda bulunursa müfred bir kelime gibi değerlendirilerek i‘rabı mahallen olmaktadır.[242] Cümlenin mebnî olmasının sebebi, cümlelerin i‘rabı gerektiren manaları tam olarak göstermemesi ve bu manaların aslında cümle üzerinde meydana gelmemesidir.[243]

Mebniyyu’l-asılların harf, fiili mâzî, emir bi gayrı lâm ve cümle şeklinde dört kısım olmasının sebebine gelince i‘rabı gerektiren (muktezî i‘rab) manalar bu dört maddeyi etkilemediği içindir. Bunun gerekçesi, bu dört maddenin fâiliyet, mef’ûliyet ve izâfet manalarına ihtiyaç duymayıp bağımsız olarak anlam ifade edebildikleri için mebni olmalarına dayanmaktadır.[244] Fiili muzârinin mu‘rab olması ise bazı konularda isme tam bir benzerlik göstermesi sebebiyledir. Fiili mâzî, emir bi gayrı lâm ve cümlede ise söz konusu olan bu müşâbehet bulunmamaktadır.[245]

1.2.2. Belirli Şartlarla Mebnî Olan Lafızlar (Mebnîyyu’l-Ârız)

Mebnîyyu’l-ârız, *“Asıl itibariyle mu‘rab olup bazı durumlarda mebnî olan lafızlardır.”* [246]

Mebnî (مَبْنِي) kelimesi yerinde sabit olmak ve değişmemek anlamındaki بِنَاء kelimesinden türetilmiştir. Bundan dolayı mebnîlikte kelimenin sonunun sükûn olup harf ya da hareke olmaması esastır. Ârızî mebnî olan kelimeler i‘rabı gerektiren fâillik, mef’ûllük ve izâfet manaları kendileri üzerinde meydana gelen mu‘rab isimlerdir. Ancak bu isimler mebniyyu’l-asıl olan harf, fiili mâzî ve emir bi gayrı lâma benzediği için mebnî kabul edilmektedir.[247]

en-Nahvu’l-esâsî adlı eserde mebnî isim, aslî mebnî ve ârızî mebnî şeklinde iki kısma ayrılmış; bu taksimdeki aslî mebnî ile Birgivî’nin söylediği ârızî mebnînin birincisi olan lâzımu’l-binâ kastedilmiştir.[248]

Birgivî’ye göre mebnîyyu’l-‘ârız iki kısımda değerlendirilmektedir:

a) Lâzımu’l-binâ.

b) Gayru lâzımi’l-binâ.

---

242 Celâluliddîn es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve’n-nezâir fi’n-nahv*, thk. (Haydarâbat: by, 1360), 3:31; Kaya, *el-Ezhar fî şerhi’l- İzhar,* 310.
243 Adalı, *Netâicu’l-efkâr*, 261.
244 Şâhin, *Yenâbî’u’l-elfâz*, 251.
245 Adalı, *Netâicu’l-efkâr*, 261.
246 Nuhâs vd., Umer, Hammâse, *en-Nahvu’l-esâsî,* 72.
247 Kaya, *el-Ezhar fî şerhi’l- İzhar,* 309.
248 Nuhâs vd., Umer, Hammâse, *en-Nahvu’l-esâsî,* 72.

1.2.2.1. Mebnîliği Zorunlu Olan Lafızlar (Lâzımu'l-Binâ)

Lâzımu'l-binâ, *"Mebnîlikten ayrılmayan ve daima mebnî olan kelimelerdir."*[249] Yani bu gruptaki kelimeler asla mu'rab olmazlar.[250] Sîbeveyhi, İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) ve Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) gibi âlimler bir ismi mebnî yapan sebebin harfe benzemesi olduğunu ifade etmişlerdir.[251] Birgivî'den az önce yaşayan es-Suyûtî de (öl. 911/1505) ismin mebnî olması için harfe herhangi bir yönüyle benzemesinin yeterli olduğunu bildirmektedir. Bunun için de İbn Hâcib'in *"ismin harfe herhangi bir yönden benzemesinin onu isimlikten uzaklaştıracağı"* görüşünü delil göstermektedir.[252] Sonra gelen nahiv âlimlerinin bir kısmı ise anlam, durum ve kullanım itibariyle harfe benzeyen isimlerin mebnî olabileceğini söylemişlerdir.[253]

Lâzımu'l-binâ olan mebnîler şu şekilde sıralanmaktadır:

a) Zamirler (Muzmerât): *"Gâib (üçüncü şahıs), muhâtab (ikinci şahıs) ya da mütekellimi (birinci şahıs) gösteren belirli isme zamir denir."*[254]

Bütün zamir çeşitleri lâzımu'l-binâ grubunda değerlendirilmektedir. Zamirler isim olmaları ve i'rabı gerektiren manalar yani fâiliyet, mef'ûliyet ve izâfet manaları kendilerinde bulunabileceği için mebniyyu'l-asıl içerisinde değerlendirilmemektedir. Mebniyyu'l-asıla benzemesi sebebiyle mebnîyyu'l-'ârız kabul edilmektedir. Bu benzerlikler şu şekilde sıralanabilir:

❖ Bu isimler, mebniyyu'l-asıllarda olduğu gibi i'rabı gösteren bir şeye ihtiyaç duymamaktadır. Çünkü bu lafızlar kendilerinde gizli olan anlamlarda kullanıldığı zaman o anlama göre şekil değiştirmektedir. Bu şekillerin değişmesi sebebiyle kastedilen anlam bilindiği için i'raba gerek kalmamaktadır. Birgivî'nin bu iki ismi mebnîyyu'l-ârız kabul etmesinin sebebi budur.

❖ Harflerin anlam ifade etmek için başka bir kelimeye ihtiyaç duyduğu gibi zamirlerde başka kelimelere ihtiyaç duymaktadır. Zamirler bu sebeple mebniyyu'l-asıl olan harfe benzemektedir.[255] Çünkü her zamir bir merciye

---

249 Birgivî, *İzhâr,* 132.
250 Öncü, *Fethu'l-esrâr,* 291.
251 Bahâuddîn Abdullah b. Akîli'l-Hemedânî, *Şerhu İbn Akîl alâ elfîyeti İbn Mâlik*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Kahire: Dâru't-Turâs, 1980), 1/28.
252 Suyûtî, *el-Eşbâh,* 2/529.
253 Fâkihî, Mucîbu'n-nedâ, 24.
254 Alî el-Cârim - Mustafa Emîn, *en-Nahvu'l-vâdıh* (Kahire: Dâru'l-Meârif, tsz.), 2/120.
255 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr,* 270.

ihtiyaç duymaktadır.[256] Diğer âlimlere göre de zamirin mebnî olmasının sebebi, harfe olan müşabehetidir.[257] Munfasıl olsun muttasıl olsun bütün zamirlerin mebnî olması konusunda nahiv âlimlerinin tamamı aynı görüşe sahiptir.[258]

b) İsm-i işâretler (Esmâu'l-işârât): *"Belirli bir şeyi göstermek için kullanılan isimlere işâret ismi denmektedir."*[259] Bu kısım da isim olduğu için mebniyyu'l-asıl içerisinde sayılmamıştır. Bu isimler harf gibi tek başına anlam ifade etmeyip başka bir kelimeye yani muşârun ileyhe muhtaç olması sebebiyle harfe benzemektedir. Bazı ism-i işâretler harf şeklinde vaz' edilmişlerdir. Geriye kalanlar ismi işâretler de harf şeklinde vaz' edilen ism-i işâretlere hamledilmiştir.[260] Birgivî dışındaki diğer âlimler de kullanıldığı yerler ve anlam yönüyle harfe benzediği için ismi işâretlerin mebnî olduğunu kabul etmektedir.[261]

c) İsmi mevsûller: *"Belirli bir şeyi gösteren ve kendisiyle maksadın ne olduğunu açıklayan bir cümleye muhtaç olan anlamı kapalı isimlerdir."*[262] أَيّ ve أَيَّة dışındaki ismi mevsuller mebnîdir. أَيّ ve أَيَّة ise müfred isme muzâf oldukları için mu'rabtır. Çünkü müfred isme muzâf olmak mu'rab olan ismin özelliğidir.[263] İsmi mevsûllerin mebnî olması da harflere olan müşabehet sebebiyledir. Çünkü harflerin müteallaka ihtiyaç duyduğu gibi ismi mevsûller de sıla cümlesine ihtiyaç duymaktadır.[264] Diğer âlimler de ismi işâretin mebnîliği için aynı sebebi bildirmektedir.[265]

d) İsim fiiller: *"Belirli bir fiilin anlam ve zamanını gösteren, kendisinde fiil alametleri bulunmayıp ancak fiil gibi amel eden ve mebnî olan isimlerdir."*[266] Birgivî, isim fiiller konusunu daha önceki bölümlerde işlediğini beyan ederek burada konuyla ilgili yeni bir açıklama yapmamıştır.

---

256 Kaya, *el-Ezhar fî şerhi'l- İzhar,* 310.
257 Ebû Fâris ed-Dahdâh, *Şerhu'l-Elfiyeti İbn Mâlik*, 1. Baskı, (Riyad: Mektebetu"l-Ubeykân, 2004), 36.
258 el-Eşmûnî, Şerhu'l-Eşmûnî alâ Elfiyyet-i İbn Mâlik, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdu"l-Hamîd, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru"l-Kitâbi"l-Arabî, 1955), 1/48.
259 Dahdâh, *Şerhu'l-Elfiye,* 53.
260 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr,* 270.
261 Cemâluddîn Muhammed b. Abdillah b. Abdillah et-Tâî el-Ceyyânî el-Endelûsî, *Şerhu't-Teshîli lib'ni Mâlik el-Endelûsî,* nşr. Abdurrahman Seyyid ve Muhammed Bedevi'l-Mahtûn, (By: Dâru"l-Hicr, 1410/1990), 1/250
262 Dahdâh, *Şerhu'l-Elfiye,* 56.
263 Kaya, *el-Ezhar fî şerhi'l- İzhar,* 310.
264 Kaya, *el-Ezhar fî şerhi'l- İzhar,* 310.
265 Dahdâh, *Şerhu'l-Elfiye,* 56.
266 Abduh er-Râcihî, *fi't-Tatbîki'n-nahvî ve's-sarfî*, (İskenderiye: Dâru"l-Ma"rifetu"l-Câmiiyye, 1993), 56.

O, daha önce kıyâsî âmillerin son maddesi olarak isim fiiller konusunu işlemiş ve bu bölümde isim fiilleri *"emir ya da mâzî anlamında olup müsemmâsı gibi amel eden, ma'mûlü kendisinden önce gelmeyen lafızdır"* şeklinde tanımlamıştır.[267] İsim fiiller, fiili mâzî ve emir manasına oldukları için fiili mâzî ve emirler gibi mebnîdir. Fiili muzâri manasına olan isim fiillere gelince, fiili muzâriler de aslında fiil olduğu için mebnî olup isme olan müşâbehetinden dolayı mu'rab olmuşlardır. Fiili muzâride mebnîlik asıl olduğu için muzâri manasına olan isim fiiller de buna tabi' olarak mebnî olmuşlardır.[268] İsim fiiller oldukları hal üzere mebnî olup i'rabdan mahalleri yoktur.[269]

e) فَعَالِ vezni: Hicâz halkının kullandığı فَعَالِ kalıbında olan mastar (فَجَار gibi), sıfat (يَا فَسَاقِ gibi) ve müennes (dişi) için alem olan kelimeler (حَذَامِ gibi) kesra hareke ile mebnîdir.[270] Son harfinde رَ (râ) harfi olsa da olmasa da فَعَالِ kalıbında olan mastar, sıfat ve müennese alem olan lafızlar Hicâz halkına göre mebnîdir. Benî Temîm kabilesinin çoğu ise sonunda رَ harfi olursa bu kelimelerin mebnî olmasının gerektiğini, رَ harfi yoksa mu'rab olmasının gerektiğini kabul etmektedir.[271]

f) Ses isimleri (Asvât): *"Herhangi bir sesi taklit için veya akılsız şeylere seslenmek için kullanılan lafızdır."*[272] Kendisiyle ses hikâye edilen ya da kendisiyle hayvanlara seslenilen her bir lafızdır. Karganın sesine benzeyen غَاق ve deveyi çöktürmek için söylenen نَخّ gibi lafızlar buna örnektir.[273] Bu lafızlar aslında bir mana için vaz' edilmemişlerdir. Asvâtın canlı ya da cansız şeyler için söylenmesi arasında bir fark yoktur.[274] Fahruddîn er-Razî (öl. 606/1210) gibi bazı âlimler asvâtı mebnî kabul etmişler ancak isim fiillerin içinde saymışlardır.[275] Bir görüşe göre asvât, hikâye edilmeden önceki haliyle mebnî değildir. Hikâye edildikten sonra ise bu kelime mahkî olduğu için i'rabı mebnî değil takdîrîdir.[276] Nahiv âlimleri asvâtın tenvinli olduğu durumda

---

267 Birgivî, *İzhâr*, 81.
268 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 271.
269 Râcihî, *fi't-Tatbîki'n-nahvî*, 56.
270 Birgivî, *İzhâr*, 133.
271 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 271; Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 261.
272 Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî, *Meâni'n-Nahv*, 1. Baskı (Amman: Dâru"l-Fikr, 2000), 4/40.
273 Birgivî, *İzhâr*, 133.
274 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 273.
275 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 273.
276 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 275.

nekira, tenvinsiz olduklarında ise ma'rife olması hususunda ittifak halindedir.[277]

g) Mürekkebler (Mürekkebât) / (Birleşik İsim): *"Biri diğerinde âmil olmayan ve birleştirilerek tek isim yapılan iki kelimedir."*[278] Yani iki kelime beraberce bir şeye isim kılınmaktadır.[279] İkinci kelime ses olursa ilk kelime fetha, ikinci kelime ise kesra harekeyle mebnî olur. سِيبَوَيْهِ örneğinde birinci kelime olan سِيب elma anlamında iken وَيْه ise sestir.[280] İkinci kelime ses olmaz ve birinci kelimenin son harfi sahih harf olursa ilk kelime fetha harekeyle mebnî olur. İkinci kelime ise gayrı munsarıf olduğu için mu'rab olur. بَعْلَبَكَّ ve حَضْرَمَوْتَ örnekleri iki kelimeden oluşmuş ancak bir isim kılınmıştır.[281] Birinci kelimenin son harfinin illetli harf olması durumunda ise birinci kelime sükunla mebnî olurken fasih Arapçada ikinci kelime gayrı munsarıf olarak mu'rab olur. مَعْدِي كَرِبَ kelimesi[282] kendisinde alemiyyet ve terkîb illetleri olduğu için gayrı munsarıf olmuştur.[283]

Mürekkeb lafızda ikinci kelime harf anlamını içerir,[284] birinci kelime اِثْنَيْن lafzı olmaz ve iki kelimenin de son harfleri sahih harf olursa her iki kelime de fetha hareke ile mebnî olur. İki kelimenin son harfleri illetli olursa her ikisi de sükûn ile mebnî olur. أَحَدَ عَشَرَ، إِحْدَى عَشَرَةَ، ثَلَاثَةَ عَشَرَ، ثَلَاثَ عَشْرَةَ، حَادِي عَشَرَ، حَادِيَةَ عَشْرَةَ، تِسْعَ عَشْرَةَ، تَاسِعَةَ عَشْرَةَ، örneklerinde olduğu gibi. Bu kural 10 ve 20 sayıları arasında yani 11'den 19'a kadar olan sayılarda geçerlidir.[285] Sîbeveyhi, sayı mürekkeblerini iki kelimeden meydana gelen tek bir kelime olarak kabul etmektedir. Ona göre bu iki kelime arasında atıf harfi olan وَ bulunmakta iken iki kelime mezcedilerek وَ hazfedilmiştir.[286]

هُوَ مُلاَسِقٌ بَيْتِي وَبَيْتُهُ ve örneklerinden birincisi هُوَ جَارِي بَيْتَ بَيْتَ و بَيْنَ بَيْنَ takdîrinde olup iki kelime arasında atıf harfi vardır. İkincisi de وَقَعَ بَيْنَ هَذَا وَبَيْنَ ذَاكَ takdîrinde olup iki kelime arasında atıf harfi takdîr edilmektedir.[287] İlk kelime اِثْنَيْن lafzı olursa ikinci kelime fetha hareke ile mebnî olur. Birinci

---

277 Sâmerrâî, *Meâni'n-Nahv*, 4/50.
278 Birgivî, *İzhâr*, 133.
279 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 275.
280 Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 253.
281 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 266.
282 Birgivî, *İzhâr*, 133.
283 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 266.
284 Atıf ya da cer harfi anlamı olursa. bk. Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 267.
285 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 267.
286 Ebû Bişr Amr b. Usmân b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, nşr. Abdu"s-Selâm Muhammed Hârûn, 3. Baskı, (Kahire: Mektebetu"l-Hâncî, 1988), 4/359-360.
287 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 267.

kelime ise mu‘rab olup sonundaki نُونْ harfi hazif edilir (silinir). جَاءَنِي اِثْنَى عَشَرَ رَجُلاً، رَأَيْتُ اِثْنَيْ عَشَرَ رَجُلاً، مَرَرْتُ بِاثْنَيْ عَشَرَ رَجُلاً örneklerinde olduğu gibi.[288]

h) Kinâye lafızları (Kinâyât): Birgivî kinâyenin lügat ve ıstılah tanımlarını yapmamıştır. *"Lafzî ya da manevi bir şeyi göstermek için onu açık olmayan bir lafızla ifade etmek"* anlamındaki kinâye,[289] nahiv ıstılahında *"Lafzan veya ma'nen kendisiyle kinâye yapılan lafız"* anlamına gelmektedir. Kinâyelerin bir kısmı mu‘rab olduğu için Birgivî konuyu (Bazı kinâyeler) başlığı altında ele almıştır.[290]

Kinâyelerden birisi olan كَمْ lafzı sükûn ile mebnî olup istifhâm (soru) ya da haber anlamı için kullanılabilir. Her iki anlamında da كَمْ 'den sonra temyiz gelmektedir.[291] İstifhâm (sayıyı sorma) anlamındaki كَمْ 'den sonra gelen kelimenin i'rabı temyiz olarak mansûbtur. كَمْ رَجُلاً (Kaç adam) örneğinde olduğu gibi. Haberiyet (sayıyı haber verme) anlamına olan كَمْ lafzı, muzâf olarak geldiği için kendisinden sonra gelen kelimenin i'rabı, muzâfun ileyh olarak mecrurdur. كَمْ رَجُلٍ (ne kadar çok adam) örneği gibi. [292] Birgivî, كَمْ 'le aynı anlama gelen ve sayıda çokluk anlamını taşıyan كَأَيِّنْ lafzını zikretmemiştir. Bu lafzın temyizi مِنْ ile mecrûrdur. كَأَيِّنْ 'in i'rabı cümlede bulunduğu konumu göre olmaktadır.[293]

Adet anlamındaki كَذَا lafzından sonra gelen kelimenin i'rabı temyiz olarak mahallen mansûbtur. عِنْدِي كَذَا دِرْهَماً gibi.[294] كَذَا lafzı bazen adet anlamı dışında da kullanılmaktadır. عِنْدِي كَذَا دِرْهَماً örneğinde olduğu gibi.[295] Söz için olan كَيْتَ ve ذَيْتَ de böyledir.[296] Bu kelimeler genelde fetha ile mebnî olup atıfla tekrar ederek kullanılırlar. Konuşma anlamında kinâye olarak kullanılırlar. Cümle anlamında oldukları için mu'rab değil de mebnîdirler.[297] كَيْتَ ve ذَيْتَ

[288] Birgivî, *İzhâr*, 133-134.
[289] Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 568-569.
[290] Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 255.
[291] Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 279.
[292] Birgivî, *İzhâr*, 134.
[293] Öncü, *Fethu'l-esrâr*, 298; Muhammed el-Antâkî, *el-Minhâc fi'l-kavâid ve'l-i'râb* (Pakistan: Mektebetu'l-Buşrâ, 2011), 249. Recep Kırcı, "*Kem-i İstifhâmiyye ve Kem-i Haberiyye Edatları ve Bunların Kur'an Yolu Meali'ne Yansıması Üzerine Bir İnceleme*" Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 9/2 (Aralık/December 2022), 808.
[294] Birgivî, *İzhâr*, 134.
[295] Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 280.
[296] Birgivî, *İzhâr*, 134.
[297] Öncü, *Fethu'l-esrâr*, 298.

tekrar ettiği zaman iki taraf tek kelime olarak terkîb-i mezcî kabul edilmektedir.[298]

i) Şart ve İstifhâm Edatları: إِنْ gibi şart anlamını ifade eden isimler, مَا ve مَنْ gibi istifhâm (soru) anlamını içeren belirli edatlar da mebnîdir. İstifham anlamı için olan أَيّ ve أَيّة ise mu'rabtır.[299]

j) Zarflar (Zurûf): Belirli bir kısım zarflar mebnidir, bazıları ise mu'rabtır. Burada kastedilen mebnî zarflar, zaman ve mekân zarflarıdır.[300] أَمْسِ، قَطُّ، عَوْضُ مُذْ، مُنْذُ، إِذَا، إِذْ، لَمَّا، مَتَي، أَنَّي، أَيَّانَ، كَيْفَ، حَيْثُ، لَدَى، لَدُنْ،لَدْ، gibi zarflar sonundaki hareke ya da sükûn ile mebnîdir.[301]

k) İsim anlamında kullanılan عَلَي، كَافْ، عَن الْإِسْمِيَّة kelimeleri de mebnidir. (كَمَا لاَ يَخْفى) örneğindeki مِثْل anlamına gelen كَافْ harfi, مِنْ عَلَيْهِ örneğindeki فَوْقَ anlamındaki عَلَي harfi ve مِنْ عَنْ يَمِينٍ örneğindeki جَانِب anlamındaki isim olan عَنْ kelimeleri mebnîdir.[302]

1.2.2.2. Mebnîliği Zorunlu Olmayan Lafızlar (Gayru Lâzımi'l-Binâ)

en-Nahvu'l-esâsî adlı eser, mebnî ismi aslî mebnî ve ârızî mebnî şeklinde iki kısma ayırırken aslî mebnî ile Birgivî'nin taksimindeki ârızî mebnîlerin birincisi olan lâzımu'l-binâyı kastetmiştir.[303] Ârızî mebnî ile de Birgivî'nin taksimindeki ârızî mebnînin ikinci kısmı olan gayru lâzımi'l-binâyı kastetmiştir.[304]

a) Muzâfun ileyhi niyette olduğu halde hazif edilen muzâf kelimeler mebnîdir.[305] قَبْلُ، بَعْدُ، تَحْتُ، فَوْقُ، قُدَّامُ، أَمَامُ، خَلْفُ، وَرَاءُ، لَا غَيْرُ، لَيْسَ غَيْرُ، اَلْآنَ örnekleri gibi.[306] Bu şekilde olan kelimelerin mebnî olmasının sebebi, harfin bir anlam ifade edebilmek için isim ya da fiile muhtaç olduğu gibi bu kelimelerinde anlam ifade edebilmek için hazfedilen muzâfun ileyhe muhtaç olmalarıdır.[307] Muzâfun ileyh hazif edilmezse muzâf her zaman mu'rabtır.[308] Bu kelimeler isim ya da zarf olabilir. Hazif edilen muzâfun ileyhin yerine tenvin

---

298 Hasan, *en-Nahvu'l-vâfî*, 4/583
299 Birgivî, *İzhâr*, 134; Öncü, *Fethu'l-esrâr*, 298.
300 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 267.
301 Birgivî, *İzhâr*, 134.
302 Öncü, *Fethu'l-esrâr*, 303.
303 Nuhâs vd., Umer, Hammâse, *en-Nahvu'l-esâsî,* 72.
304 Nuhâs vd., Umer, Hammâse, *en-Nahvu'l-esâsî,* 74-75.
305 Birgivî, *İzhâr*, 135.
306 Birgivî, *İzhâr*, 135.
307 Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 258.
308 Eyyûbî, *Şerhu'l-İzhâr*, 280.

getirilmemelidir. Muzâfun ileyhin yerine muzâf kelimenin sonuna tenvin gelirse bu kelime mu‘rab olur. Çünkü tenvin, hazif edilen muzâfa delâlet etmektedir.[309]

b) Münâdâlar: Sonuna elifu'l-istiğâse ve elifu'n-nüdbe, başına da lâm bitişmeyen müfred ve ma'rife olan münâdâlar[310] raf' halinde i‘rabı nasılsa o haliyle mebnî olur. يَا زَيْدُ، يَا مُسْلِمَانِ، يَا مُسْلِمُونَ gibi.[311] Müfred münâdâ, *"muzâf ya da şibh-i muzâf olmayan münâdâ"* anlamındadır.[312] Bu münâdânın كَافَ الْإِسْمِيَّة (isim olan kâf) yerine gelmesi ayrıca muzâf olmamak ve ma'rife olmak konusunda ona benzemesi mebni olmasına sebep olmuştur. Burada münâdâ أَدْعُوكَ örneğindeki كَ isminin yerine gelmiştir. Örnekteki كَ isim olup lafzan ve manen (كَافُ الْخِطَاب) hitâp kâfına benzemektedir.[313] Birgivî'nin münâdânın mebnîliğine sebep olarak كَافُ الْخِطَاب ‘a benzemesini gerekçe göstermesi kendisinden önce yazılan nahiv kitaplarında görülmemektedir.[314] Diğer bir görüşe göre ise تَعَالِ وَأَجِبْ (buyur ve cevap ver) gibi emir fiil anlamına geldiği için emri hazıra benzeyerek mebnî olmuştur.[315] Mebnî olan münâdâlar mahallen mansûbtur.[316]

Münâdâ muzâf, şibh-i muzâf veya nekira olursa gizli bir fiille mu‘rab ve mansûb olur. يَا عَبْدَ اللَّهِ، يَا خَيْراً مِنْ زَيْدٍ، يَا رَجُلاً örneklerinde gibi.[317] Muzâf olan kelimenin mu‘rab olma sebebi, izâfetin isme ait bir özellik olmasından dolayıdır. Böylece harfe olan benzerlik ortadan kalkmıştır.[318] Münâdânın mansûb olmasının sebebi mef'ûlü bih olmasıdır. Sîbeveyh'e göre de böyledir.[319]

Münâdânın sonuna elif bitişirse münâdâ fetha hareke ile mebnî olur.[320] Çünkü eliften önceki harfin fetha herekeli olması şarttır.[321] يَا زَيْدَاه gibi. Başına

---

309 Öncü, *Fethu'l-esrâr,* 303.
310 Münâdâ: Lafzan ya da takdîran olan nidâ harfiyle seslenilen isimdir. Bk. Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 273.
311 Birgivî, *İzhâr*, 135.
312 Öncü, *Fethu'l-esrâr,* 305.
313 Atıf ya da cer harfi anlamı olursa. bk. Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 273; Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 273.
314 İmâd Sâmî Abdulkadir Abdulaziz, "Cuhûdu'l-Birgivî en-nahviyye ve's-sarfiyye", *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî,* ed. Mehmet Bayyiğit vd. (Balıkesir: Kent Arşivi Yayınları, 2021), 3/79.
315 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 273.
316 İbn Akîl, Şerhu İbn Akîl, 3/258-259.
317 Birgivî, *İzhâr*, 135.
318 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 273.
319 Atıf ya da cer harfi anlamı olursa. bk. Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 274.
320 Birgivî, *İzhâr*, 135.
321 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 273.

lâm bitişirse münâdânın mecrûr olması gerekir. يَا لَزَيْدٍ gibi.[322] Çünkü buradaki lâm, cer harfidir.[323]

Münâdâdan sonra bedel ya da ma‘tûf gelip bunların başında lâm bulunmazsa bedel ve ma‘tûfun mu‘rab ya da mebnî olması münâdânın durumuna bağlıdır.[324] Yani nidâ harfi münâdâdan sonraki bedel veya ma‘tûfun başında gelmiş gibi kabul edilerek bu kelimeler mebnî ya da mu‘rab olur. Çünkü cümlede bedel asıl, mübdelü minh ise bedele hazırlıktır. Hazırlık olan mübdelü minhin başına nidâ harfi gelebiliyorsa asıl olan bedelin de başına da nidâ harfinin gelebilmesi gerekmektedir. Münâdâdan sonraki ma’tufa gelince, ma‘tûflar ma‘tûfun aleyh gibi bağımsız olarak bir anlam ifade edebildiği için bunların da başına nidâ harfi gelebilmektedir. Dolayısıyla münâdâdan sonra ister bedel ister ma‘tûf olsun başlarında nidâ harfi varmış gibi kabul edilmektedir. يَا رَجُلُ زَيْدُ، يَا زَيْدُ وَعَمْرُو gibi.[325]

c) Cinsini nefy için olan لَا ’nın ismi: (لا النَّافِيَة لِلْجِنْس) Cinsini nefy için olan لَا’nın ismi لا’ya bitişik, müfred[326] ve nekira olup tekrar etmezse mebnîdir. لَا رَجُلَ gibi.[327] Bu harf إِنَّ gibi önündeki ismini nasb, haberini de raf’ eder. Haberindeki hükmü ismine tabi olan cinsteki fertlerden çıkarttığı için bu harfe cinsini nefy için olan لَا adı verilmiştir.[328] لا ‘nın ismi ma’rife, لا ‘ya bitişik, muzâf ya da şibh-i muzâf olursa mu‘rab olur.[329]

d) Kendisine cemi müennes nûnu ya da te’kîd nûnu bitişen fiili muzâriler mebnîdir. يَضْرِبْنَ، تَضْرِبْنَ، هَلْ يَضْرِبَنَّ، هَلْ تَضْرِبَنَّ örnekleri gibi. Bu sayılan gayru lâzımi’l-binâların mebnî olması zorunludur.[330] Bu fiili muzârinin mebnî olmasının sebebi, kelimenin sonundaki zamirden dolayı fiili muzârinin son harfinin ortada gibi olmasıdır. Sükûnla mebnî olmasının sebebi ise fiili mâzîye hamledilmesidir. Şeddeli te’kîd nûnuna bitişen fiili muzârinin mebnî olması ise bu nûnun kelimenin bir cüz’ü gibi olasından dolayıdır. Yani bu durumdaki fiili muzâriye i‘rab verilmiş olsa sanki kelimenin ortası i‘rablı

322 Birgivî, *İzhâr*, 135.
323 Adalı, *Netâicu’l-efkâr*, 273.
324 Birgivî, *İzhâr*, 135.
325 Adalı, *Netâicu’l-efkâr*, 275.
326 Buradaki müfredden maksat; muzâf ya da muzâfun ileyh olmaması demektir. Bk. Öncü, *Fethu’l-esrâr*, 306.
327 Birgivî, *İzhâr*, 136.
328 Şâhin, *Yenâbî’u’l-elfâz*, 258.
329 Şâhin, *Yenâbî’u’l-elfâz*, 258.
330 Birgivî, *İzhâr*, 136.

gibi olmaktadır.[331] Bu şekilde olan fiili muzârinin mebnîliği konusunda nahiv âlimleri ittifak halindedir.[332]

Çalışmanın bu kısmına kadar görülmektedir ki Birgivî, mebnîliği gösteren harekeleri mu'rab harekelerinden farklı isimlerle göstermektedir. İ'rab harekesi olan raf' yerine zamme, nasb yerine fetha, cer yerine kesra, cezm yerine ise sükûn isimlerini kullanmıştır. Birgivî bu haliyle Sîbeveyhi öncülüğündeki Basra ekolünü takip etmekte, mu'rab ve mebnî harekelerinde fark görmeyen Küfe ekolünden ayrılmaktadır.[333] Mebnîliği gösteren harekeler günümüzde de Basra ekolünün yani Birgivî'nin tercih ettiği gibi fetha, zamme ve kesra şeklinde isimlendirilmektedir.[334]

1.2.2.3. Mebnîliği ve Mu'rablığı Caiz Olan Lafızlar (Câizu'l-Binâ)

Birgivî, mebnîliği aslî ve ârızî olan kelimeleri örnekleriyle kısaca izah ettikten sonra mebnî ve mu'rab olması caiz olan kelimeleri ele almıştır.[335]

a) Cümle ve إِذْ 'e muzâf olan zarflar: Cümle ve إِذْ 'e muzâf olan zarfların fetha harekeyle mebnî olması[336] veya cümlede bulunduğu konuma göre mu'rab olması caizdir.[337] هَذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ (Maide: 119) يَوْمَ إِذٍ ve حِينَ إِذٍ gibi. Mu'rab olmasının sebebi zarfların cümle ya da إِذْ 'e izâfetinin şart olmamasıdır. Mebnî olması ise ârızî olup zorunlu değildir.[338]

b) مَا، أَنْ ve أَنَّ 'ye muzâf olan مِثْل ve غَيْر Lafızları: مَا، أَنْ ve أَنَّ ile beraber kullanılan مِثْل ve غَيْر lafızlarının fetha harekeyle mebnî olması veya cümlede bulunduğu konuma göre mu'rab olması caizdir.[339] مَا، أَنْ ve أَنَّ mastariyet için olup hepsi harftir. Mebnîyyu'l-asl olan bu harflere muzâf olan مِثْل ve غَيْر kelimelerinin mebnî olması caizdir. İzâfet zorunlu olmadığı için cümle içinde bulundukları konuma göre mu'rab olmaları da mümkündür. مِثْل ve غَيْر kelimelerinin müfred olduğu durumlarda mebnî ya da mu'rab olması caiz olsa da müsennâ veya cemi olmaları halinde sadece mu'rab olabilirler.[340]

---

331 Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 262.
332 Râcihî, *fi't-Tatbîki'n-nahvî*, 32; Mustafa el-Ğalâyînî, *Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye*, 28. Baskı, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1993), 2/165-166.
333 İbn Ya'îş, Şerhu'l-mufassal, 1/72-73.
334 Nuhâs vd., Umer, Hammâse, *en-Nahvu'l-esâsî,* 76.
335 Öncü, *Fethu'l-esrâr*, 308.
336 Fetha en hafif hareke olduğu için bu harekeyle mebnî olmuştur. Bk. Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 262.
337 Birgivî, *İzhâr*, 136.
338 Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 262.
339 Birgivî, *İzhâr*, 136.
340 Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 263.

c) Cinsini nefy için olan لَا'nın ismi: لاَ النَّافِيَة لِلْجِنْس isminin şamil olduğu tüm fertleri kapsayacak şekilde olumsuzluk anlamını ifade eden bu harf ismini nasb, haberini raf' eden âmillerdendir. لاَ النَّافِيَة لِلْجِنْس 'in ismini nasb, haberini raf' etmesi için manayı olumsuz yapması; olumsuzluk hükmünün isminin tüm cinsini içermesi, hem isim hem de haberinin nekira olması, ismiyle kendisinin arasına başka bir kelime girmemesi, haberinin isminin önüne geçmemesi ve لَا 'nın önüne harf-i cer gelmemesi şarttır. لَا 'nın ismi mahallen mansûb olup fetha harekeyle mebnîdir. لَا 'nın ismi müfred, muzâf ve şibh-i muzâf olarak gelebilmektedir. لَا 'nın ismi muzâf ya da şibh-i muzâf olursa mu'rab ve mansûb olur, müfred olduğu durumda mansûb olduğu i'rab alameti nasıl oluyorsa yine o şekilde mebnî olur.[341]

Cinsini nefy için olan لَا'nın ismi; tekrar eden, لَا'ya bitişen, müfred (muzâf ve şibh-i muzâf olmayan) ve nekira bir isim olursa mebnî veya mu'rab olması caizdir. لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلاَّ بِاللَّهِ gibi. Bu örnek ve benzerlerinde beş vecih caizdir.[342] Bu harf إِنَّ babından olup önündeki ismi nasb haberi ise raf' eder.[343] لا 'nın ismi ma'rife, لا 'ya bitişik, muzâf ya da şibh-i muzâf olursa mu'rab olur.[344]

❖ حَوْلَ ve قُوَّةَ 'nin her ikisinin de fetha harekeyle mebnî olması caizdir. Daha önce mebnîliği lâzım olanlar bölümünde cinsini nefy için olan لَا'nın ismi لا'ya bitişik, müfred ve nekira olup tekrar etmezse mebnîdir[345] kuralına göre bu kısımdaki لاَ 'nın isminin de aslî haliyle fetha üzere mebnî olması caizdir.[346]

❖ حَوْلٌ ve قُوَّةٌ 'nin her ikisinin de mu'rab olarak merfû' olması caizdir.[347] İbtidâ konumunda olduğu için mu'rab ve merfû' olması caizdir.[348]

❖ حَوْلَ 'nin fetha hareke ile mebnî olması, قُوَّةً 'nin mu'rab olarak mansûb olması caizdir.[349] Birinci ismin aslî haliyle fetha harekeyle mebnî

---

341 Nuhâs vd., *en-Nahvu'l-esâsî,* 379-380; Hasen, *en-Nahvu'l-vâfî,* 1/686/688-689-690-691-692; Ğalâyînî, *Câmiu'd-Durûs*, 2/328-329-330-331-332-333-334; Dahdâh, *Şerhu'l-Elfiye*, 128/131; Antâkî, *el-Minhâc*, 272-273.

342 Birgivî, *İzhâr*, 136.

343 Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 258.

344 Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz*, 258.

345 Birgivî, *İzhâr*, 136.

346 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 278.

347 Birgivî, *İzhâr*, 136.

348 Adalı, *Netâicu'l-efkâr*, 278.

349 Birgivî, *İzhâr*, 136.

olması, ikinci ismin de birinci ismin lafzî i‘rabına ma’tuf olarak mu‘rab ve mansûb olması caizdir.[350]

❖ حَوْلَ ‘nin fetha hareke ile mebnî olması, قُوَّةٌ ‘nün mu‘rab olarak merfû’ olması caizdir.[351] Birinci ismin aslî haliyle fetha harekeyle mebnî olması, ikinci ismin de önceki kelimenin ibtidâ haline yani atf-ı bâidine (uzak atıf) itibarla mu‘rab ve merfû’ olması caizdir.[352]

❖ حَوْلٌ ‘nün mu‘rab olarak merfû’ olması, قُوَّةَ ‘nin de fetha harekeyle mebnî olması caizdir.[353] Birinci ismin لَيْسَ ‘ye benzeyen لاَ ‘nın ismi olması ya da mükerrer olmasından dolayı لاَ ‘nın amelinin bozulması sebebiyle mu‘rab ve merfû olması, ikinci ismin de aslî haliyle fetha harekeyle mebnî olması caizdir.[354]

Cinsini nefy için olan لا ‘nın mebnî isminin sıfatı olan kelime müfred (muzâf ve şibh-i muzâf olmayan) ve لا ‘nın ismine bitişik olursa fetha harekeyle mebnî olması caizdir.[355] لاَ رَجُلَ ظَرِيفَ örneğindeki ظَرِيفَ lafzı gibi. Sıfatın mebnî olma sebebi, sıfat ve mevsûfun aynı şeyi göstermesi ve iki kelime arasının bitişik olmasıdır.[356] Bu sıfatın raf’ ve nasb hâliyle mu‘rab olması da caizdir. لاَ رَجُلَ ظَرِيفٌ و ظَرِيفاً örneğindeki ظَرِيفٌ و ظَرِيفاً lafızları gibi.[357] Kelimenin mahalli ba’îdine (yani mübtedâ) olmasına itibarla mu‘rab ve merfû’ olması, lafzî durumuna ya da mahalli karîbine (لاَ ‘nın isminin sıfatı olmasına) itibarla da mu‘rab ve merfû’ olması caiz olmuştur.[358]

Zemahşerî, İbn Hâcib, İbn Hişâm ve Süyûtî gibi âlimler kitaplarında isimleri mu‘rab isimler ve mebnî isimler şeklinde iki başlıkta ele almışlar; mebnî olan harf, fiil, cümle ve isim konularını aynı başlık altında yazmamışlardır. Bu âlimler mebnîleri yeri geldikçe farklı yerlerde dağınık şekilde incelemişlerdir.[359] Süyûtî gibi bazı nahiv âlimleri mebnî isimlerin tenvini kabul etmeyeceğini çünkü tenvinin mu‘rab isimlerin özelliği olduğunu

350 Adalı, *Netâicu’l-efkâr*, 278.
351 Birgivî, *İzhâr*, 136.
352 Adalı, *Netâicu’l-efkâr*, 278.
353 Birgivî, *İzhâr*, 136.
354 Adalı, *Netâicu’l-efkâr*, 278.
355 Birgivî, *İzhâr*, 136.
356 Şâhin, *Yenâbî’u’l-elfâz*, 264.
357 Birgivî, *İzhâr*, 136.
358 Şâhin, *Yenâbî’u’l-elfâz*, 264.
359 Zemahşerî, *el-Mufassal*, 126-169; İbn Hâcib, *el-Kâfiye*, 106-122.

ifade etmektedir.[360] Birgivî ise İzhâr kitabında tenvinin mu‘rab ya da mebnî ile olan ilişkisi hakkında hiçbir şey yazmamıştır.

Günümüz kitaplarında *“mebniler”* başlığıyla genel olarak isimler konu edilmektedir. İsimler, lâzımu’l-binâ ve ârız mebnî şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Lâzım olan mebnîlik i‘rabın değiştiği durumlarda kelimeden ayrılmaz yani kelime daima mebnîdir. Lâzımu’l-binâlar: a) Zamirler b) İsmi işâretler c) İsmi mevsûller d) Şart isimleri e) İstifhâm isimleri f) Bazı kinâyeler g) Bazı zarflar h) İsim fiiller ı) Asvât (Sesler) şeklinde sayılmıştır. Ârız mebnîler ise aslında mu‘rab olan ancak cümlenin gerektirdiği bazı durumlar sebebiyle mebnî olan kelimelerdir. Ârız mebnîler: a) Müfred münâdâ b) Cinsini nefy için olan لَا ‘nın ismi c) Bazı mürekkeb isimler d) İzâfetten kesilen zarflar.[361] Mebnî isimlerin tamamı cümle içerisinde bulundukları konuma göre mahallen i‘rablanır.[362] Ârız mebnîleri fetha, kesra ve zamme hareke ile mebnî oluşuna göre gruplandırın kitaplar da bulunmaktadır.[363]

Mebnî olan fiili mâzî, fiili muzâri ve emirlerin durumu ise ayrıca değerlendirilmiştir.[364] Fiiller de mebnî isimlerde olduğu gibi el-lâzımu’l-binâ ve el-ârızu’l-binâ kısımlarına ayrılmıştır. el-lâzımu’l-binâ grubunda fi’lu’l-emr (emri hazır) ve fiili mâzî ele alınırken el-ârızu’l-binâ grubunda fiili muzâri incelenmiştir.[365]

Mebnîlikte son olarak harfler incelenmiş; bunlar da sükûn, fetha, kesra ve zamme hareke ile mebnî oluşlarına göre gruplandırılmışlardır.[366] Harf ve fiiller mebnîlikte asıl olarak kabul edilirken[367] cümlelerin mebnîliğine hiç değinilmemiştir. Cümlenin mebnî olmasına hiç temas edilmemiş ancak i‘rabdan mahalli olmayan cümleler[368] ve i‘rabdan mahalli olan cümleler [369] şeklinde taksim edilmiştir.

---

360 Suyûtî, *el-Eşbâh,* 2/534.
361 Cemil Alûş, *el-İ’râb ve’l-binâ,* 1. Baskı (Beyrut: el-Muessesetu’l-Câmiiyye, 1417/1997), 174.
362 Alûş, *el-İ’râb ve’l-binâ,* 178.
363 Abdullâh b. Hamed b. Abdullâh ed-Dâye, *el-Binâu fi’l-lugati’l-Arabiyye Kasîmu’l-i’râb* (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1410/1990), 247, 279,283
364 Alûş, *el-İ’râb ve’l-binâ,* 232.
365 Dâye, *el-Binâ*, 309,319, 324, 331.
366 Dâye, *el-Binâ*, 357, 393, 425, 429.
367 Dâye, *el-Binâ*, 435.
368 Kabâve, *İ’râbu’l-cumel*, 33.
369 Kabâve, *İ’râbu’l-cumel*, 135

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği müstesna ilim adamlarından birisi olan ve birçok eser kaleme alan Birgivî, özellikle nahiv ilmiyle ilgili yazmış olduğu *İzhâru'l-esrâr* isimli eseriyle dikkat çekmektedir.

Yapılan çalışmada Birgivî'nin, mebnîyyatı taksim konusunda kendisinden önceki ve çağdaşı olan âlimlerden farklı bir üslup takip ettiği görülmektedir. İncelenen nahiv kitaplarında genel olarak mebnî konusunun farklı yerlerde dağınık şekilde yazıldığı görülmektedir. Mesela *"mebnî isimler"* konusuyla ilgili bir başlık verilmiş, bu başlık altında mebnî isimler incelenmiştir. Harflerin ve fiillerin mebnîliğiyle ilgili yeni bir başlık verilmeden yeri geldikçe dağınık olarak bilgi verilmiştir. Birgivî ise *"mahallî i'rab"* başlığı altında harf, fiil, cümle ve isimlerden mebnî olanları kendisine mahsus bir usulle anlaşılır şekilde gruplandırmıştır. O; mebniyyu'l-asıl grubunda harf, fiili mâzî, emir bi gayri lâm ve cümleyi incelemektedir. Bu dört maddeden birisi olan cümle, incelenen kitaplarda i'rabdan mahalli olan ya da olmayan cümleler şeklinde ele alınmış ancak mebnî sayılmamıştır. Birgivî ise cümleyi müfred bir kelime gibi kabul ederek mebniyyu'l-asıl grubunda saymıştır.

Birgivî'nin mebnîyyu'l-ârızı, lâzım ve gayrı lâzım gruplarına ayırıp bu gruplara nahiv âlimlerinin genel görüşünden farklı anlam vermesi Birgivî için kayda değer bir özgünlüktür. Özellikle günümüz nahivcileri, mebnî ismi aslî mebnî ve ârızî mebnî şeklinde iki kısma ayırırken aslî mebnî ile Birgivî'nin taksimindeki ârızî mebnîlerin birincisi olan lâzımu'l-binâyı amaçlarken ârızî mebnî ile de Birgivî'nin taksimindeki ârızî mebnînin ikinci kısmı olan gayru lâzımi'l-binâyı kastetmişlerdir. Birgivî'nin, mebnîyyu'l-lâzım başlığı altında incelediği münâdânın mebnîliğine sebep olarak كَافُ الْخِطَاب 'a benzemesini gerekçe göstermesi de incelenen nahiv kitaplarında görülmemektedir.

Genel olarak Basra ekolünü takip eden Birgivî, mebnîliği ve mu'rabı gösteren harekeleri Basra âlimleri gibi isimlendirmekte, böylece mu'rab ve mebnî harekelerinde fark görmeyen Küfe ekolünden ayrılmaktadır. Kezâ emir bi gayrı lâmı mebnî kabul ederek de Basra ekolünün takipçisi olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Abdulaziz, İmâd Sâmî Abdulkadir. "Cuhûdu'l-Birgivî en-nahviyye ve's-sarfiyye". *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivî.* ed. Mehmet Bayyiğit vd. 3/75-82. Balıkesir: Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Adalı, Mustafa b. Hamza b. İbrahim. *Netâicu'l-efkâr fî şerhi'l-İzhâr.* Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-İlmiyye, 2012.

Alûş, Cemil. *el-İ'râb ve'l-binâ.* 1. Baskı. Beyrut: el-Muessesetu'l-Câmiiyye, 1417/1997.

Antâkî, Muhammed. *el-Minhâc fi'l-kavâid ve'l-i'râb.* Pakistan: Mektebetu'l-Buşrâ, 2011.

Birgivî, Zeynuddîn Muhammed b. Pîr Ali b. İskender. *İzhâru'l-esrâr fi'n-nahv*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1430/2009.

Cârim, Alî – Emîn, Mustafa. *en-Nahvu'l-vâdıh.* Kahire: Dâru'l-Meârif, tsz.

Dahdâh, Ebû Fâris. *Şerhu'l-Elfiyeti İbn Mâlik.* 1. Baskı. Riyad: Mektebetu"l-Ubeykân, 2004.

Dâye, Abdullâh b. Hamed b. Abdullâh. *el-Binâu fi'l-lugati'l-Arabiyye Kasîmu'l-i'râb.* Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1410/1990.

Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *İdâh fî ileli'n-nahv,* nşr. Mâzînu'l-Mubârak. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1979.

Endelûsî, Cemâluddîn Muhammed b. Abdillah b. Abdillah et-Tâî el-Ceyyânî. *Şerhu't-Teshîl lib'ni Mâlik el-Endelûsî.* 4 cilt. nşr. Abdurrahman Seyyid ve Muhammed Bedevi'l-Mahtûn. By: Dâru'l-Hicr, 1410/1990.

Eşmûnî, *Şerhu'l-Eşmûnî alâ Elfiyyet-i İbn Mâlik,* nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdu"l-Hamîd, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru"l-Kitâbi"l-Arabî, 1955), 1/48.

Eyyûbî, Abdullah. *Şerhu'l-İzhâr.* İstanbul: Matbatu'l-Osmâniyye, tsz.

Fakîhî, Cemâluddîn Abdullah b. Ahmed b. Ali. *Mucîbu'n-nedâ ilâ şerhi Katru'n-nedâ.* nşr. Mumin Umer Muhammed. Filistin: Dâru'l-Usmâniyye, 2006.

Ğalâyînî, Mustafa. *Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye*. 3 cilt. 28. Baskı. Beyrut: el-Mektebetu"l-Asriyye, 1993.

Hasen, Abbâs. *en-Nahvu'l-vâfî.* Mekke: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, tsz.

İbn Akîl, Bahâuddîn Abdullah b. Akîli'l-Hemedânî. *Şerhu İbn Akîl alâ elfiyeti İbn Mâlik.* nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. Kahire: Dâru't-Turâs, 1980.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Usmân. *el-Munsif,* nşr. İbrâhim Mustafa ve Abdullah Emîn, (Kahire: by, 1954), 1/8.

İbn Hâcib, Cemâluddîn Usmân b. Umer b. Ebî Bekr. *el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv.* Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1431/2010.

İbn Hâcib, Cemâluddîn Usmân b. Umer b. Ebî Bekr. *Kitâbu Emâlî.* 2 cilt. thk. Fahr Sâlih Süleyman Kadâra. Ürdün: Dâru Ammâr, tsz.

İbn Hişâm. *Şerhu Katru'n-nedâ ve belli's-sedâ.* nşr. Muhammed Hayr Tu'me Halebî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsz.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-Arab. 16 cilt.* Beyrut: Dâru Sâdır, 1410/1990.

İbn Yaîşi Muvaffaku'd-dîn Ya'îş b. Ali. *Şerhu'l-mufassal.* 10 cilt. Mısır: İdâretu't-Tabâati'l-Munîriyye, tsz.

Kaya, Erdal. *Kasapzade İbrahim Efendi ve "el-Ezhâr fi şerhi'l- İzhâr" Adlı Eseri İnceleme ve Tahkik.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Kırcı, Recep, "Kem-i İstifhâmiyye ve Kem-i Haberiyye Edatları ve Bunların Kur'an Yolu Meali'ne Yansıması Üzerine Bir İnceleme [An Examination of The Preposition Kam al-Istifhāmiyya and Kam al-Khabariyya In The Arab Language And Their Reflection on Kur'an Yolu Meali*]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology* 9/2 (Aralık/December 2022): 795-813

Mustafa en-Nuhâs vd., *en-Nahvu'l-esâsî.* Kuveyt: Dâru's-selâsil, 1994.

Râcihî, Abduh. *fi't-Tatbîki'n-nahvî ve's-sarfî.* İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifetu'l-Câmiiyye, 1992.

Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih. *Meâni'n-Nahv.* 4 cilt. 1. Baskı. Amman: Dâru‟l-Fikr, 2000.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Usmân b. Kanber. *el-Kitâb.* nşr. Abdu‟s-Selâm Muhammed Hârûn. 5 cilt. 3. Baskı, (Kahire: Mektebetu‟l-Hâncî, 1988.

Suyûtî, Celâluliddîn. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv*. 5 cilt. Haydarâbat: by, 1360.

Şâhin, Şâmil. *Yenâbî'u'l-elfâz fî şerhi'l-İzhâr fî ilmi'n-nahvi'l-Arabî.* Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1428/2007.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Umer. *el-Mufassal fî ilmi'n-nahv*. thk. Fahr Sâlih Kadâra. Amman: Dâru Ammâr, 1425/2004.

4. BÖLÜM

Birgivî'nin Nahiv Düşüncesinde Zarflar

Dr. Mehmet GÜRBÜZ

Birgivî'nin Nahiv Düşüncesinde Zarflar

Dr. Mehmet GÜRBÜZ*

GİRİŞ

Arap dilinde cümleler isim, fiil, şart ve zarf cümleleri olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır. Şart cümlelerinin fiil, zarf cümlelerinin de isim ya da fiil cümlesi olarak takdir edilmeleri mümkün olduğundan cümleler kısaca isim ve fiil cümlesi olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.[370] İsim, fiil ya da şart edatlarından oluşan söz öbekleri doğrudan *cümle* olarak adlandırılırken zarf ya da câr ve mecrûrdan oluşan öbekler ise *şibh-i cümle* olarak adlandırılmaktadır. Şibih cümleye aynı zamanda "zarf cümlesi" de denilmektedir. Şibih cümle kendi içerisinde iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi, doğrudan eylemin (hades) gerçekleşme zamanını veya eylemin ya da müsnedün ileyhin mekânını bildiren zarflardan oluşandır. İkincisi ise câr ve mecrûrdan oluşan cümlelerdir. Bu iki kısım, استقرّ، ثبت، حصل، كان، وجد gibi mahzûf fiillere ya da isimlere taalluk etmesi durumunda nahiv ilminde şibh-i cümle adını almaktadır. Bu şekilde adlandırılmasının nedeni bu cümlelerin, mahzûf umumi fiiller ile beraber hakiki cümle makamına kaim olmasından dolayıdır.[371]

Nahiv ilminde şibh-i cümle nispeten modern bir kavram olup klasik nahiv eserlerinde görülmeyebilir. Bundan dolayı Birgivî'nin de (ö. 981/1573) *İẓhâru'l-esrâr*'ında şibh-i cümle kavramı bulunmamaktadır. Birgivî'nin bu kavrama yer vermemesi iki açıdan açıklanabilir. Birincisi; onun, cümleleri nahiv âlimlerinin de genel yaklaşımına uygun olarak isim ve fiil cümlesi olarak ele almasıdır. Zarflarda da fiil manası olduğundan Birgivî'nin şibh-i cümleleri fiil cümlesi olarak ele aldığı söylenebilir. Nitekim o, fiil cümlelerine örnek olarak zarf cümlelerini de zikrettiği görülmektedir.[372] Ancak Birgivî, nahve dair diğer eseri olan *İmtiḫânü'l-ezkiyâ*'sında cümlelerin dört kısım

* Öğr. Gör. Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, mgurbuz@klu.edu.tr ORCID: 0000-0002-0220-8767.

370 Ebü'l-Beḳâ Muvaffaḳuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş el-Mevṣılî (ö. 643/1245), *Şerḥu'l-Mufaṣṣal li'z-Zemaḫşerî,* (Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 1/229; Faḫruddîn Ḳabâve, *İ'râbu'l-cümel ve eşbâhu'l-cümel,* (Halep: Dâru'l-Kalem el-Arabî, 1989), 15.

371 İbn-i Yaîş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal,* 1/230-231; Ḳabâve, *İ'râbu'l-cümel,* 20-21.

372 Takiyüddin Muhammed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî er-Rumî, *İẓhâru'l-esrâr fi'n-naḥv,* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2009), 90; Kuşadalı Mustafa b. Hamza b. İbrahim (ö. 1085/1674), *Netâicü'l-efkâr,* (İstanbul: İsmailağa Yayınevi, 2019), 227.

olduğunu belirtmiş ve bunların arasında şart ve zarfları da saymıştır. Zarflardan ve şart edatlarından oluşan cümlelerde fiil anlamı olacağından diğer nahiv âlimleri gibi bu iki kısmın hakikatte fiil cümlesi olacağını söylemiştir.[373]

Birgivî'nin şibh-i cümle kavramın yer vermemesinin ikinci nedeni onun, nahiv eserlerini i'rab merkezli telif etmesidir. Zira o, hem *'Avâmil*'inde hem de *İẓhâru'l-esrâr*'ında nahvi âmil, mâmul ve i'rab ekseninde ele almakta ve nahiv tasavvurunu i'rab açısından şekillendirmektedir.[374] Bu noktada zarf-ı müstekarları fiil manasına gelen esmâ-i ef'alin kısımlarından biri olarak ele aldığından, eserinde şibh-i cümlelerin bulunabileceği haber, hal, sıla vb. durumlar üzerinde durmuştur. Bundan dolayı onun eserini farklı kılan yönlerden birinin de zarf konusu ve zarflara yaklaşımı olduğu söylenebilir. Haber konumunda gelen câr ve mecrûr ya da zarfları, zarf-ı müstekar ya da zarf- lağv olarak adlandırması ve tanımlaması, zaman ve mekân zarflarını ise kıyasi olarak âmilin hazfiyle ilişkilendirmesi bu eseri farklı kılan yönlerden biridir.

Bu çalışmada Birgivî'nin zarflar bağlamında nahiv ilmine olan katkısı ele alınmıştır. Günümüz nahiv düşüncesinde bu konu şibh-i cümle başlığı altında ele alındığı için önce şibh-i cümle ve unsurları tanıtılmıştır. Sonrasında ise Birgivî'nin eserinden hareketle zarf konusu ele alınmış ve katkıları belirtilmiştir.

1. Nahiv İlminde Şibh-i Cümle ve Unsurları

Şibh-i cümle, câr ve mecrûrdan ya da zarflardan oluşan cümlelerdir. Bir cümlede eylemin gerçekleştiği zaman ya da mekânı ifade etmesi durumunda câr ve mecrûr ile zarf, *zarf-ı haḳīḳī* olarak adlandırılmaktadır. Mukadder, umumî bir fiil ya da isme müteallık olmaları durumunda ise *zarf-ı mecâzi* olarak adlandırılmaktadır.[375] Şibh-i cümle ile kastedilen ise cümlede zarf-ı mecâzi olarak bulunan bu tür lafızlardır. Dolayısıyla şibih cümlelerin zarf, câr ve mecrûr ve taalluk olmak üzere üç unsuru bulunmaktadır.

---

373 Birgivî, *İmtiḥânü'l-eẕkiyâ,* byy. ty., 18.

374 Âdem Yerinde, "Birgivî'de Nahiv Tasavvuru; Muhteva ve Tasnif Yöntemi Olarak Nahve Dair Eserlerindeki İzdüşümü", *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivî Sempozyumu,* ed. Mehmet Bayyiğit vd., (Balıkesir: Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021), 3/58.

375 Ḳabâve, *İ'râbu'l-cümel,* 271; Yûnus el-Erkutnî, *eẕ-Ẓurūf ve't-terkîb,* İstanbul, Şifa Yayınları, 2021, 10-17; Hüseyin Tural, *Arapça Gramer ve İ'rab Teknikleri,* (İstanbul: İFAV Yay., 2019), 183.

1.1. Zarf

Zarf sözlükte; kap (وعاء), zarafet, üstünlük, idrak kabiliyeti gibi anlamlara gelmektedir. Mekân ve zaman zarfı anlamında cemisi ظروف şeklinde gelmektedir.[376] Nahiv terimi olarak; bir fiilin gerçekleştiği zamanı ya da mekânı bildiren ve sürekli ve düzenli olarak في anlamını taşıyan isimlerdir. Bu anlamıyla zarf, "ما كان وعاءً لشيئ" *(Bir şey (eylem) için kap olan lafızdır.)* şeklinde tanımlanmaktadır.[377] Zaman ve mekân sözcüklerinin zarf olarak adlandırılmasının nedeni, kendilerinde eylemlerin gerçekleşmesi itibariyledir.[378] Nahiv ilminde zarf denildiğinde öncelikle zaman veya mekân isimleri anlaşılmaktadır. Bu yönüyle câr ve mecrûrdan oluşan sözcüklere mecâzen zarf denilmektedir.[379] Câr ve mecrûrların zarf gibi fiile ihtiyaç duyması ve "في" anlamını taşıması, bu sözcük guruplarının zarflarla olan münasebetini de ayrıca göstermektedir.[380]

Nahiv ilminde bir ismin zarf olması ve buna göre irab alabilmesi için iki şartın bulunması gerekmektedir. Birincisi, zarf olan sözcüğün fiilin gerçekleşmesiyle (taalluk) olumlu ya da olumsuz ilişkisinin olmasıdır. صمت يوم الخميس (Perşembe günü oruç tuttum.) ya da ما صمت يوم الخميس (Perşembe günü oruç tutmadım.) cümlelerinde zarf olan "يوم" lafzı bu bağlamda eylem ve zarf ilişkisini ifade etmektedir. İkinci şart, zarf sözcüğünün "في" anlamını içermesidir.[381] Buradan hareketle zarf, âmiline taalluku itibariyle mutasarrıf ve gayr-ı mutasarrıf olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Mutasarrıf zarflar, zarf olan ismin bazen cümle içerisinde mübteda, haber, fail, meful ya da mudaf gibi başka konumlarda da bulunabilmesidir. أعجبني اليومُ örneğinde "yevm" sözcüğünün fail konumunda olması gibi. Gayrı mutasarrıf zarflar ise قطّ، عوض gibi devamlı zarf olarak kullanılan, cümlede zarftan başka bir konumda olmayan sözcükleri ifade etmektedir.[382]

---

376 İbn-i Manẓūr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî (ö. 731/1311), *Lisânu'l-'Arab,* (Beyrut: Dâru-Ṣâdır, 1990), 9/228.

377 İbn-i Yaîş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal,* 1/422; Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed Cemâlüddîn b. Hişâm el-Ensârî (ö. 7601/1360), *Şerḥu ḳaṭru'n-nedâ ve bellü'ṣ-ṣadâ,* (thk. Sebîlü'l-hüdâ şerhiyle brb. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid), (Dımeşk: Müessesetü'r-Risale, 2019), 411; İbn-i Hişâm, *Avḍaḥu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti İbn-i Mâlik,* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, ty.), 2/231.

378 İbn-i Yaîş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal,* 1/230.

379 Şamil Şahin, *Yenâbî'u'l-elfāẓ Şerḥu'l-İẓhâr fî ilmi'n-naḥvi'l-'arabî*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2007), 78.

380 Kemalpaşazâde, *Esrâru'n-Naḥv*,109; Kaya, *el-Ezhar fi Şerhi'l-İzhar,* 70.

381 Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, *Sebîlü'l-hüdâ bi taḥḳīḳi Şerḥi Ḳaṭru'n-nedâ,* 411.

382 İbn-i Hişâm, *Avḍaḥu'l-mesâlik,* 2/238;

Cümle içerisinde "في" anlamı taşıyan ve zarf olarak bulunan sözcük guruplarının irabı hakkında nahiv âlimleri ihtilaf etmektedir. "في" edatının mukadder olduğu ve zaman ya da mekân bildiren sözcükler ittifakla zarftır. Ancak صليت في المسجد örneğindeki gibi harf-i cerin ya da zarfların zikredildiği sözcükler (zarf-ı haḳīḳī) İbn-i Hâcib, Birgivî ve onları takip edenlere göre mef'ûl-u fîh iken diğer nahiv âlimleri ise bu sözcükleri mef'ûlun bih gayr-ı sarih olarak kabul etmiştir.[383] Basra dil ekolüne mensup nahiv âlimleri bu tür sözcük guruplarını zarf ya da zarf cümlesi olarak; Kûfe dil okuluna mensup nahiv âlimleri ise "mahal" ya da "sıfat" olarak adlandırmıştır. Kisâi (ö. 189/805) ve nahivde onu takip edenlere göre ise bunlar sıfat olarak ifade edilmektedir.[384]

Zarfların âmili genel olarak üç kısma ayrılmaktadır. Birincisi, امكُثْ هنا يوما örneğinde olduğu gibi âmilin (müteallak) cümlede zikredilmesidir. İkincisi, متي صمْتَ vb. soruların cevabında يومَ الجمعة gibi âmilin cevazen hazfedilmesidir. Üçüncüsü ise âmilin vücuben hazfedildiği yerlerdir. Vücûben hazif ise altı yerde bulunmaktadır. Birincisi, "زيد عندك" örneğinde olduğu gibi zarfın haber konumunda olmasıdır. İkincisi, "رأيت طائرا فوق غصن" örneğinde olduğu gibi zarfın sıfat konumunda bulunmasıdır. Üçüncüsü, "رأيت ألذي عندك" örneğinde olduğu gibi zarfın sıla konumunda olmasıdır. Dördüncüsü, " رأيت الهلال بين السّحاب" örneğinde olduğu gibi zarfın hal konumunda olmasıdır. Beşincisi, "يوم الخميس صمت فيه" örneğinde olduğu gibi zarfın iştiğal olmasıdır.[385] Bu da tefsir yolu üzere müteallakın mahzuf olmasıdır. Altıncısı, "حينئذ الآن" örneğinde olduğu gibi âmilin semaî olarak hazfedilmesidir.[386]

Nahiv ilminde zarfların âmilinin zikredildiği ya da cevazen hazfedildiği yerler; hakiki zarf, zarf-ı lağv ya da zarf-ı hâs olarak adlandırılmaktadır.

---

383 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 54; es-Sobîcevî Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 1172/1758), *Feṯḥu'l-esrâr şerḥu'l-İẓhâr*, Suud: Mektebetü Câmiatü'r-Riyad, Muhammed eş-Şattî, 2406), 30; Şahin*, Yenâbîʿu'l-elfāẓ*, 76;

384 Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî (ö. 577/1181), *el-İnṣāf fî mesâili'l-ḫilâf beyne'n-naḥviyyîn: el-Baṣriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, (Dımeşk: Dâru'l-Fikir), ty., 51; Muhammed Muhyiddîn, *Sebîlü'l-hüdâ,* 411.

385 Bir nahiv terimi olarak iştiğâl, âmilin başka bir ma'mûl ile meşgul olması olarak tanımlamaktadır. Bir ismin ardından, o isme dönük zamire bitişen bir fiil gelmesi durumunda iştiğâl gerçekleşmiş olacaktır. زيدٌ ضربته örneğinde haber olan fiilde, mübtedaya dönük muttasıl nasb zamirinin "ه" bulunması iştiğâl kabul edilmektedir. Hanbelîzâde Muhammed Şâkir, *Temrînli ve İ'râblı Arapça (Nahiv),* çev. Hüseyin Elmalı (İzmir: Anadolu Yayınları, 2010), 136.

386 İbn-i Hişâm istifham ve الباء edatları hariç, kasem için kullanılan harf-i cerlerden sonra vaki' olanın âmilinin vücuben hazfedileceğini söyleyerek bu kısımları sekize çıkarmaktadır. İbn-i Hişâm, *Avḍaḥu'l-mesâlik,* 2/236; İbn-i Hişâm, *Muġni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb,* thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1991), 2/515.

Vücuben hazfedildiği yerler ise zarf-ı müstekar veya zarf-ı âmm olarak adlandırılmaktadır.[387] Zarf-ı müstakarların müteallakının vücuben hazfedilmesi ve (mahzuf olan müteallakın da) umumi fiillerden olması gerekmektedir. Bu tür zarfların genel olarak hususi fiillere taalluk edemeyeceği benimsenmektir. Delilin bulunması durumunda bu tür zarfların hususi fiillere taalluk edeceği görüşünü benimseyen nahiv âlimleri de bulunmaktadır.[388]

Zarflar, zaman ve mekân zarfları olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Zaman zarfları mübhem, mahdûd, muvakkat gibi kısımlara ayrılmaktadır. Mübhem zaman zarfı, "ما لا يتعيّن له مقدار مخصوص نكرة كان أو معرفة" *(Marife ya da nekre olsun, belirli bir miktar tayin olunmayandır.)* şeklinde tanımlanmaktadır. Mahdûd ya da hususi zaman zarfı ise " ما يتعيّن له مقدار مخصوص ..." *(Marife ya da nekre olsun, belirli bir miktar tayin olunandır.)* şeklinde tanımlanmaktadır.[389] حين، لحظة، وقت gibi zarflar mübhem zaman zarflarına; يوم، شهر، سنة، ساعة gibi zarflar da mahdûd zaman zarflarına örnek gösterilebilir. Bu tür zarfların tamamı doğrudan nasbı kabul edebilmektedir.[390]

Mekân zarfları mübhem, mahdûd, muvakkat ve muḫtaṣ gibi kısımlara ayılmaktadır. Mübhem mekân zarfı, "ما لم يكن له نهاية" *(Sonu olmayan zarflardır.)* ya da "ما لا يختصّ بمكانٍ بعينه" *(Hususi bir yere ait/bağlı olmayan zarflardır.)* şeklinde tanımlanmaktadır. Mübhem mekân zarflarına cihât-ı sitte ve bunlara mülhak zarflar örnek verilebilir. Alan ölçüsüne delâlet eden ve ibhâm (belirsizlik) vasfını taşıyan zarflar da mübhem mekân zarfları olarak kabul edilmektedir. Muḫtaṣ mekân zarfları ise "ما كان له حدّ و نهاية" *(Sonu ve sınırı olan zarflardır.)* şeklinde tanımlanmaktadır. Mekân zarflarının aynı zamanda mübhem, ma'dûd ve muvakkat olarak da taksim edildiği görülmektedir.[391]

---

387 Abbâs Hasan, *en-Naḥvu'l-Vâfî,* (Mısır, Dâru'l-Ma'ârif, 1974), 2/246.

388 Raḍıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî, *Şerḥu'l-Kâfiye fi'n-Naḥv,* (Cürcâni haşiyesiyle brb.), (Tahran, el-Mektebetü'l-Mürteḍaviyye, h.1366), 1/93.

389 es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 32; Şahin, *Yenâbî'u'l-elfāẓ,* 79; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ẕ-Ziyâiyye,* 1/336.

390 Mustafa Mahmud el-Ezherî, *Teysîru kavâ'idi'n-naḥv,* Mısır, Dâru'l-Ulûm, 2011, 243.

391 Zemaḫşerî, Ebü'l-Ḳâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi (ö. 538/1144), *el-Mufaṣṣal fî 'ilmi'l-'Arabiyyeti,* Beyrut, Dâru'l-Cîl, ty., 55; İbn-i Yaîş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal,* 1/426; İbn-i Hişâm, *Şerḥu şuẕûri'ẕ-ẕeheb,* İstanbul, Dersaadet Kitabevi, ty., 220-223; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyîd eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Ḥâşiye âle Şerḥi'l-Kâfiye,* (Tahran, el-Mektebetü'l-Mürteḍaviyye, h.1366), 1/184;

1.2. Câr ve Mecrûr

Arap dilinde harf-i cerlerden sonra gelen isimlere *mecrûr isim* denilmektedir. Harf-i cerler isimle birlikte ele alındığında ise câr ve mecrûr denilmektedir. Başlık olarak bu kavramın tercih edilmesinin nedeni bu tür edatların âmiline olan taalluku açısındandır. Harf-i cerler, "ما وضع للإفضاء بفعل أو معناه إلى ما يليه" *(Fiil ya da fiil manasını kendisinden sonra gelen isimlere ulaştırmak için vaz' olunan lafızlardır.)* tanımıyla ifade edilmektedir.[392] Bu harfler, fiil ya da fiil anlamında olan sözcüklerin anlamlarını kendilerinden sonraki sözcüklere bağladığından aynı zamanda *ḫurūfü'l-iżāfe* olarak da adlandırılmaktadır.[393] Âmillerin iraba etki yönü esas alındığından bu harflere yaygın olarak ḫurūfü'l-cer denilmiştir.[394]

Harf-i cerler; ب، من، إلى، عن vb. bilinen harflerden oluşmaktadır. Bu harflerin her birerinin ifade ettiği bir ya da birden fazla anlam bulunmaktadır.[395] Bu edatlar âmiline taalluku açısından aslî, zâid ve şibh-i zâid olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.[396] Asli olan harf-i cerler fiil, şibih fiil ya da mana fiilden birine taalluk ederler. الباء، من، اللام، الكاف gibi edatlar ise cümlede zâid olarak bulunmaları durumunda herhangi bir âmile taalluk etmemektedir.[397] ربّ، خلا، عدا، حاشا، لولا ، لعلّ ise şibh-i zâid olarak adlandırılmaktadır.[398] Bu harf-i cerler kendilerinden sonra bulunan isimde hem amel etmesi hem de bu isimlere farklı bir anlam katması açısından asli harf-i cerler gibidir. Ancak fiile ya da fiil anlamında sözcüklere taalluk etmediğinden zâid harf-i cerlere benzemektedir. Bu harflerin taalluk yönü

---

392 İbnü'l-Ḥâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer. *el-Kâfiyetü fi ilmi'n-Naḥv ve'ş-Şâfiye fî ilmeyi't-taṣrîfi ve'l- ḫaṭṭ.* thk. Dr. Salih Abdulazim eş-Şair, (Kâhire, Mektebetü'l-Âdâb, 2010), 51.

393 Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492), *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* (İstanbul, Şifa Yayınları, 2015), 538.

394 Bu yaygınlığın bir nedeni de fiil-i muzariyi cezm eden edatlara *"ḫurūfü'l-cezm"* tabirinin kullanılmasıdır. Bu durum ilgili harflerde "cer" ifadesinin tercihinde etkili olmuştur. Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfiye,* 2/319.

395 Bu anlamlar için bkz.: Ulugöl, "Arap Gramerinde Şibih Cümle", 485-488.

396 Ulugöl, "Arap Gramerinde Şibih Cümle", 488.

397 Bu harf-i cerler suret ve harf olma açısından diğer harflere benzediği gibi cümlenin anlamı pekiştirmek, takviye etmek ya da cümleye bir güzellik katmak gibi fonksiyonları da bulunmaktadır. Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr, 5*4; es-Sobîcevî, *Fetḫu'l-esrâr,* 28, 29; Kuşadalı, *Netâicü'l-efkâr,* 83-85.

398 İstisna edatlarının taalluku nahiv ilminde ihtilaflıdır. Birgivî'nin bu edatları taalluk etmeyen harf-i cerler arasında sayması bu görüşte İbn-i Hişâm'a tabi olduğunu göstermektedir. Zira İbn-i Hişâm'a göre istisna edatları âmile taalluk etmemektedir. ربّ edatında ise Birgivî, Rummânî ve İbn-i Tâhir'in görüşlerini benimsemiştir. es-Sobîcevî, *Fetḫu'l-esrâr,* 28; Adalı, *Netâicü'l-efkâr,* 85-87.

itibara alındığında ise şibh-i zâid olarak adlandırılmaktadır.[399] Cümlede asli olarak bulunan harf-i cerler في ya da bu anlama gelen bir harf olması durumunda mecrûr olan isim صلّيتُ في المسجد أو بالمسجد örneğinde olduğu gibi İbn-i Hâcib ve İmam Birgivî'ye göre mef'ûlu fîh olmak üzere mahallen mansub olmaktadır. Cumhûra göre ise mef'ûlun bih gayr-ı sarih olmaktadır.[400]

1.3. Taalluk

Taalluk sözlükte sülasi عِلق 'a-l-k fiilinin tefeu'ul (تفعّل) vezninden mastarıdır. Bu kelime sülasi vezninde sarılmak, koyu kan, ilgi-alaka, sevgi, hevâ gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bir şeye bağlanma anlamında alak ve taalluk (تعلّق) sözcükleri aynı kökten türemiştir. Araplar bu durumu "تعلّق به" sözüyle ifade etmiştir. Bu yönüyle ta'lîk ve taalluk yakın anlamlı sözcüklerdir.[401] Nahiv terimi olarak taalluk; irtibat anlamına gelmekte olup, *"Eylemler ile şibh-i cümle arasındaki ilişki ve irtibatı sağlayan ve cümlenin anlamı kendisiyle tamamlanan manevi bir bağdır."* olarak tanımlanmaktadır.[402] Şibh-i cümlede; zarf ya da câr ve mecrûra *müteallık,* âmilleri olan fiil ya da şibh-i fiillere de *müteallak* tabiri kullanılmaktadır. Ayrıca taalluk yerine *sıla* tabirinin kullanıldığı da görülmektedir.[403]

Şibh-i cümleler müteallak olan kelimelerle birlikte tam bir anlam ifade etmektedir. Buradaki tam anlam ile kasıt, mübtedanın haberiyle ya da fiilin failiyle birlikte kelâmı oluşturması ve asgari bir anlam ifade etmesi değildir. Bilakis kelâmdan daha umumi cümle olması ve mef'ûlleriyle birlikte tamamlanacak olan bir anlam ifade etmesidir. Zira fiilin hades, zaman ve faile nispet gibi üç türlü delaleti bulunmaktadır. "نقيم" (İkamet edeceğiz.) şeklinde bir cümle kullanıldığında bu cümlede ikamet zamanının ya da yerinin belirtilmesi durumunda delalet ve maksat tam bir şekilde gerçekleşecektir. Sadece fiil ve fail ile yetinilmesi durumunda ise bu terkip, kelam açısından

399 Ulugöl, "Arap Gramerinde Şibih Cümle", 489-490.

400 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr, 5*4; es-Sobîcevî, *Fetḫu'l-esrâr,* 30; Adalı, *Netâicü'l-efkâr,* 88; Şahin, *Yenâbî'u'l-elfāẓ,* 76.

401 İbn-i Manẓūr, *Lisânu'l-'Arab,* 10/261-262.

402 Ḳabâve, *İ'râbu'l-cümel,* 273.

403 Ulugöl, "Arap Gramerinde Şibih Cümle", 490; Taalluka benzer diğer bir kavram olan tazammun ise; asıl anlamında kullanılan lafız olup, bu anlamın asıl maksat olmasıyla birlikte tebeiyyet yoluyla başka bir anlamın kullanılmasıdır. Tazammunun cümleye faydası ise kullanılan iki lafzın (mahzuf-mezkûr) anlam açısından hakkını verebilmektedir. Erdal Kaya, *Kasapzade İbrahim Efendi ve el-Ezhar fi Şerhi'l-İzhar Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik),* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 69.

tam olsa da cümle olması açısından nakıs bir delaleti ifade edecektir. Bu anlamda şibh-i cümlelerde taalluk, delaleti güçlendiren ve cümleye ziyade izah kazandıran bir durum olmaktadır.[404]

Şibh-i cümle, zarfların ya da câr ve mecrûrların cümle içerisinde haber, hal, sıla ve sıfat gibi konumlarda olmaları durumunda gerçekleşmektedir. Bu durumlarda mahzûf bir müteallak takdir edilir. Bu mahzûf müteallak nahiv âlimlerinin çoğunluğuna göre fiil olarak takdir edilmesi gerekmektedir. Genel olarak Basralılara nispet edilen bu görüşe göre fiil, âmil olmakta asıl olduğundan mahzûf da fiil olarak takdir edilir. Bu durumda haberin cümle olması da gerçekleşmiş olmaktadır. Kûfelilere göre ise isim olarak takdir olunur. Zira haberde aslolan isim olması isimde de aslolan ise müfret olmasıdır. İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), Ebu'l-Feth (ö. 400/1010) bu görüşü benimseyen nahiv âlimlerinden bazılarıdır.[405] Bu görüşte olan ulemaya göre zarflar müfret kabul edildiğinden takdirin de مستقرّ، كائن şeklinde müfret olarak gelmesi gerekmektedir.[406]

Şibh-i cümlelerde takdir olgusu aynı zamanda taalluka da delil olarak gösterilmektedir. Zira câr ve mecrûrun bir müteallaka ihtiyacı vardır. Zarf ya da câr ve mecrûrlar fiil ya da fiil manasında olan âmiline taalluk ederler. Müteaallak ise fiil ya da fiil anlamını taşıyan isimlerden oluşmaktadır. Bunlardan birisi cümle içerisinde zikredilmediği zaman ise takdir edilmesi gerekmektedir.[407] Fiil anlamı taşıyan ve zarfların âmili olarak kabul edilen sözcükler; ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, mastar, ism-i tafdil ya da bunlardan biriyle tevil olunan lafızlardır. زيد قائمٌ عندك في بيتك örneğinde zarf olan "عندك" sözcüğünün âmili "قائم" olan ism-i fâildir. Bu yönüyle zarfın âmili ya da müteallakı cümle içerisinde mukadder ya da mezkûr olabilmektedir.[408]

2. Birgivî'nin Nahiv Eserlerinde Zarflar

Birgivî'nin nahiv ile ilgili önemli ve yaygın olan eseri *İẓhâru'l-esrâr*'dır. Bu eserinde onun, nahiv ilmini âmil, mamul ve i'rab çerçevesinde

404 Ḳabâve, *İ'râbu'l-cümel,* 273.

405 Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfiye,* 1/93; İbn-i Yaîş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal,* 1/231; İbn-i Hişâm, *Muġni'l-lebîb,* 2/515-516; Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 161-162; Ebü'l-faẓl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûṭī (ö. 911/1505), *el-Eşbâh ve'n-neẓāir li'n-naḥv,* thk. Abdul'âl Sâlim Mükerrem, (Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985, 2/227; Şemsüddîn Ahmed b. Süleyman Kemalpaşazâde (ö. 940/1534), *Esrâru'n-Naḥv,* thk. Ahmed Hasan Hâmid, Dımeşk, Dâru'l-Fikir, 2002, 109.

406 İbn-i Yaîş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal,* 1/232

407 Süyûṭī, *el-Eşbâh ve'n-neẓāir,* 2/224; el-Ezherî, *Teysîru kavâ'idi'n-naḥv,* 246-247.

408 Yûnus el-Erkutnî, *eẓ-Ẓurūf ve't-terkîb,* İstanbul, Şifa Yayınları, 2021, 9-10.

ele aldığı ve zarfları da bu açıdan taksime tabi tuttuğu görülmektedir. Zarf-ı müstekar, zarf-ı lağv, zaman ve mekân zarflarının müteallakları mahzûf ya da mezkûr âmiller olduğundan bunları âmil bahsinde ele almıştır. Zaman ya da mekân zarflarında semâi âmil olan harf-i cerlerin kıyâsen hazfi söz konusu olduğundan bu konuya da âmil bahsinin içerisinde yer vermiştir. Ancak o müstekar, lağv, mübhem ve mahdûd mekân zarfları için tanım zikretse de mutlak anlamda zarfın tanımı bu eserde görülmemiştir. *İmtiḫânü'l-eẕkiyâ*'sında ise zarfı; zaman, mekân, câr ve mecrûru kapsayan bir ıstılah olarak tanımladığı görülmektedir.[409]

Birgivî'nin zarfları taksiminde; âmilin hazfinin kıyasi olması, fiil manasını taşıması, bu konuya âmil başlığı altında yer vermesi gibi hususlar dikkat çekmektedir. *İẓhâr* öncesi eserlerle kıyaslandığında bu tespitlerin ilgili eseri orijinal yaptığı ve diğer nahiv eserlerinden farklı kıldığı söylenebilir. Zira Birgivî öncesinde zaman zarflarında في edatının takdir edildiği müsellem olmakla birlikte bu durum, zaman zarflarında kıyasen harf-i cerin hazfedilmesi gibi bir kuralla ifade edilmediği gibi âmil başlığı altında da zikredilmemektedir. Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr*'ında zarfları, telif tarzına da uygun olarak âmil, mâmul ve i'rab (mu'rab-mebni) açısından yaklaşmaktadır. Bu çalışmada da ilgili metoda uygun olarak zarflar üç açıdan değerlendirilecektir.

2.1 Âmili Açısından Zarflar

Zarfların âmiline taalluku itibariyle hakiki ve mecazi olarak iki kısma ayrıldığı ifade edilmişti. Birgivî, âmili merkeze aldığından önce müteallakın mahzûf ya da mezkûr olmasına göre zarfları müstekar ve lağv şeklinde iki kısma ayırmış, akabinde ise harf-i cerin kıyasen mahzûf ya da mezkûr olmasına göre zarfları zaman ve mekân olmak üzere iki kısma taksim etmiştir.

2.1.1. Zarf-ı Müstekar

İẓhâru'l-esrâr'da geçen zarf-ı müstekar terimi ve tanımı, Birgivî öncesinde yazılan eserlerle kıyaslandığında bu eseri diğerlerinden farklı kıldığı rahatlıkla ifade edilebilir. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla Birgivî'den önce zarf-ı müstekar kavramlarına değinen âlimlerden biri Şerefüddîn eṭ-Ṭîbî'dir (ö. 743/1343). O, Keşşâf üzerine yazdığı ḥaşiyesinde müstekar ve lağv kavramlarına değinmekte ancak bir açıklama

[409] Birgivî, *İmtiḫânü'l-eẕkiyâ,* 52.

getirmemektedir.[410] es-Seyyid eş-Şerîf Cürcânî de (ö. 816/1413) Keşşâf ḥaşiyesinde "كلّ مستقرّ ظرف" önermesini vermekte ve sadece her müstekarın (umumi fiillere taalluk edenlerin) zarf olacağını belirtmektedir.[411] Ancak bu âlimlerin sistematik olarak zarf-ı müstekar kavramlarını kullandıkları söylenemez. Zira el-Cürcâni, Şeyhu'r-Raḍî olarak tanınan Raḍiyyüddîn el-Esterâbâdî'nin (ö. 688/1289) *Şerḥu'l-Kâfiye*'sine yazdığı ḥaşiyesinde sadece zarf kavramını kullanmakta müstekar ve lağv olmasına dair bir izah yapmamaktadır.[412]

Birgivî'den önce Celalüddîn es-Süyûṭī'nin (ö. 911/1505) müstekar ve lağv kavramlarını kullandığı ve kısmen açıklama yaptığı görülmektedir. es-Süyûṭī, açıklamalarını et-Teftâzanî'nin (ö. 792/1390) Keşşâf haşiyesine ve *el-Mufaṣṣal* şerhlerine dayandırmaktadır.[413] es-Süyûṭī *el-Eşbâh*'ında öncelikle zarf-ı müstekar ve lağvın farklı olduklarını belirtmiş, zarf-ı lağvı Kûfelilerin "nâkıs sıfat" olarak açıkladıklarını ve aynı zamanda "فضلة" olarak da isimlendirilebileceğini söylemiştir. Zarf-ı müstakarın ise "istikrâr" lafzına taalluku açısından bu şekilde isimlendirildiğini, aslının "مستقرّ فيه" olduğunu ve فيه lafzının ihtisardan dolayı hazf edildiğini açıklamıştır.[414] es-Süyûṭī ilgili eserinde bu zarfların farkına değinmiş ancak tanıma yönelik bir izah getirmemiştir.

İẓhâru'l-esrâr öncesinde yazılan çalışmalarda ya da nahiv tasavvurunda zarf kavramının, âmilinin vücuben ya da cevazen hazfi, zarfların umumi ya da hususi fiillere taalluku ve tazammun gibi olguların tekâmül sürecini tamamladığı söylenebilir. Ancak bu konular doğrudan zarf ya da mef'ûlun fîh başlığı altında veya İbn-i Hişâm'da olduğu gibi sadece âmille ilişkili olarak ele alındığı ve hususi bir terimle ifade edilmediği söylenebilir. Bu bakış açılarıyla birlikte müstekar ve lağv kavramlarının özellikle 14. yy Keşşâf haşiyelerinde terimleşme sürecinde olduğunu ve nispeten bu süreci tamamladığı söylenebilir. Keşşâf haşiyelerinde konunun izini sürmek nispeten bu çalışmayı aşmaktadır. Ayrıca Keşşâf haşiyelerinin Osmanlı nahiv

---

410 Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed eṭ-Ṭîbî, *Fütûḥu'l-ġayb fi'l-keşf 'an ḳınâ'i'r-reyb (Ḥâşiyetü'l-Keşşâf),* tkh. Yusuf Abdullah el-Ceverne, Dubai, Câizetü Dubai, 2013, 16/638.

411 Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyîd eş-Şerîf el-Cürcânî, *Ḥâşiye âle'l-Keşşâf,* Dımeşk, Dâru'l-Fikir, 1977, 48.

412 Bkz.: es-Seyyîd eş-Şerîf el-Cürcânî, *Ḥâşiye âle Şerḥi'l-Kâfiye,* (Tahran, el-Mektebetü'l-Mürteḍaviyye, h.1366), 1/184-185.

413 Süyûṭī, *el-Eşbâh ve'n-neẓāir li'n-naḥv,* 2/231.

414 Süyûṭī, *el-Eşbâh ve'n-neẓāir li'n-naḥv,* 2/231.

müktesebatına etkisi başlığının ayrı bir çalışmayı gerektirdiği rahatlıkla ifade edilebilir.

es-Süyûṭī'nin *el-Eşbâh'*ında bu kavramlar kullanılmış olsa da Birgivî kadar sistematik bir zarf-ı müstekar ve lağv izahı yaptığını söylemek güçtür. Bundan dolayı *İẓhâru'l-esrâr*'da ortaya konulan zarf-ı müstekar tanımının nahiv ilmine dair Birgivî'nin yeni bir yaklaşımı olduğunu söylemek mümkündür. Birgivî, zarf-ı müstakarı " وقد يحذف المتعلَّق فإن كان المحذوف فعلا عامّا متضمّنا في الجارّ والمجرور يسمّيان ظرفا مستقرّا" *(Bazen müteaallak hazfolunur. Hazf olunan müteaallak, câr ve mecrûrdan anlaşılan umumi bir fiil ise bu durumda (câr ve mecrûr) zarf-ı müstakar olarak isimlendirilir.)* şeklinde tanımlamıştır.[415] Bu tanımdan Birgivî'nin zarf-ı müstakarın müteallakının hazfedilmesi ve müteallakın umumi fiilden olması gibi iki şarta bağladığı anlaşılmaktadır. Bu şartları taşımayan bir zarf, doğal olarak zarf-ı müstakar olarak adlandırılamayacaktır. Ayrıca müteallakın zikredilmesinin hazfedilmesine kıyasla daha çok olduğunu belirtmek için "قد" edatını fiili muzari ile birlikte kullanmıştır.[416]

Bu tür zarfların müstekar olarak adlandırılmasının nedeni, âmilin manasının zarfta karar kılması ve zarftan da bu anlamın anlaşılabilmesidir.[417] Zarf-ı müstekarın müteallakı vücuben hazfedilmiştir. Hazfedilen müteallak ise genellikle umumi fiillerden biri olarak takdir edilmiştir. Umumi fiil ile كان، حصل، وجد، ثبت، استقرّ، وقع fiilleri kastedilmiştir. Bu zarflarda umumi fiilin takdiri gerekli görülse de zihnin hazfedilen âmile intikal edebilmesi şartıyla müteallak olarak hususi bir fiilin de takdir edilebileceğini benimseyen nahiv âlimleri de vardır.[418] Zarf-ı müstakarın olduğu yerlerde câr ve mecrurdan aynı zamanda bu umumi fiillerden biri anlaşılacağından dolayı Birgivî'nin " متضمنا في الجارّ والمجرور " ibaresi açıklama kabilinden bir kayıt olarak görülmektedir.[419]

Birgivî'nin mahzuf ve âmil olan müteallakı fiil olarak ifade etmesi bu konuda Basra ekolünü takip ettiğini göstermektedir. Zira Basra ekolünün çoğunluğuna göre müteallak, umumi fiil olmalıdır. Bu ekole mensup nahiv âlimlerine göre amelde asıl olan fiildir. Kûfe ekolüne göre ise haberin müfret olması asıl olduğundan mahzufun da isim olarak takdir edilmesi

415 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 55.
416 es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 31.
417 Kaya, *el-Ezhar fî Şerhi'l-İzhar,* 69.
418 es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 32.
419 es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 31.

gerekmektedir. Bu takdirlerden hangisinin tercih edileceği hususu ise zamana delalet kastına göre değişmektedir. Zamana delaletin kastedilmesi durumunda fiilin takdir edilmesinin daha uygun olacağı görüşü benimsenmiştir. Sıla ve kasemin cevabı zaten fiil olacağından bu ikisinde fiilin takdir edileceğinde ise ihtilaf bulunmamaktadır.[420]

Birgivî, zarf-ı müstekarları fiil cümlesi olarak ele almıştır. Ancak o, zarf-ı müstekarların (şibh-i cümle) cümle içerisinde bulunabileceği konumlarla ilgili hususlara mana fiil başlığı altında yer vermiştir. Birgivî, zarf-ı müstekarların mana fiillerin kısımlarından biri olduğunu belirtmiş, fail ya da mef'ûlun bih alabilmesini i'timâd şartına bağlamıştır. İ'timâdı ise zarf-ı müstekarın cümle içerisinde haber, hal, sıfat, sıla konumunda olması ya da istifhâm ve nefy edatlarına i'timâd etmesi olarak açıklamış ve buna uygun örnekler vermiştir.[421] Bu koşulların oluşması durumunda zarf-ı müstekar fail ya da mef'ûlun bih alabilmektedir. Şibh-i cümlenin aldığı fail ya da mef'ûlun âmili ise doğal olarak zarf olmaktadır.[422]

Birgivî, ayrıca cümleleri, i'rabtan mahalli olan ve olmayan şeklinde ikili taksime tabi tutmuştur. Haber, hal, sıla, sıfat, mef'ûl vb. konumlarda bulunan cümlelerin i'rabının mahalli olduğunu belirtmiştir.[423] Bu bilgilerden hareketle Birgivî'ye göre de fiil cümlesi kabilinden sayılan zarf-ı müstekarların cümle içerisindeki konumuna bağlı olarak i'rabının da mahalli olacağı rahatlıkla ifade edilebilir. "البيّنةُ على المدّعي" *(Delil getirme sorumluluğu iddia sahibine aittir.)* örneğinde el-beyyinetü (البيّنةُ) lafzı mübteda olduğundan merfu' olmuş ve raf' i'rabını almıştır. Haber ise câr ve mecrûr olan 'ale'l-müdde'î (على المدّعي) lafzı olup, haber konumunda olduğundan câr ve mecrûr birlikte mahallen merfu' olmuştur.[424]

2.1.2. Zarf-ı Lağv

Nahiv ilminde zarf-ı müstakarın şartlarını taşımayan bir zarf, genel ifade biçimiyle zarf-ı lağv olarak adlandırılmaktadır.[425] Birgivî'nin de ifadelerinden anlaşıldığı üzere zarf ya da câr ve mecrûrun müteallakının umumi fiil olmadığı, vücuben hazfedilmediği ya da müteallak mezkûr olduğu zaman bu tür zarflar zarf-ı lağv olmaktadır. Bu tür zarflara *ḫāṣ* veya *mülġā*

420 es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 31.
421 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 82.
422 es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 80.
423 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 91-93.
424 Zarf-ı müstekarların cümle içerisinde bulunabileceği konumlar ve örnekler giriş kısmında yazıldığından burada ayrıca zikredilmemiştir.
425 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 55; es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 31.

ẓarflar ya da *faẓla ẓarf* da denilmektedir.[426] "زيد في الدار" örneğinde câr ve mecrûrun müteallakı cevâzen hazfedilen hususi bir fiil olarak takdir edilmeye elverişlidir. Ya da "أين صليت" sorusuna cevaben "في المسجد" denildiğinde hal karinesinden müteallakın cevâzen hazfedildiği anlaşılmaktadır.[427] Dolayısıyla müteallakın umumi fiil olmaması bu tür zarfların için esas kuraldır.

Müteallakın mezkûr olduğu ya da cevâzen hazfedildiği yerlerde bulunan zarfların nahiv âlimlerine göre mef'ûlu fîh ya da mef'ûlun bih gayr-ı sarih olduğu geride belirtildi. Ancak dikkat edilmesi gereken husus bu kuralın sadece "mecrûr" ile ilgili bir hüküm olduğudur. Zarf-ı müstekarlarda olduğu gibi câr ve mecrûr birlikte değil, sadece mecrûr mef'ûl (fîh/bih) konumunda olmaktadır. Nitekim Birgivî de "و مجرور ما عدا هذه السبعة منصوب المحلّ على أنه مفعول فيه" ibaresiyle bu hükme işaret etmiştir.[428] Dolayısıyla mahalli i'rab mecrûr için söz konusu olup, câr ve mecrûr birlikte düşünüldüğünde i'raptan mahalli yoktur.[429] Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i şeriflerde bu zarfların her iki türü bulunduğundan zarf- müstekarı zarf-ı âmm, zarf-ı lağvı ise zarf-ı ḫāṣ şeklinde isimlendirmek daha uygundur.[430]

2.1.3. Zaman Zarfları

Zaman ve mekân zarfları mef'ûlu fîh ile doğrudan ilişkili olduğu halde Birgivî, bu konuya âmil başlığı altında yer vermiştir. Nedeninin ise zarflarda kıyasen harf-i cerin hazfedilmesidir. Zira harf-i cerler âmil olduğundan bu edatların hazfedildiği zarfları da âmil başlığında ele almıştır. Birgivî'nin konuya bu açıdan yaklaşmasının farklı bir telif tarzı olduğu söylenebilir. Ancak onun bu başlık altında zarflarla ilgili yer verdiği kuralların kendisinden önce yazılan nahiv kitaplarında mevcut oldukları görülmektedir. Ayrıca zarflarla ilgili bazı hükümlere yer vermediği için de kitabına eleştiri getirilebilir.

Birgivî, zaman zarflarını mübhem ve mahdûd olmak üzere iki kısımda ele almıştır. Zaman zarfları, bu iki kısmın dışında muvakkat, ma'dûd ve muḫtaṣ gibi kısımlara ayrılırken musannıfın sadece iki kısmı zikrettiği görülmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla Birgivî'den önce zarfları sadece mübhem ve mahdûd olarak iki kısma ayıran nahiv âlimi Nâsiruddîn el-Muṭarrizî'dir (ö. 610/1213). Ancak el-Muṭarrizî de zarflar konusunu mef'ûlu

426 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 55.
427 es-Sobîcevî, *Fetḫu'l-esrâr,* 31.
428 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 54; Kuşadalı, *Netâicü'l-efkâr,* 90.
429 Kuşadalı, *Netâicü'l-efkâr,* 90; el-Erkutnî, *eẕ-Ẓurūf ve't-terkîb,* 18, 104.
430 Kaya, *el-Ezhar fî Şerhi'l-İzhar,* 70.

fîh başlığında işlemiş ve *İẓhâru'l-esrâr*'a nispetle daha muhtasar bilgilere yer verilmiştir.[431] Ancak Birgivî diğer eserinde zaman zarflarını mübhem ve muvakkat olarak iki kısma ayırmıştır.[432] Bu taksimin ise Kâfiye şarihi Şeyhu'r-Raḍî'ye ait olduğu görülecektir.

Mübhem, mahdûd, muḫtaṣ (sınırlı-hususi) ya da muvakkat olması fark etmeksizin zaman zarflarının tamamında harf-i cer hazf olunmakta ve nasb açığa çıkmaktadır. Mübhem ve mahdûd zaman zarflarının tanımına Birgivî değinmemektedir. Mübhem zaman, *"İster marife ister nekre olsun belirli bir miktar tayin olunmayan zarflar"* olarak tanımlanmaktadır. Mahdûd ya da muhtas zaman zarfları ise *"Belirli bir miktar tayin olunan zarflar"* olarak tanımlanmaktadır.[433] Mübhem zaman zarflarına حينا، الحينَ mahdûd zaman zarflarına ise يوما، اليوم ، ليلا الليلَ، gibi zarflar örnek olarak verilebilir.

Nahiv ilminde zaman zarflarını birbirinden ayırt edecek basit yöntemler zikredilmektedir. Hususi ve sınırlı zaman zarfları genellikle متى sorunun cevabından söylenen zarflardır. İstifhâm için olan "كم" in cevabında söylenen zarflar ise ma'dûd zaman zarfları olarak belirtilmektedir. Bu iki soruya cevap niteliği taşımayan الحين، الوقت gibi zarflar ise mübhem zaman zarflarını ifade etmektedir.[434] Birgivî'den önce telif edilen muhtasar eserlerde de bu bilgiye yer verilirken onun eserinde yer almamasının bir eksiklik olduğu ifade edilebilir.

Zaman zarflarının tamamı zarfiyet üzere nasbı kabul etmektedir. Bu kısma dâhil olan zarfların mübhem, mahdûd ya da ma'dûd olmasında bir fark yoktur.[435] Zaman zarflarının doğrudan nasbı kabul edebilmesi fiilin zaman, eylem ve faile nispet için vaz' olunmasından kaynaklanmaktadır. Zira fiil tazammunî olarak zamana delalet etmektedir. Zaman ise fiilin anlamları içerisinde bulunduğundan, zaman zarfları mastar gibi vasıtasız (harf-i cersiz) nasbı kabul edebilmektedir.[436] Ancak fiil, mekâna mutabıkî ya da tazammunî

---

431 Nâsir b. 'Abdisseyyid Abu'l-Makârim b. 'Ali el-Muṭarrizî, *el-Miṣbâḥ fî 'ilmi'n-Naḥv,* thk. Abdulhamîd es-Seyyid Taleb, Kahire, Mektebetü'ş-Şebâb, 67.

432 Birgivî, *İmtiḥânü'l-eẕkiyâ,* 68.

433 Zarfı zaman-ı mübhem "ما لا يتعيّن له مقدار مخصوص نكرة كان أو معرفة" olarak tanımlanırken mahdûd ya da hususi zaman zarfı ise "...ما يتعيّن له مقدار مخصوص" şeklinde tanımlanmaktadır. es-Sobîcevî, *Feṯḥu'l-esrâr,* 32; Şahin, *Yenâbî'u'l-elfâẓ,* 79; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ẕ-Ziyâiyye,* 1/336;

434 İbn-i Hişâm, *Şerḥu ḳaṭru'n-nedâ,* 412.

435 İbn-i Hişâm, *Şerḥu ḳaṭru'n-nedâ,* 412; İbn-i Hişâm, *Avḍaḥu'l-mesâlik,* 2/237;

436 Mastar ve zaman fiillerin cüzleri mesabesindedir. Bundan dolayı fiiller, mastarlarını doğrudan nasb edebildiği gibi zaman zarflarını da nasb edebilmektedir., Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidi'ẕ-Ziyâiyye,* 239; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ẕ-Ziyâiyye,* 1/336.

olarak delalet etmeyip iltizâmi olarak delalet etmektedir. Tazammunî delalet ise iltizami delaletten daha kuvvetli görülmektedir. Bundan dolayı zaman zarflarının tamamında mekân zarflarının ise sadece mübhem vasfı taşıyanlarında harf-i cerin hazfi mümkün olmaktadır.[437]

Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr*'da mübhem ve mahdûd zaman zarfları arasındaki bir ayrıma değinmezken *İmtiḫân* adlı eserinde mahdûd zaman zarflarının sıfatta mübhem zaman zarflarına hamledilmesinden dolayı nasbı kabul ettiğini belirtmiştir.[438] Birgivî sonrası yazılan şerh ve haşiyelerde de mübhem zarfların asaleten, mahdûd zarfların ise mübhem zarflara tebean ya da hamlen nasbı kabul ettiği şeklindeki bu ayrım devam etmiştir. Bunun gerekçesi ise bu tür zarfların "zaman" ortak paydasında birleşmeleri ve vasıf noktasında ayrılmalarıdır. Genel olarak "ibhâm" vasfı taşıyan zarflar diğerlerine nispetle daha kuvvetli kabul edilmektedir.[439] Bu ayırım Birgivî'nin ve şarihlerinin Molla Câmi olarak meşhur olan *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye* eserini okudukları ve bu görüşte onu takip ettiklerini göstermiştir.[440]

Zaman zarflarının nasbı kabul edebilmeleri için cümle içerisinde açık (zâhir) bir isim olarak kullanılmaları gerekmektedir. Cümlede zamir olarak bulunmaları durumunda ise "في" edatının bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla يومَ الجمعة صمتُه cümlesindeki "ه" zamiri zaman zarfı olarak değil mefulü bih olarak mahallen mansub olmaktadır. Meful-u bih olarak nasb olması ise tevessuandır.[441]

2.1.4. Mekân Zarfları

Mekân zarflarını genel olarak cümle içerisinde "أين" sorusuna cevap niteliği taşıyan zarflar olarak belirtmek mümkündür.[442] Mekân zarfları da zaman zarfları gibi mübhem, muḫtaṣ, muvakkat ve mahdûd gibi kısımlara ayrılmaktadır. Ancak Birgivî, zaman zarflarında olduğu gibi mekân zarflarını da mübhem ve mahdûd olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Mekân zarflarını sadece bu iki kısma taksim eden diğer bir nahiv âlimi olarak el-Muṭarrizî

---

437 İbn-i Hişâm, *Avḍaḥu'l-mesâlik,* 2/238.

438 Birgivî, *İmtiḫânü'l-eẕkiyâ,* 68a.

439 es-Sobîcevî, *Fetḫu'l-esrâr,* 32; Kuşadalı, *Netâicü'l-efkâr,* 91; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 1/336.

440 Abdurrahman el-Câmî, mübhem zaman zarflarının asaleten ve vasıtasız olarak nasbı kabul ettiği, mahdûd zaman zarflarının da ortak zaman vasfından dolayı mübhem zarflara hamlen nasbı kabul edeceği görüşünü benimsemiş ve eserinde sarahaten bu bilgiye yer vermiştir. Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 239.

441 Zemaḫşerî, Ebü'l-Ḳâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi (ö. 538/1144), *el-Mufaṣṣal fî 'ilmi'l-'Arabiyyeti,* Beyrut, Dâru'l-Cîl, ty., 55; es-Sobîcevî, *Fetḫu'l-esrâr,* 32.

442 Kaya, *el-Ezhar fî Şerhi'l-İzhar,* 71.

örnek gösterilebilir. Birgivî, zaman zarfları için tanım zikretmezken mekân zarflarının her iki kısmı için de tanımlar zikretmektedir. Bu tanımlar Birgivî'ye ait olmayıp, Şeyhu'r-Raḍî'nin de kitabında aynı tanıma yer verdiği görülmektedir. Ancak Raḍiyüddîn'in mekân zarflarını mübhem ve muvakkat olmak üzere iki kısma ayırdığı görülmektedir.[443]

Birgivî, mekân zarflarını efradını cami, ağyarını mani bir şekilde tanımlamaya çalışmıştır.[444] Mübhem mekân zarfları için "وهو ما ثبت له اسم بسبب أمرٍ غير داخلٍ في مسمّاه" *(Müsemmâsına (mevzuuna) dâhil olmayan bir durum nedeniyle kendisine bir isim verilen zarflardır.)* tanımını vermiştir. Bu tanımda emir ile kastedilen, yönlerin kendisine göre belirlendiği kişi ya da nesnelerin mekândan hariç olma durumudur. Sabit olan isim ise mekân zarflarıdır. Birgivî'nin tanımına bazı itirazlar getirilebilirse de onun "istikrar manası taşıması" vurgusundan[445] hareketle bu vasfı taşımayan mübhem mekân zarflarının, ilgili tanıma itiraz olarak getirilmesini engellediği söylenebilir. Tanımda geçen "ه" zamirinin mekâna dönmesinden dolayı "فيه" şeklinde daha kısa tanım yapılabileceği de belirtilmiştir.[446] Nitekim aynı tanıma yer veren güncel çalışmalarda tarifin "غير داخل فيه" şeklinde geçtiği görülmektedir.[447]

Mübhem mekân zarflarında bulunan ibhâm vasfı farklı şekillerde açıklanmıştır. Nekre olarak açıklanması durumunda مسجد gibi mahdûd mekân isimleri de tarifin kapsamına girmeye, أمامك gibi marife yön zarfları da tarifin kapsamından çıkmaya elverişli olacaktır.[448] Ancak mübhemliğin, zarfın değişkenliği ve sabit olmaması olarak açıklanması mümkündür. أمام، خلف، يمين gibi yön zarfları kişilerin bulunduğu konuma göre tayin edilmekte ve buna göre isimlendirilmektedir. Kişinin bulunduğu konumu terk etmesi halinde ise doğal olarak bu yönler de değişecektir. Dolayısıyla cihât-ı sitte örneğinde olduğu gibi yönlerin değişkenliği ve mevzu'una dâhil olmaması bu tür zarflara "mübhem" adının verilmesini sağlamıştır.[449]

---

443 Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfiye,* 1/184.
444 es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 32.
445 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 57.
446 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 56; es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 33; Kaya, *el-Ezhar fi Şerhi'l-İzhar,* 71.
447 Yûnus el-Erkutnî, *eẕ-Ẓurūf ve't-terkîb,* 11.
448 Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 239; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/337;
449 Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyîd eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), *Ḥâşiye âle Şerḥi'l-Kâfiye,* (Tahran, el-Mektebetü'l-Mürteḍaviyye, h.1366), 1/184; Kaya, *el-Ezhar fi Şerhi'l-İzhar,* 71.

Mübhem mekân zarflarının en açık örneği yön (cihât-ı sitte) zarflarıdır. Cihât-ı sitte; أمام، قدّامٌ، خلفٌ، يمينٌ، يسارٌ، شمالٌ، فوقٌ، تحْتٌ، عندَ، لدى، وسْط zarflarıdır. gibi zarflar da müblemlik vasfı taşıdığından ve aynı zamanda müsemmâsına dahil olmadığından bu zarfların kullanımında da في edatı kıyasen hazfedilir. جلست عندك (Yanında oturdum) cümlesinde "yanında" zarfının kullanılması ve bu şekilde (عند) isimlendirilmesi muhatabın etrafında ya da himayesinde bulunmasından dolayıdır. Kişinin değişmesi durumunda ise zarf ismi ve müsemmâ değişecektir. Birgivî'nin بسبب أمر غير داخل في مسمّاه kaydıyla maksadı budur.[450]

Mübhem mekân zarfları mübhem zaman zarflarına tebeddül, tağayyur ve istiğrak açısından hamledildiğinden dolayı harf-i cer, kıyâsen bu tür zarflarda da hazfedilmektedir. Zira zaman ve mekân "ibhâm" vasfında müşterektir. Bu müşterek vasıftan dolayı mübhem mekân zarfları da nasbı kabul etmektedir.[451] Dolayısıyla mekân zarflarında harf-i cerin kıyâsen hazfedilebilmesi için "ibhâm" vasfını taşıması gerektiği anlaşılmaktadır. فرسخ، ميل، بريد gibi alan ölçüsünü bildiren zarflar da mekana nispetle kapalılık ifade ettiğinden bu zarflarda da harf-i cer hazfedilmektedir.[452] Zira fiilin mekâna delaleti iltizami olup, bu delalet fiilin zamana delaletine nispetle daha zayıftır. Bu durum sadece mübhem mekân zarflarında zarf olan isimlerin açıktan nasb olması gerektiği görüşünün benimsenmesine neden olmuştur.[453]

Mekân zarflarının nasb olması için "mübhem" vasfı tek başına yeterli değildir. Bunun yanı sıra mekân zarflarının istikrar ya da kevn anlamı da taşımamaları gerekmektedir.[454] Bu noktadan hareketle mekân zarflarının istikrar manası taşıması ya da taşımamasına göre iki kısımda mütala edildiği görülmektedir. İstikrar manası taşımayan zarfların nasb olması için iki şart bulunmaktadır; Birincisi, zarfın fiil ile aynı kökten türeyen müştak bir isim olmasıdır. جلست المجلس örneğinde olduğu gibi. İkincisi ise, دخلت، نزلت gibi belirli fiiller tarafından zarfiyet üzere nasb olmalarıdır.[455]

Birgivî'nin mekân zarflarında istisnâ durumunu üç kısımda ele aldığı görülmektedir. Bu kısımlara giren mekân zarflarının mübhemlik vasfı taşısa da harf-i cerle kullanılması gerekmektedir. Bunlar;

---

450 Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 1/338; Şahin, *Yenâbî'u'l-elfāẓ,* 80;
451 es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 32; Kaya, *el-Ezhar fî Şerhi'l-İzhar,* 77;
452 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 56; Şahin, *Yenâbî'u'l-elfāẓ,* 81;
453 İbn-i Hişâm, *Avḍaḥu'l-mesâlik,* 2/238.
454 Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfiye,* 1/184.
455 Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfiye,* 1/184-185.

1) جانبا، جهة، وجها، وسَطا، خارج الدّار، داخلَ الدّار، جوف البيت gibi zarflar.

2) İstikrar manasını içermeyen مقتل، مضرب gibi mekân isimleri. Zira bu mekân isimleri sübut ve istikrarı ifade etmeyen fiillerden türemektedir.

3) مقام، مكان gibi kendisi istikrar manasında olsa da müteallakı (âmili) istikrar manasında olmayan mekân isimleri.

Bu şartlardan dolayı harf-i cersiz olarak جانب الدّار، مضرب زيد، مقامه gibi kullanımlar caiz kabul edilmemektedir. Ancak مقام، مكان gibi isimlerde istikrar manasının oluşması durumunda قمت مقامه gibi bir kullanım caiz kabul edilmektedir.[456] مكان ya da vb. lafızların "istikrar" vasfını taşıması durumunda mübhem mekân zarflarına benzetildiği de görülmektedir. Bu durumda zarfın istikrar vasfı taşımasından kaynaklı "kesret-i isti'malden" dolayı harf-i cer hazfedilmiştir.[457]

Belirtilen bu kısımlar bazı durumlarda tanıma uysa da harf-i cerlerin hazfedilmemesi için bazı nedenler bulunmaktadır. أكلت في جانب ذيد örneğinde "جانب" lafzı Zeyd'den dolayı mekan zarfı ve Zeyd ise bu mekânı oluşturan asli unsurlardan biri olmamaktadır. Bu durum Birgivî'nin mübhem mekân zarfı tanımıyla da örtüşmektedir. Buna rağmen harf-i cerle kullanılmasının nedeni "جانب" lafzının devamlı surette zarf olarak kullanılmaması ve zarf için vaz' edilmiş bir lafız olmamasıdır. Bu nedenle ilgili lafız bir yönüyle mekân zarflarında olması gereken istikrar vasfını kaybetmiştir. Mekâna vazedilmiş lafızlarda ise istikrar vasfının zayıflaması durumunda zarfiyyete delalet ettiklerinin bilinmesi için "في" edatının kullanılması gerekmektedir.[458]

Birgivî mahdûd mekân zarfları için " وهو ما ثبت له اسمٌ بسبب أمرٍ داخلٍ في مسمّاه" *(Müsemmâsına (mevzuuna) dâhil olan bir durum nedeniyle kendisine bir isim verilen zarflardır.)* tanımını vermektedir.[459] Bu tanım Şeyhu'r-Raḍî'nin eserinde de geçmekle birlikte o, bu tür zarflar için "muvakkat" ifadesini tercih etmektedir.[460] صلّيت في دارٍ örneğinde olduğu gibi bu tür

---

456 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 56-57; Şahin, *Yenâbîʿu'l-elfāẓ·* 81-82;

457 İsâmüddîn'e göre burada kesret ile kasıt, mübhemliği gerektiren kesrettir. Bu tür zarfların mübhem bir şekilde kullanılmasından dolayı harf-i cer hazfedilmiştir. Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 240; Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 945/1538), *Ḥâşiyetü'l- 'İṣâm ale'l-Câmî,* (İstanbul, Matbaay-i Osmâniyye, h.1309), 133; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 1/339; Raḍıyyüddîn'e göre ise bu lafızlarda ibhâm vasfı bulunmamaktadır. Nasb gerekçesi ise kesret-i isti'malden kaynaklı olan tahfif zaruretidir. Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfiye,* 1/188.

458 es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 33-34.

459 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 57.

460 Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfiye,* 1/184.

zarflarda kıyas, harf-i cerli kullanımı gerektirmektedir. Zira دار، بيت، بلد gibi mekân zarfları kendilerinde bulunan birtakım anlamlar nedeniyle sınırlı ve hususi mekânları ifade etmektedir.

Mahdûd mekân zarfları istisnaları bulunmakla birlikte harf-i cersiz kullanılmamaktadır. Zira mübhem mekân zarfları zaman zarflarıyla "ibhâm" vasfında birleşmektedir. Fiil, iltizami olarak mekâna delalet ettiğinden dolayı bu delaletin mübhem mekân zarflarında daha kuvvetli olduğu benimsenmektedir. Mahdûd mekân zarflarında ise hem bu delaletin zayıf olması hem de zaman zarflarıyla ortak bir paydasının bulunmamasından dolayı bu zarflar, zahiren nasbı kabul edememektedir. Dolayısıyla ilgili zarfların mübhem mekân zarfına benzetilerek ya da hamledilerek nasb olması yoluna gidilmemiştir. Bu durum Nahiv ilminde müste'îrden isti'âre (borçludan borç isteme) durumuna benzetilmiştir.[461]

Zaman ve mekân zarfları içerisinde asaleten nasbı kabul eden zarf türleri mübhem zaman zarflarıdır. Mahdûd zaman ve mübhem mekân zarfları ise mübhem zaman zarflarına tebean ya da hamlen nasbı kabul etmektedir. Mahdûd mekân zarfları ise zât ve sıfat açısından mübhem zaman zarflarıyla ortak yönü bulunmadığından "في" edatının kullanılmasıyla zarf olmaktadır. Zât itibariyle farklılık, mekân ve zaman zarfı olmasıyladır. Sıfatta farklılık ise mübhem-mahdûd olması açısındandır.[462] Bu farklılıklar mahdûd mekân zarflarının diğer zarflardan ayrılmasını sağlamıştır. Ancak mahdûd mekân zarflarının bazı istisnaları bulunmaktadır. Bunlar; دخل، نزل، سكن ya da bu fiillerden türeyen ادخل، انزل، اسكن lafızlardır. Bu fiillerden sonra mahdûd mekân zarflarının kullanılması durumunda harf-i cer hazfedilebilmektedir.[463] Bu durumun gerekçesi olarak farklı nedenler öne sürülmektedir:

Birincisi, bu fiillerin Arap toplumunda yaygın olarak kullanılmasıdır. Bu kullanım kesret-i isti'mâl olarak ifade edildiği gibi ilgili fiillerin harf-i cersiz kullanılabilmesi "tevessu'" olarak ifade edilmektedir.[464] İbn-i Hişâm'a göre bu fiillerden sonra mekân zarflarının harf-i cersiz kullanılması ve zahiren nasb olması zarf olmalarından kaynaklanmamaktadır. Zira "في" anlamında "صليت الدار" ya da "نمت البيت"şeklinde bir kullanım doğru bir anlam ifade

461 es-Sobîcevî, *Fetḫu'l-esrâr,* 34; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/337.
462 Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/337.
463 Birgivî, *İżhâru'l-esrâr,* 57; es-Sobîcevî, *Fetḫu'l-esrâr,* 34.
464 es-Sobîcevî, *Fetḫu'l-esrâr,* 35;

etmemektedir.[465] Sîbeveyhi'ye göre de "دخلت البيت" cümlesinde beyt, "في" anlamı taşısa da nasb olması zarf olmasından kaynaklanmamaktadır.[466]

İkincisi, bu fiillerden sonra gelen zarfların mef'ûlu bihe benzetilmesidir.[467] Bu görüşü savunan nahiv âlimlerine vurma (ضرب) eyleminin vuran (ضارب) ve vurulan (مضروب) olmadan tam anlaşılamayacağı gibi bu fiiller de faili ve mef'ûlu olmadan tam anlaşılamamaktadır. Dolayısıyla "دخل" fiili müteaddi olup nasb olan isim ise mef'ûl-u bih olmaktadır.[468] Bu fiilleri müteaddi kabul edenler, bu durumun mekân isimleriyle kullanılması durumunda geçerli olacağını belirtilmektedir. Bu durumda fiil, أدخلت، أجمعت، أخّرت şeklinde üç anlamdan birinde kullanılmış olacaktır. Bu fiiller her ne kadar mekân isimleriyle kullanılsalar da ilgili örneklerdeki mekân sözcüklerini zarf olarak adlandırılmamaktadır. Ayrıca bu özelliğin sadece bu fiillere mahsus bir durum olduğu belirtilmiştir. Mekân harici bir sözcüğe bitişmesi durumunda ise bu fiiller lâzım fiil olmakta ve harf-i cerle kullanılması gerekmektedir.[469]

Bu örneklerde mekân lafızlarının mef'ûl-u bih olduğunu savunanlar دخلت الدار في البلد الفلاني örneğini göstererek bu cümledeki الدار lafzının zarf olamayacağını söylemektedir. Buradan hareketle farklı bir delil daha geliştirilmiştir. Bu delil ise hususi mekânlara nispet edilen fiillerin, o mekânı kapsayan külli, umumi mekânlara da nispetinin caiz olmasıdır. صليت الصلاة في المسجد denildiği gibi aynı örnekte mescit lafzı yerine في البلد de denilebilmektedir. Zira belirli mekânlarda gerçekleşen fiillerin cüz'iyyet ve külliyet ilişkisinden dolayı umumi/külli bir mekâna nispeti caiz ve sahih olabilmektedir. Bu kuraldan hareketle دخلت الدار diyen bir kişinin دخلت البلد şeklinde bir ifade kullanması sahih olmamaktadır. Bu durum ise الدار sözcüğünün zarf olmadığını, mef'ûlun bih olduğunu göstermektedir. Bu durum ضربت زيدا diyen bir kişinin ضربت القوم diyememesine benzetilmiştir.[470]

Aktarılan bu görüş, mekânlara umumilik ve hususilik atfetmesi noktasında eleştirilmiştir. Zira bir kelimenin mef'ûl olduğunu ispatta bu tür bir nispet yetersiz kalmaktadır. Bu nispetin bir kelimenin mef'ûl-u bih

---

[465] İbn-i Hişâm, *Avḍaḥu'l-mesâlik,* 2/235-236;

[466] Ebû Bişr Sîbeveyhi 'Amr b. 'Osmân, *el-Kitâb,* thk. Abdusselâm Muhammed Hârun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988), 1/159.

[467] es-Sobîcevî, *Fetḥu'l-esrâr,* 35; Şahin, *Yenâbîʿu'l-elfāẓ*, 83;

[468] Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfiye*, 1/186; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/339.

[469] Kaya, *el-Ezhar fî Şerhi'l-İzhar,* 77; Ulugöl, "Arap Dilinde Şibih Cümle", 481.

[470] Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/340.

olmasını gerektirdiğinin kabul edilmesi durumunda صمت يوم الجمعة cümlesinde zarfın bulunmaması gerekirdi. Hâlbuki "Cuma günü oruç tuttum" diyen bir kişi gün yerine صمت الشهر diyebilmektedir. Bu delilden hareketle örnekteki شهر، يوم lafızlarının mef'ûlun bih olması gerekmektedir.[471]

دخلت الدار örneğinde الدار sözcüğünün mef'ûlun bih olduğunu savunanların farklı bir gerekçesi daha vardır. O da müteaddi fiillerin في anlamı içeren mef'ullerini harf-i cersiz almamalarıdır. Harf-i cerin hazfiyle صليت الدار şeklinde bir kullanım caiz olmamaktadır. Buradan hareketle Araplar, bu örneklerdeki mekân sözcüklerini tevessu' yoluyla mef'ûl-u bih olarak nasb etmektedir. Dolayısıyla bu sözcük zarf olmamaktadır. Bir fiilin zarf alabilmesi için öncelikle tam bir anlam ifade etmesi gerekmektedir. Lazım fiiller failiyle, müteaddi fiiller de mef'ûl-u bih almakla tam bir anlam ifade etmektedir. دخل fiilinin الدار lafzıyla anlamı tamam olduğundan bundan sonra zarfın gelmesi gerekmektedir.[472] Bu görüşleri savunanların ilgili örnekteki hazfin gerekçesini kesret-i isti'mal olarak açıklamaları aslında en uygun yoldur.

Üçüncü ve tercih edilen görüş ise "الدار" lafzının mef'ûl-u fîh olmasıdır. Zarfların niteliğine bakılmaksızın bu lafızların dâhil olduğu kelimeler zarfiyyet üzere mansub olur. Nasb olması, kesret-i isti'mâle binaen harf-i cerin hazf edilmesinden dolayıdır. Zira Arap dilinde kullanımın yaygınlığının telaffuzda tahfifliği gerektiren bir sebep olarak görüldüğü bilinen bir husustur. دخل fiili ise lâzım bir fiil olup, "دخلت في الأمر" örneğinde olduğu gibi mekân anlamı taşımayan kelimelerle birlikte kullanıldığında genellikle "في" edatıyla kullanılmaktadır. وسكنتم في مساكن الذين ظلموا ayetinde[473] ise mekân lafzında da harf-i cerle kullanıldığı görülmektedir. Bu fiilin lazım bir fiil olduğunun delili ise mastarının "فعول" vezninde gelmesi ve خروج kelimesinin zıttı olmasıdır. Nitekim Araplar ذهب الشّامَ şeklinde kullansalar da الشام kelimesini zarfiyet üzere nasb ederler. Ayrıca lazım fiiller ise ancak harf-i cerle mef'ûl-u bih alabilmektedir. Dolayısıyla meşhur örneklerin edatsız kullanılması kesret-i isti'malden dolayı hazfedildiğini göstermektedir.[474]

---

471 Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/340.

472 Lâzım fiiller sadece failiyle tam bir anlam ifade edeceğinden bu görüş eleştiriye açıktır. İbn-i Hişâm, *Avḍaḥu'l-mesâlik,* 2/236; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/340.

473 İbrâhîm, 14/45.

474 Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfîye*, 1/186; el-Muṭarrizî, *el-Miṣbâḥ* 69; İbn-i Yaîş, *Şerḥu'l-Mufaṣṣal*, 1/428; Kemalpaşazâde, *Esrâru'n-Naḥv*, 134; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/339.

Bu görüşlerden hareketle ilgili fiillerden sonra gelen mekân sözcüklerinin hangi niteliği kazanarak nasb olduğunun nahiv ilminde ihtilaflı olduğu görülmektedir. Bu örneklerdeki harf-i cerin hazfedilmesinin kesret-i isti'mâl ya da istikrâ (tümevarım) yöntemiyle sabit olduğu görüşünün[475] daha isabetli olabileceği belirtilmelidir. Verilen bu istisnaların dışında mahdûd mekân zarflarında harf-i cerin hazfedilmemesinin nedeni şartların oluşmamasıdır.

2.2. Mamül Açısından Zarflar (Mef'ûl-u fîh)

Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr*'ın âmil, mâmul ve i'rab bölümlerinde muhtelif gerekçelerle zarf konusuna yer vermektedir. Âmil bölümünde zarf konusuna genişçe değindiğinden diğer bölümlerde daha az yer vermiştir. Zarflar eylemlerin gerçekleştiği zaman ve mekânların adları olduğundan Birgivî, mef'ulu fîh başlığı altında bu konuyu kısa bir şekilde ele almıştır.[476] Birgivî mef'ûlu fihi "وهو اسم ما فعل فيه مضْمونُ عامله من زمانٍ أوْ مكانٍ" *(Âmilin delalet ettiği fiilin/eylemin işlendiği zaman ya da mekânın adıdır.)* olarak tanımlamaktadır.[477]

Birgîvî, ma'mûl bahsinde mef'ûlu fihin sıralamasında ve cüz'î farklılıkla tanımında İbnü'l-Ḥâcib'e (ö. 646/1249) tabi olduğu görülmektedir.[478] İbnü'l-Ḥâcib'in mef'ûlu fîh tanımı; هو ما فُعِلَ فيه فَعْلٌ مذكورٌ من زمانٍ أو مكانٍ *(Eylemin gerçekleştiği zaman ya da mekânın adıdır.)* şeklindedir. Tanımlara öncelikle ما فعل (eylemin gerçekleşmesi) kaydının eklenmesi zaman ya da mekân adlarının يومُ الجمعة يومٌ مباركٌ cümlesinde olduğu gibi bazen zarf olarak kullanılmayacağını belirtmek içindir. Bu durumda bu isimler cümlede bulunduğu konuma göre değerlendirilecektir.[479]

İbnü'l-Ḥâcib, Birgivî ve onları takip edenlere göre mef'ûlu fih, harf-i cerli ya da açıktan nasb olması şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Cumhûr'a göre ise zarfiyet üzere açıktan nasb olan kelimeler mef'ûlu fih, mecrûr ise mef'ûlu bih gayrı sarih olmaktadır. Abdurrahman Câmi, İbn-i Hâcib'in

---

475 Kaya, *el-Ezhar fî Şerhi'l-İzhar,* 77.

476 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 104.

477 Birgivî bu tanımında eylemin ifade ettiği anlam için maḍmun kelimesini tercih ederken *İmtiḥân*'da ise yakın anlamlı olan medlûl sözcüğünü tercih etmiştir. Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 104; Birgivî, *İmtiḥânü'l-ezkiyâ,* 67.

478 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr*'da mef'ûlun fîh konusunu İbnü'l-Ḥâcib gibi mef'ûlun bihten sonra işlerken *İmtiḥânü'l-ezkiyâ*'sında mef'ûlun lehten sonra işlediği görülmektedir. Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 104; Birgivî, *İmtiḥânü'l-ezkiyâ,* 67.

479 İbnü'l-Ḥâcib, *el-Kâfiye fi ilmi'n-Naḥv ve'ş-Şâfiye,* 23; Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 238; Zileli Muharrem Efendi (ö. 1010/1601), *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, (İstanbul, Hurşit Matbaası, h.1320), 1/333.

görüşünün tercihe daha layık olduğunu belirtmek amacıyla Cumhûr'un görüşüne eserinde "هذا في اصطلاح القوم" şeklinde değinmiştir. Zira Abdurrahman Câmî'ye göre سرت يوم الجمعة ile سرت في يوم الجمعة örneklerinde zarf olan "يوم" sözcüklerinden birincisini mef'ûlü fih, ikincisini de mef'ûlü bih gayr-ı sarih kabul etmenin sahih bir vechi bulunmamaktadır.[480]

İbnü'l-Ḥâcib ve Birgivî'nin her iki kısma giren sözcükleri mef'ûlu fih kabul ettiklerine "و شرط نصبه تقدير في" ibareleri delil gösterilmektedir. Zira mecrûrun mef'ûlu fih olarak kabul edilmemesi durumunda metnin "وشرطه تقدير في" şeklinde yazılması beklenirdi. Bu durumda iki musannıfa göre de bir kelimenin mef'ûlu fih olabilmesi harf-i cerin hazfedilmesine bağlı olduğu söylenebilirdi. Ancak her iki eserde de nasb olmasının şartı denildiğinden, iki kısmında mef'ûlu fîh kabul edildiği anlaşılmaktadır. Takdir ise bu isimlerin aynı zamanda zihinde de zarfiyyet anlamlarının tasavvur edilmesidir. Zira bu isimlerin zarfiyyet yönü itibara alınmadan kullanılması durumunda cümledeki konumuna (âmiline) göre irablanacaktır.[481]

2.3. İ'rab (Mebnîlik) Açısından Zarflar

Mebniyât konusunda Birgivî lafızları, i'râb-ı mahallî açısından ele almaktadır. Zarf-ı müstekarda câr ve mecrûrun, zarf-ı lağıvda ise sadece mecrûrun i'rabının mahalli olduğu belirtildi. Burada ise Birgivî'nin mebnilik açısından zarflarla ilgili görüşlerine yer verilecektir.

Birgivî, mahallî i'rab ve mebniyât konusuna zarf-ı lağvda mecrûrun i'rabının mahalli olmasını vurgulamıştır. Bu hükmü *"Ahiri i'rabı mahkî ile meşgul olmayan mu'rab isimlerin i'rabı mahallidir."* kuralıyla ifade etmiştir.[482] "صليت في المسجد" örneğinde mescit sözcüğü harf-i cer tarafından i'rablandığı gibi mahallî olarak da mef'ûlun fîh ya da mef'ûlun bih gayr-ı sarih olmakla mahallen mansuptur.

İẓhâru'l-esrâr'da mebnî lafızlar öncelikle lâzım ve gayr-ı lâzım olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Birgîvî her iki kısımda da zarflara yer vermiştir. Zarflardan mebniliği lazım olanlara أمس، قطّ، عوض، مذ، منذ، gibi zarfları örnek göstermiştir.[483] Bu tür zarfların aynı zamanda gayr-ı mutasarrıf zarflar olduğu belirtilmişti. Mebniliği gayr-ı lâzım olanlar konusunda da zarflarla ilgili

---

480 Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 239; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/335.

481 Raḍıyyüddîn, *Şerḥu'l-Kâfiye,* 1/183-184; Abdurrahmân el-Câmî, *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye,* 239; Muharrem Efendi, *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*, 1/336.

482 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 132.

483 Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 134.

hüküm yer almıştır. Bu ise muzâfun ileyhi niyette olacak şekilde hazfedilen muzaf zarfların mebniliği konusudur.[484] قَبْلُ، بَعْدُ، تَحْتُ، فَوْقُ، قُدَّامُ، أَمَامُ، خَلْفُ، وَرَاءُ، لَا غَيْرُ، لَيْسَ غَيْرُ، اَلْآنَ gibi zarflar bu hükme örnek verilebilir. Bu zarfların mebnî olmasının sebebi, sahih bir anlam ifade edebilmeleri ancak hazfedilen bir muzâfun ileyhin takdiri durumunda anlaşılmasıdır.[485]

Cümleye muzaf olan zarfların mebni olması caiz kabul edilmiştir. Birgivî bu tür zarfların fetha üzere mebni de olabileceğini belirtmiştir.[486] Bu kısımda Birgivî, حينئذٍ örneğini vererek bu tür zarfların aynı zamanda sema'i zarflar da olduğu belirtilmiştir. Birgivî'nin mebniyât konusunda zarflarla ilgili verdiği bu hükümler genel kurallar olmakla birlikte mebnîyât konusunda ele alması onun nahiv konularını sistematik biçimde ele aldığını yansıtmaktadır.

SONUÇ

Bu araştırmada Birgivî'nin dilciliği, Arap diline katkısı, nahve dair görüşleri zarflar bağlamında araştırılmıştır. Birgivî'nin zarflarla ilgili yer verdiği kurallar, görüşler ve bunların arka planı araştırıldığında onun nahiv düşüncelerinin güncel olduğu ve döneminin tartışmalarını yansıttığı açıkça görülmektedir. Birgivî'nin genel olarak Arap diline özel olarak Osmanlı dönemi nahiv çalışmalarına ciddi katkıları olduğu zarflar konusundan da anlaşılabilmektedir. Bu bağlamda onun eserlerini ön plana çıkaran hususlardan birinin zarfları ele alış biçimi ve taksimatı olduğu söylenebilir.

Birgivî'den önce yazılan eserlerde zarflar konusu nispeten tek düze bir biçimde ele alınmıştır. Mef'ûlun fîh başlığı altında zarflarla ilgili kuralların işlenmesi ondan önce yazılan eserlerin genel karakterist bir özelliğidir. Birgivî'nin yer verdiği hükümlerin çoğunluğu kendisinden önce bilinen hususlar olsa da konuları tasnifi göze çarpmaktadır. O, zarfları âmil, mâmul ve i'rab açısından ve üç farklı bölümde ele almıştır. Zarflarla ilgili hükümlere en fazla âmil bahsinde yer vermiştir. Âmilleri sema'î ve kıyâsî olarak ayırdığı gibi zarflara da bu bölümlerde yer vermiştir. Müstekar ve lağv zarflarına semâ'î âmil bahsinde, zarf-ı müstekarın fail ve mef'ûl almasına ise kıyâsî âmil/mana fiil başlığında yer vermiştir. Zira ona göre zarf-ı müstekarda fiil anlamı bulunduğundan ism-i fail gibi fail ve mef'ûl alabilmesi itimat şartına bağlıdır. İ'tamad şartları ise kıyâsî ölçüler olduğundan buna uygun bölümde

[484] Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 135.
[485] Şâhin, *Yenâbî'u'l-elfâz,* 258.
[486] Birgivî, *İẓhâru'l-esrâr,* 136.

işlemiştir. Bu denli sistematik ve güzel tasnifin kendisinden önceki eserlerde bu derecede olmadığı ifade edilebilir.

Birgivî'nin zarflarla ilgili kitabında yer verdiği ve kendisinden önceki eserlerde bulunmayan husus, zarf-ı müstekar ve lağv taksimatı ile açıklamalarıdır. Ondan önce bu kavrama Ṭîbî, Teftâzânî, Cürcânî ve Süyûṭī gibi müellifler yer verse de onların bu zarfları Birgivî kadar açıklamadıkları görülmektedir. Bu bağlamda zarf-ı müstekar ve lağıvla ilgili dağınık olan bilgilere İzhâr'da sistematik bir şekilde biçim verildiği ifade edilebilir. Dolayısıyla Birgivî'nin yaşadığı dönem düşünüldüğünde eserindeki en güncel terimlerden birinin de bu kavramlar olduğu söylenebilir.

Birgivî, zarfları zaman ve mekân, bunları da kendi içerisinde mübhem ve mahdûd kısımlarına ayırmıştır. Bu taksimât ondan önce doğrudan Nâsiruddîn el-Muṭarrizî'nin eserinde görülmektedir. Zemaḫşerî ve İbn-i Hişâm'ın eserlerinde zarflar birçok açıdan kısımlara ayrılırken el-Muṭarrizî, sadece mübhem ve mahdûd kısımlarına ayırmıştır. Birgivî zaman zarflarının tanımına değinmezken mekân zarflarının tanımında Şeyhu'r-Raḍî'nin yaptığı tanımları tekrar etmiş ancak onun muvakkat mekân zarfı taksimine sadece İmtiḫânü'l-eẕkiyâ eserinde yer vermiştir.

Birgivî mef'ûlun fihin tanımında ve hükümlerinde ise İbnü'l-Ḥâcib'e tabi olduğu görülmektedir. İbnü'l-Ḥâcib, Birgivî ve onları takip edenlere göre mef'ûlu fih, harf-i cerli ve nasb olması şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Cumhûr'a göre ise zarfiyet üzere açıktan nasb olan kelimeler mef'ûlu fih, mecrûr ise mef'ûlu bih gayrı sarih olmaktadır. Birgivî, i'rab konusunda ise mebnilik açısından zarflara yer vermektedir. Kendisinden önceki âlimlerin gayr-ı mutasarrıf olarak ele aldığı zarflara o mebniyât bahsinde yer vermiştir. Bu açıdan kendi nahiv sistemiyle tutarlı bir bütünlük içerisinde ele aldığı görülmektedir.

Birgivî'nin zarflarla ilgili kaynaklarına bakıldığında onun Sibeveyhî, ez-Zemaḫşerî, er-Rummânî, İbn-i Tâhir, İbn-i Hişâm, İbnü'l-Ḥâcib, Şeyhu'r-Raḍî, Nâsiruddîn el-Muṭarrizî, Abdurrahman el-Câmî, Cürcânî gibi önemli âlimlerin eserlerini ve nahve dair görüşleri okuduğu ve bildiği anlaşılmaktadır. Bu birikim ise Birgivî'nin İẓhâru'l-esrâr'ının güncel ve orijinal bir eser olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Abdulhamid, Muhammed Muhyiddîn. *Sebîlü'l-hüdâ bi taḥḳīḳ-i Şerḥi Ḳaṭru'n-nedâ.* Dımeşk: Müessesetü'r-Risale, 2019.

Birgivî, Takiyüddin Muhammed b. Pîr Ali b. İskender er-Rumî. *İẓhâru'l-esrâr fi'n-naḥv.* Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 2009.

Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Fevâidi'ż-Żiyâiyye.* İstanbul: Şifa Yayınları, 2015.

Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyîd eş-Şerîf. *Ḥâşiye âle Şerḥi'l-Kâfîye.* Tahran: el-Mektebetü'l-Mürteḍaviyye, h.1366.

Cürcânî, *Ḥâşiye âle'l-Keşşâf,* Dımeşk: Dâru'l-Fikir, 1977.

Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *el-İnṣāf fî mesâili'l-ḫilâf beyne'n-naḥviyyîn: el-Baṣriyyîn ve'l-Kûfiyyîn.* Dımeşk: Dâru'l-Fikir, ty.,

Esterâbâdî, Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Garavî. *Şerḥu'l-Kâfiye fi'n-Naḥv.* (Cürcâni haşiyesiyle brb.), Tahran: el-Mektebetü'l-Mürteḍaviyye, h.1366.

Erkutnî, Yûnus. *eẓ-Ẓurūf ve't-terkîb.* İstanbul: Şifa Yayınları, 2. Basım, 2021.

Ezherî, Mustafa Mahmud. *Teysîru kavâ'idi'n-naḥv.* Mısır: Dâru'l-Ulûm, 2011.

Hasan, Abbâs. *en-Naḥvu'l-Vâfî.* Mısır: Dâru'l-Ma'ârif: 1974.

Hanbelîzâde Muhammed Şâkir. *Temrînli ve İ'râblı Arapça (Nahiv).* çev. Hüseyin Elmalı. İzmir: Anadolu Yayınları, 2010.

İbn-i Hişâm, Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed Cemâlüddîn el-Ensârî. *Şerḥu ḳaṭru'n-nedâ ve bellü'ṣ-ṣadâ.* thk. ve Sebîlü'l-hüdâ şerhiyle brb. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. Dımeşk: Müessesetü'r-Risale, 2019.

……, *Avḍaḥu'l-mesâlik ilâ Elfiyeti İbn-i Mâlik.* Beyrut: Dâru'l-Fikir, ty.

İbn-i Manẓūr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfiî. *Lisânu'l-'Arab.* Beyrut: Dâru-Ṣâdır, 1990.

İbn-i Yaîş, Ebü'l-Beḳâ Muvaffaḳuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş el-Mevṣılî. *Şerḥu'l-Mufaṣṣal li'z-Zemaḫşerî.* Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.

İbnü'l-Ḥâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer. *el-Kâfiyetü fi ilmi'n-Naḥv ve'ş-Şâfiye fi ilmeyi't-taṣrîfi ve'l- ḫaṭṭ.* thk. Dr. Salih Abdulazim eş-Şair, Kâhire: Mektebetü'l-Âdâb, 2010.

İsferâyînî, Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh. *Ḥâşiyetü'l- İ'ṣâm ale'l-Câmî.* İstanbul: Matbaay-i Osmâniyye, h.1309.

Ḳabâve, Faḫruddîn. *İ'râbu'l-cümel ve eşbâhu'l-cümel.* Halep: Dâru'l-Kalem el-Arabî, 1989.

Kaya, Erdal. *Kasapzade İbrahim Efendi ve el-Ezhar fi Şerhi'l-İzhar Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik).* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Kemalpaşazâde, Şemsüddîn Ahmed b. Süleyman. *Esrâru'n-Naḥv.* thk. Ahmed Hasan Hâmid, Dımeşk: Dâru'l-Fikir, 2002.

Kuşadalı, Mustafa b. Hamza b. İbrahim. *Netâicü'l-efkâr.* İstanbul: İsmailağa Yayınevi, 2019.

Muṭarrizî, Nâsir b. 'Abdisseyyid Abu'l-Makârim b. 'Ali. *el-Miṣbâḥ fî 'ilmi'n-Naḥv.* thk. Abdulhamîd es-Seyyid Taleb, Kahire: Mektebetü'ş-Şebâb, 1. Basım, ty.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân, *el-Kitâb.* thk. Abdusselâm Muhammed Hârun. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988.

Sobîcevî, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Fetḫu'l-esrâr şerḥu'l-İẓhâr.* Suud: Mektebetü Câmiatü'r-Riyad, Muhammed eş-Şattî, 2406.

Süyûṭī, Ebü'l-faẓl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-Eşbâh ve'n-neẓāir li'n-naḥv,* thk. Abdul'âl Sâlim Mükerrem, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Şahin, Şâmil. *Yenâbî'u'l-elfāẓ Şerḥu'l-İẓhâr fî 'ilmi'n-naḥvi'l-'arabî.* Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2007.

Ṭîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed. *Fütûḥu'l-ġayb fi'l-keşf 'an ḳınâ'i'r-reyb (Ḥâşiyetü'l-Keşşâf).* tkh. Yusuf Abdullah el-Ceverne, Dubai: Câizetü Dubai, 2013.

Tural, Hüseyin. *Arapça Gramer ve İ'rab Teknikleri.* İstanbul: İFAV Yay., 2019.

Ulugöl, Fatih. "Arap Dilinde Şibih Cümle ve Taalluk". *Bilimnâme Dergisi XXXVII/1*, (2019), 477-508. https://doi.org/10.28949/bilimname.488644

Yerinde, Âdem. "Birgivî'de Nahiv Tasavvuru; Muhteva ve Tasnif Yöntemi Olarak Nahve Dair Eserlerindeki İzdüşümü". *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivî Sempozyumu,* ed. Mehmet Bayyiğit vd., 3/51-65. Balıkesir. Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, 2021.

Zemaḫşerî, Ebü'l-Ḳâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi. *el-Mufaṣṣal fî 'ilmi'l-'Arabiyyeti.* Beyrut: Dâru'l-Cîl, ty..

Zileli, Muharrem Efendi. *Ḥaşiye ale'l-Fevâidi'ż-Żiyâiyye*. İstanbul: Hurşit Matbaası, h.1320.

5. BÖLÜM

İmam-ı Birgivî'ye Göre Lafızların Arapça Cümlelerdeki Konumu

Dr. Mehmet Yenice

İmam-ı Birgivî'ye Göre Lafızların Arapça Cümlelerdeki Konumu

Dr. Mehmet Yenice*

GİRİŞ

Arapçada lafızlar Nahiv, Sarf ve Belagat ilimlerindeki kaidelerin temelini oluşturmaktadır. Lafız ve anlam meselesi de Arapça cümlenin oluşumunda geçmişten günümüze kadar Arap dilbilimcileri arasında farklı yönleri tartışılmaya devam eden konulardandır. Bu tartışmalarda bazıları cümle yapısında lafzı ikinci plana atıp manayı öncelerken, bazıları da manayı ikinci plana atıp, lafza değer vermişlerdir.[487] Diğer yandan dil fark etmeksizin iletişimde cümleleri oluşturan lafızları bir beden gibi düşünürsek bu bedenin elbisesi anlamlardır. Yani bir lafızla o lafzın anlamı arasındaki yakınlık beden ile elbise arasındaki yakınlık gibidir. Bu yakınlıktan dolayı lafız ve anlam arasındaki bağlantı Yunan felsefecilerinden günümüze kadar olan zaman diliminde birçok dilbilimcinin dikkatini çekmiştir; şöyle ki cümleleri oluşturan lafızlar ile anlamları arasındaki alakanın nasıl gerçekleşmiştir. Diğer bir ifade ile bu yakınlığın vehbî mi yoksa örfî ve tanımsal mı olduğu konusudur.[488] Bu çerçevede dilciler lafız ve anlamın birlikteliğinden ve muhatap kitlede oluşturdukları etki-tepkilerden birçok teori üretmişlerdir.[489]

Arapça cümlelerde anlamın oluşumunu kastederek ve anlambilimdeki lafız anlam ilişkisinde "فالألفاظ قوالب للمعاني/ lafızlar anlamların kalıbıdır" sözü ilk dönem dilbilimcileri tarafından sıkça kullanılmıştır. Yani anlamlı cümlelerde lafız, anlamın kalıbı veya kabıdır. Anlam, konuşan kişinin muhatabına yazılı veya sözlü olarak ifade ettiği şeydir. Lafız ise anlamın kendisiyle ifade edildiği harfler ve kelimelerdir. Konuşan veya yazan kişi

* Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Yenice Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı/ mehmet.yenice@yobu.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-2630-0514

487 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, Hem'u'l-Havâmi' fi Şerhi Cem'i'l-Cevâmi' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998), 68.

488 Aslında lafız ve anlamın cümledeki değeri tartışmaları sadece Arap dilbilimcilerin değil, temeli Yunan'lı filozoflar Eflatun ve öğrencisi Aristo'ya kadar dayandığı görülmektedir. Arapça cümledeki lafız ve anlam tartışmaları daha çok Kelamcılar arasında özellikle de Eşariyye ve Mutezile ve Cehmiyye arasında ortaya çıktığı görülmektedir.

489 Ebû Bekr ʿAbdülḳâhir b. ʿAbdirraḥman b. Muḥammed el-ʿAbdülḳâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İʿcâz fî ʿİlmi'l-Meʿânî*, thk. Maḥmûd Muḥammed Şâkir Ebû Fahr (Kahire; Cidde: Dâru'l-Medenî, 1413/1992), 43; Hassan Temmâm, "el-Luğatu'l-Arabiyye: Manâhâ ve mebnâhâ" (Mağrib, ts.), 13; Mehmet Yenice, "Klasik ve Çağdaş Dönemlerde Anlam Bileşenleri", *İlâhiyât*, (2021), 55.

anlamları zihninden dışarı çıkarmak ve muhatabına aktarmak istediğinde konuşma veya yazma yolu ile bu anlamları harflerden oluşan lafızlar ile ifade eder ve aralarında iletişim sağlanmış olur.[490]

Bu araştırmamızda Arapça cümlelerin oluşumunda lafızların konumunu İmam-ı Birgivî'ye göre ele alıp değerlendirmeyi hedeflemekteyiz.

İmam-ı Birgivî'ye göre anlam yönünden lafızlara geçmeden önce Arapça dilbiliminde lafız ve anlam bağlantısını kısaca ifade etmek isteriz.

1. Arap Dilinde Lafız

Arapça dilbiliminde dilin konuştuğu ve yazılı kaynakların satırlarındaki harfler ve kelimelerin her biri lafız kabul edilmektedir. Başka bir ifade ile ağızdan çıkan yani söylenen her şey anlamlı veya anlamsız olması fark etmeksizin lafız olarak değerlendirilir. Lafzın lügat anlamı, bir nesneyi atmaktır.[491] Istılah anlamı ise:ما يتلفّظ به الإنسان - أو مَن في حكمه - مهملًا كان أو مستعملًا "İnsan veya insan hükmünde olan birinin anlamlı veya anlamsız teleffuz ettiği şeydir."[492] Bu tanımdan kainatta ortaya çıkan seslerin anlamlı veya anlamsız olsun fark etmez lafız olduğu anlaşılmaktadır. Cahız (v. 255) bu durumu; "Anlamlar yola atılmış lafızlardır. Bunu ilim sahibi olanların da olmayanların da ifade edebileceğini ama önemli olan, cümle kurmak için tercih edilen lafızlardır" şeklinde ifade etmiştir.[493] Hattâbî (v. 999) de, edebî yönden bir kelâmda lafız, mânâ ve lafız ile bu mânâyı birbirine bağlayan ruh olmak üzere üç unsurun şart olduğunu, ayrıca lafızlar bir anlam ifade ederse dilbilim açısından değerinin olduğunu belirtmiştir.[494]

2. İmam-ı Birgivî'ye Göre Lafızlar

İmam-ı Birgivî (v. 981) yaşadığı dönemde ilmi ve irfanı ile yaygın bir şöhrete kavuşmuş ve İslâmî ilimlerin farklı alanlarında eserler vermiş değerli bir âlim ve dilbilimcidir. Ortaya koyduğu eserlerinde, İslâm dininin iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'in daha iyi anlaşılmasını ve kaynağından

---

490 Yenice, "Klasik ve Çağdaş Dönemlerde Anlam Bileşenleri", 117.

491 Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Dureyd el-Ezdî İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luğa,* thk. Remzî Munîr Baʿlebekkî (Beyrut: Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 1408/1987), 98.

492 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab*, thk. Emîn Muhammed Abdülvahhâb - Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.).

493 Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câḥiẓ,* thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1964), 44.

494 *Selasu resail fî i'cazi'l-Kur'ân : li'r-Rummani ve'l-Hattabi ve Abdülkahir el-Cürcani.* (Kahire: Dârü'l-maârif, 1976), 19.

öğrenilmesini hedeflediği görülmektedir.[495] Bu hedeflerinden olsa gerek İslâm medeniyetinin ortak dili haline gelen Arapça'yı Arap olmayan Müslüman toplumlara ve özellikle de Arapça gramere yeni başlayanlara öğretilmesi konusunda günümüz tabiri ile farklı kurlara hitap edecek eserler ortaya koymuştur.[496]

Anlamın ifade edilmesindeki ana unsurlardan olan lafızların her koşulda bu görevi yerine getirip getirmediği veya hangi hallerde anlam ifade ettiği de dilbilimcilerin araştırmalarına konu olmuştur. Örneğin Cürcânî'nin, lafızların kelâmda anlam oluşturmasında öne çıkan önemli hususu, onun sözdizimi teorisinin sınırları bağlamında nahiv ilmi ile anlambilim arasındaki alakayı anlattığı şu cümleleri dikkat çekicidir:

"وتعمل على قوانينه واعلم أن ليس النظم إلا أن تضع كلامك الوضع الذي يقتضيه علم النحو، وتحفظ الرسوم التي رسمت فلا تخل بشيء فلا تزيغ عنها، وتعرف مناهجه التي نهجت، وأصوله، منها"

"Nazmın (sözdiziminin), kelâmını ancak nahiv ilminin gerektirdiği duruma göre koyman (söylemen), nahvin usullerine ve kurallarına göre amel etmen, nahvin takip edilmesi gereken yol yöntemini bilip, ondan sapmaman ve çizilen tablodan ayrılmaman olduğunu bil ve bunlarda cimri davranma."[497]

Bu sözlerinden anlamlı cümlenin oluşumunda, sözdizimi teorisinde de nahiv kurallarının önemli rolü olduğunu anlamaktayız. Yine Cürcânî sözdizimi teorisinde i'rab olgusunu lafızların sonundaki harekelerin ötesinde algılamıştır. Bu nedenle de kelimelerin i'râbını, anlamın bir parçası olarak kabul ettiğini görmekteyiz. Ona göre sözün kapalı olması veya kastedilen anlamın ortaya çıkmaması, cümledeki nahiv kuralları ile i'rab arasında doğru ilişki kurulamamasından veya gerçekten cümledeki bir eksiklikten kaynaklanmaktadır.[498]

İmam-ı Birgivî de, klasik dönem dilbilimcilerinin birçoğu gibi, Arap grameri konusunda kaleme aldığı İẓhâr isimli eserinde lafızlar ve anlamları konusunu ele almış ve söz konusu eserini Arapça gramer açısından, özellikle

---

[495] Birgivî'nin telif etmiş olduğu *İzhâru'l-esrâr* isimli kitabı, nahiv ilmine dair yazılmış önemli metinlerden biridir. Çünkü konuları ele alış üslubu açısından bu alanda farklı bir yere sahip olmuştur. Telif edildiği günden, günümüze kadar başta Osmanlı medreseleri olmak üzere medreselerde ve klasik Arapça ile eğitim veren kurumlarda okutulmuş, eğitim müfredatındaki yerini kaybetmemiştir.

[496] Detaylı bilgi için bkz. Emrullah Yüksel, "Birgivî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

[497] ʿAbdülḳâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İʿcâz fî ʿİlmi'l-Meʿânî,* 97.

[498] ʿAbdülḳâhir el-Cürcânî, *Delâilu'l-İʿcâz fî ʿİlmi'l-Meʿânî,* 329.

de irâbın bilinmesini önceleyerek Âmil, Mamûl ve İrâb olmak üzere üç kısım olarak tertip etmiştir. Birinci kısmında kelimenin herhangi bir anlamı ifade etmesi için söylenmiş lafız olduğunu ve anlamı oluşturan lafızların isim, fiil ve harften oluştuğunu ifade ederek Âmil ile ilgili konuları ele aldığı görülmektedir. Eserinin ikinci bölümü olan Mamûl kısmında da ana başlıkta Mamûl olan kelimeler konusuna başlamadan önce Arapça cümlelerdeki lafızların durumunu ele almıştır.[499]

Birgivî'nin bu uslubundan, lafızların Arapça cümledeki konumu ve değerini gramatik olarak yani "ma'âni'n-nahvi-معان النحو" baz aldığı görülmektedir.

3. Elfâz-ı Mevzûa Kavramı ve Cümledeki Konumu

(الالفاظ الموضوعة) Elfâz-ı mevzûa terkibini şekil yönünden tahlil ettiğimizde; (الالفاظ) elfâz, (لفظ) Lafız kelimesinin cemi teksiridir. (الموضوعة) Mevzûa kelimesi de (وضع) vaz'a fiilinden ism-i mefuldur. Bu kavram ile Arapça gramerde kastedilen şey, yukarıda ifade ettiğimiz gibi insan veya insan hükmünde olan bir varlıktan ses olarak çıkan veya yazı olarak yazılan lafızlar anlaşılmaktadır. Bu lafızlara Birgivî, "(الالفاظ الموضوعة) Elfâz-ı mevzûa" kavramını kullanmayı tercih etmiştir.

Birgivî genel olarak lafızları yani elfâz-ı mevzûayı cümlede veya terkipteki konumuna göre iki ana başlık olarak değerlendirmiş; birinci kısım eğer lafızlar cümlede veya terkipte bulunmaz ise yani lafızlar tek başına söylendiğinde veya yazıldığında, âmil olmadığı gibi Mamûl de olmazlar. Örneğin cümle kurulmadan söylediğimiz zaman (زيد، دار، غلام، بل، قد) gibi kelimeler, herhangi bir cümlede isnâd yani âmillik ve Mamûllük bağlantısı oluşmadığı için muhatabta tam bir anlam ifade edemezler.[500] Çünkü Arapça cümlelerin oluşup anlamlı ve kurallı bir cümle olabilmesi, âmil Mamûl ve neticede irâbın ortaya çıkması için en az iki kelimeye ihtiyaç duymaktadır.[501] Birgivî, ikinci ana başlıkta ise elfâz-ı mevzûa bir cümlede veya terkipte bulunurlarsa üç kısma ayırmıştır.

3.1. Asla Mamûl Olmayanlar

---

[499] Zeynüddin Muhammed b. Pîr Ali b. İskender el-Birgivî, *İẓhârü'l-esrâr fi'n-naḥv* (Beyrut: Dârü'l-minhâc, 1430).

[500] Cümle hakkında detaylı bilgi iç,n bkz. Radiyyu'd-dîn el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye fîn-Nahvi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1975), I, 31.

[501] Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Mufaṣṣal fî ʿilmi'l-ʿArabiyye* (Beyrut: Dârü'l-cîl, ts.), 33.

Birgivî, asla Mamûl olmayan lafızları da kendi arasında iki kısımda değerlendirmiştir:

3.1.1. Mutlak Olarak Harf الحرف مطلقا

Arapça cümle yapısında gramer bağlamında harfler, cümleyi oluşturan lafızları anlam yönünden birleştiren edatlardır. Bu edatlar cümlede Mamûl olmazlar. [502]

3.1.2. Basra Ekolüne Göre Emir الامر بغير اللام عند البصريين

Basra'lı dilbilimcilere göre muzari fiilin Mamûl olması mazi fiilin evveline eklenen muzâraat harfleri sayesindedir ve bu harfler sayesinde isme benzeyip Mamûl olurlar. Emir fiillerinde muzâraat harfleri olmadığı için isme benzeme yönü ortadan kalmaktadır ve asıl haline yani mazi fiil gibi mebnilik durumuna dönmektedir. Kufe'li dilbilimciler ise emir fiillerinin gizli bir lam ile cezim olduğunu, dolayısıyla murab ve cezimli bir Mamûl olduğu görüşünü savunmuşlardır.[503]

3.2. Daima Mamûl Olanlar

Birgivî'nin taksimatında terkipte veya cümlede bulunup daima Mamûl olanlar da 2 kısıma ayrılırlar.

3.2.1. Mutlak isim الاسم مطلقا

Arapça cümlelerde anlam yönünden "زيد" kelimesi gibi bir erkek şahısı anlatan şahıs isimleri de, "قائم" kelimesi gibi ayakta duran birini anlatan sıfat veya eylem bildiren kelimeler de isimdir.[504] Anlamlı ve kurallı cümlelerdeki isimler Mamûldürler. Birgivî bu başlık altında gramer yönünden konumunda ihtilaf olan bazı kelimeler hakkında kendi görüşünü açıktan belirtmeden (örneğin "esma-i efaller isim mi, fiil mi?" sorusuna açıklama sadedinde diğer dilbilimcilerin görüşünü de katarak esma-i efallerin İsim olduğu görüşünü savunduğu anlaşılmaktadır) diğer dilbilimcilerin de ismini zikretmeden açıklamıştır:

a) Esma-i Efal

İsma-i efal, "fiil anlamı taşıdığı halde fiillerin alâmetlerini taşımayan kelimeler şeklinde" tarif edilmiştir. Bu fiiller kendi arasında "هيهات (uzak oldu)" gibi mâzî manasına; "وَي(şaşıyorum)" gibi muzâri ve "ها الكتاب Kitabı

[502] Birgivî, *İẓhârü'l-esrâr*, 3.
[503] Birgivî, *İẓhârü'l-esrâr*, 31.
[504] Birgivî, *İẓhârü'l-esrâr*, 3.

al)” gibi emir manasına gelenler şeklinde anlam açısından üç kısma ayrılırlar.[505] Bazı dilbilimciler (Sîbeveyhi (v. 796) ve Mâzinî (v. 863) gibi bazı dilbilimciler) esma’ul-ef‘alin de bu kısımdan olduğunu yani isim olarak kabul edildiğini iddia etmişlerdir. Çünkü onlara göre esma-i-efal cümlenin başlangıcı konumunda ise kendisi mübteda olmakla mahallen merfu, faili ise haber konumundadır veya meful-u mutlak olarak mahallen masuptur. Örneğin “تَرَاكِ ذَنْباً” cümlesinde “تَرَاكِ” kelimesi esma-i efaldendir. Bu gibi cümlelerde esma-i efalin, failleri haber makamına kaimdir, kendileri de mübteda olmak üzere mahallen merfudur.[506] Diğer bir görüşe göre ise cümledeki konumuna göre esma-i efallerin yerine bir fiil takdir edilir ve esma-i efallerin failleri mefulu mutlak olmak üzere mahallen mensup olur. Bazı nahivciler ise esma-i efal, lafız bakımından isim gibi gözükseler de, kendilerinde fiil manası olduğu için mebnidir ve irabtan mahalli yoktur demişlerdir.[507]

b) Zamir-i Fasıl

Zamiri fasıl Arapça cümlelerde mübteda ile haberin veya (إنَّ ve kardeşleri gibi) aslında mübteda ve haber olan kelimelerde haberin sıfatla veya bedel ile karışmasını önlemek için mübteda ve haber arasına gelir.[508] Halil B. Ahmet ve Sîbeveyhi’ye göre zamir-i fasıl, cümlede kendisinden önceki kısmın isim olduğunu ve bu ismin tamamlandığını kendisinden sonrasının haber olduğunu bildirmek için kullanılır.[509] Zamir-i faslın cümlede kullanım amacı diğer Nahivciler arasında da farklı görüşleri ortaya çıkarmıştır; Basra ekolünden olan Nahivciler “bu zamir haberin marife veya marife hükmünde olduğunu bildirmek için gelir” demişlerdir. Kûfe’li Nahivciler ise Zamir-i faslın kullanım amacı, sadece kendisinden sonraki kelimenin kendisinden önceki kelimeye sıfat olmadığını belirtmek içindir. Bu görüşlerinin temelinde Sîbeveyhi’nin görüşü olduğu görülmektedir. Çünkü örneğin “كان زيد الظريف” cümlesinde “الظريف” kelimesinin “زيد” kelimesinin sıfatı da olabilme ihtimali vardır. Bu cümleye “كان زيد هو الظريف” diye zamir-i

[505] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Yûsuf b. Aḥmed b. ʿAbdullâh İbn Yûsuf ،Cemâleddîn İbn Hişâm Cemâleddîn b. Hişâm, *Şerḥu Şuẕûri’ẕ-Ẕeheb fî Maʿrifeti Kelâmi’l-ʿArab*, thk. ʿAbdulğanî ed-Daḳar (Suriye: y.y., ts.), 512.

[506] Mustafa el-Galâyînî, *Câmiʿu’d-dürûsi’l-ʿArabiyye* (Beyrut: el-Mektebetü’l-asriyye, 1414), 155.

[507] Abduh Alî İbrâhîm er-Râcihî, *et-Taṭbîḳu’n-naḥvî* (İskenderiye: Dârü’l-ma‘rifeti’l-câmiiyye, 1420), 61.

[508] Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed Muhibuddîn el-Halebî, *Şerhu’t-Teshîl* (Mısır: Dâru’s-Selâm, t.y.), I, 184.

[509] Ebû Bişr ʿAmr b. ʿOs̱mân b. Ḳanber el-Ḥârişî Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn (Kahire: Mektebetu’l-Ḫâncî, 1408/1988), II, 389.

fasıl getirildiğinden bu ihtimal ortadan kalkar ve kendisinden sonrasının haber olduğu kesinleşmiş olur.[510] Zamir-i faslın kullanım amacı sadece sıfat ile haberin karışmasını önlemek değildir. Anlam yönünden de mübtedanın anlamını tekid etmek ve müsned-i ileyhin (haberin) anlamının, sadece müsned (mübteda) için olduğunu, başka bir ihtimalin olmadığını vurgulamak içindir.[511] Lafızların cümledeki konumunu ele alan Birgivî'ye göre diğer bir ihtilaflı konu da zamir-i fasıldır. Onun üzerinde durduğu yön, zamir-i faslın diğer zamirler gibi isim hükmünde olup mamûlmüdür? Yoksa harf hükmünde olup irabtan mahalli yokmudur? Bu sorunun cevabı niteliğinde Birgivî'nin: "zamiri faslın harf olması üzerine hüküm olundu" cümlesinden ve "ama bazı nahivciler ise irabtan mahalli olmayan bir isimdir diyorlar" görüşünde harf olma yönünü öncelemesinden hareketle ona göre zamir-i faslın harf olarak değerlendirildiğini anlıyoruz. [512]

c) Sıfatlara Dahil Olan Lam (Lam-ı Tarif)

Sıfatların evveline dahil olan lam, harf mi isim mi? Sorusunun cevabına dilbilimciler farklı görüşler sunmuşlardır. Bazı dilbilimciler bu lam-ı tarifin diğer harfler gibi harf olduğu görüşünü savunmuşlardır. Ancak Birgivî'nin de dahil dilbilimcilerin ağırlıklı görüşü, sıfatların evvelindeki bu lam-ı tariflerin, (اللذى-اللتى) manasına olan ismi mevsul olduğu yönündedir. Örneğin lamdan sonraki lafız olan (ضرب), fiillikten (ضارب) şeklinde isim olmaya intikal ettiği için, isim olan bu lam-ı tarifin irâb ı (الضاربُ) şeklinde kendisinden sonraki lafza verildiğini savunmuşlardır. Bu örneği cümlede açıklamak gerekirse جاءنى الضارب زيدًا cümlesinin aslı جاءنى الذى ضرب زيدا şeklinde tevil edilmiştir. Bu cümlede الذى faildir. الذى den sonraki ضرب fiili ise bu hali ile mamül değildir. Bu cümlenin aslının tevil edilmeden önce,جاءنى الضارب زيدًا şeklinde olduğu kabul edilirse bu cümledeki sıfatın evvelindeki lam-ı tarifin الذى suretinde harf olmaya, ضارب,olan sıfatın da, ضرب fiilinden müştak olarak isim suretine dönüşmüştür.[513]

Birgivî'nin bu kısımda zikrettiği sıfatlardan maksat bir fiilden türeyen müştak isimlerdir. Zira Nahiv ilminde bu müştak isimlerin tamamına "sıfât-ı sarfiyye" kavramı kullanılmaktadır. Başka bir ifade ile ism-i müştak (türemiş isimler) kavramının altına giren isimler şunlardır: Mastarlar, ism-i fâ'il, ism-i

---

510 Sîbeveyh, *el-Kitâb*, II, 388.
511 Ebu'l-Kâsım Mahmud ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l-'Arabî, 1407), I, 146.
512 Abbas Hasan, *en-Naḥvü'l-vâfî* (Kahire: Dârü'l-maârif, 1973), I, 170.
513 Birgivî, *İẓhârü'l-esrâr*, 31.

mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, mübâlağa-i ism-i fâ'il, ism-i tafdîl, ism-i mekân, ism-i zamân, ism-i âlet, ism-i tasgîr, ism-i mensûb. Birgivî'nin müştak yerine sıfat kavramını özellikle kullanmıştır. Çünkü müştak isimlerden "ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, ismi tafdîl, mübalağa-i fâ'il, ism-i mensûb" olan kelimeler sıfattırlar. Müştak işimlerden "masdarlar, ism-i mekân, ism-i zaman, ism-i âlet, ism- itasgîr" kelimeler de isimdirler.[514]

3.2.2. Fiil-i Muzari

Arapça cümlelerin oluşumunda temel kelimelerden biri de fiillerdir. Çünkü fiiller aslında kelimenin bir türü olmaktan ziyade dilde tek başına cümle olabilme ve yargı bildirme özelliklerine sahiptir**.** İbn Cinnî, filler, lafzî, manevî ve sınâî delaletlere sahip olduklarından tek başına yargı bildiren bir cümle olduklarını belirtmiştir. Zira Arapça bir fiil cümlesinde zorunlu olarak hades (mastar anlamı), fâil ve fiilin işlenme zamanı bulunmak zorundadır.[515]

Dilbilimde yargı bildiren bu fiil cümlelerinin temelini oluşturan fiiller kalıp yönünden, muzari ve emir olmak üzere üç kısımdır. Her fiilin cümle içerisinde gizli zamir halinde veya açıktan merfu bir ismi vardır. Bu merfu isim malum yapıdaki fiillerin faili konumunda, meçhul yapıdaki fiillerin nâib-i fâili konumunda, nakıs fiil diye adlandırılan nevâsıh (ismini raf, haberini nasp eden) fiillerin de ismi konumundadır. Çünkü cümle içerisinde fiiller merfu isimlerde âmildirler.[516] Bu üç kısım fiilden muzari fiilin âmil olma yanında, mamûl de olabilmeleri yönünden ayrı bir önemi vardır.[517]

Birgivî'nin de belirttiği gibi muzari fiiller Arapça cümle diziminde devamlı mamûl olurlar. Muzari fiiller cümlede yalın halde (nasp veya cezm edatlarından biri bulunmadan), evvelinde nasp edatlarından biri ile veya cezm edatlarından biri ile bulunabilir:

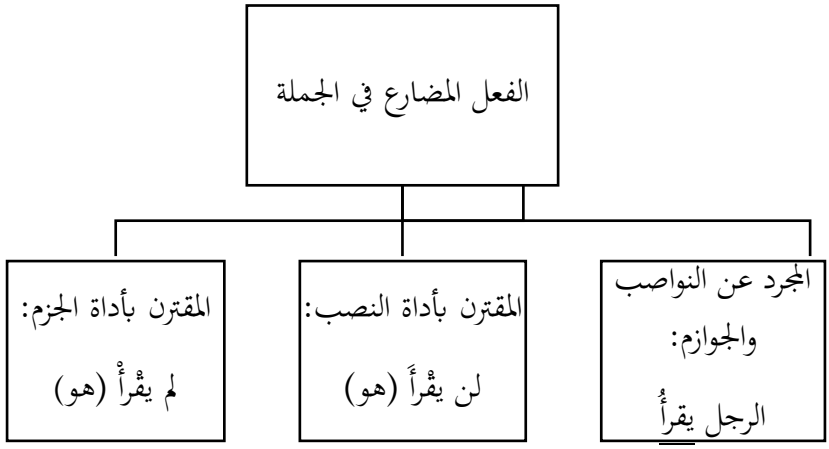
---

514 Galâyînî, *Câmiʿu'd-dürûs,* I, 160.

515 Ebû'l-Fetḥ ʿOs̱mân b. Cinnî el-Mevṣılî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Ḫaṣâiṣ,* thk. Heyet (b.y.: el-Heyʾetu'l-Mıṣriyye, ts.), III, 98.

516 Mehmet Ali Şimşek, "Muzari Fiilin Çekim Tablosu Ve İ'rabi Üzerine", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (15 Aralık 2012), 195.

517 Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hemʿu'l-Havâmiʿ fi Şerhi Cemʿi'l-Cevâmiʿ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1998), I, 30.

Yukarıdaki tabloda örneklerini verdiğimiz muzari fiil, evvelinde nasp veya cezm eden edatlardan biri olmadığı zaman Mamûl-ü merfu, evvelinde nasp eden edatlardan biri bulunursa Mamûl-ü mensup, evvelinde cezm edatlarından biri bulunursa veya cümlede şart cümlesinin cevabı gibi cezm olması gereken bir konumda bulunursa mamûl-ü meczûmden olur.[518]

3.3. Gerçekte Mamûl Olmayıp Mamûl Olanın Yerinde Bulunduğu Zaman Mamûl Olanlar.

Aslında mamûl olmayıp mamûl olanın yerinde bulunduğu zaman mamûl olan kelimeleri de Birgivî iki kısımda inceler:

3.3.1. Mazi Fiil

Mazi fiil cümlede tek başına bulunursa mebni olduğu için asla mamûl olmaz. Mazi fiillerin mebniliği konusunda görüş birliği vardır. Ancak evveline örneğin masdariyyet anlamı taşıyan "أن" edatı bulunursa yani normal şartlarda muzari fiilin evveline gelip, muzariye masdar anlamı veren ve nasp eden bu edattan sonra bulunursa. Bu durumda lafzan mebni olan mazi fiilin konumu değiştiği için mahallen mensup olarak hükmedilir.[519] Aynı şekilde bir cümlede mazi fiil muzariyi cezm eden edatlardan sonra şart veya şartın cevabı olarak gelirse normalde mamûl olmayan mazi fiile mahallen meczûm diye hükmedilir. Bu iki durumda da mazi fiilin mahallen mensup veya meczum olduğu, cümlenin devamında olan ve mazi üzerine atfedilen muzari fiilde lafzan ortaya çıkmaktadır. Örneğin "اعجبني ان كتَبْتَ وتقرَأَ" (Senin yazman ve okuman hoşuma gitti) cümlesinde "كتَبْتَ" olan mazi fiil, muzari fiili nasp eden

[518] Şimşek, "Muzari Fiilin Çekim Tablosu Ve İ'rabi Üzerine", 196.
[519] es-Süyûtî, *Hem'u'l-Havâmi' fi Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, I, 68.

"ان" edatından sonra bulunduğu ve mazi fiil lafzî olarak sükûn üzere mebni olduğu için, mahallen mensup hükmü verilmiştir. Mazinin bu mahalli irâb ı da, üzerine atfedilen "وتقرَأ" muzari fiilinde lafzan nasp olduğu ortaya çıkmaktadır Mazi fiilin mahallen meczûm hali de, mensup hali gibidir. Örneğin: "اِنْ كَتَبْتَ الرّسَالَة وتَقْرَأُ، كَتَبْتُها واَقْرَأُ" (Sen mektubu yazar ve okursan ben de yazar ve okurum) Mazi fiil bu iki durumun haricinde mamûl olamaz.

3.3.2. Cümle

Klasik dilbilimciler Arapça cümlelerin genel oluşumunu özellikle de başlangıç kelimesini göz önünde tutarak isim cümlesi ve fiil cümlesi olarak iki kısım olduğu konusunda ittifak etmişlerdir; Arapça cümlelerin ilk kelimesi isim ile başlamış ise, isim cümlesi, fiil ile başlamış ise fiil cümlesidir.[520] Fakat bazı dilbilimciler cümlenin yapısını da ön plana çıkararak, zarf cümlesi ve şart cümlesi şeklinde üçüncü ve dördüncü kısımlarının olduğunu belirmişlerdir.[521]

Birgivî'nin de cümle taksiminde Fiil cümlesini: "وهي المركبة من الفعل لفظا او معنى وفاعله" *Lafzan veya manen fiil ve failinden oluşan* diye, İsim cümlesini de: "وهي المركبة من المبتدأ والخبر أو من اسم الحرف العامل وخبره" *Mübteda ve haberden veya âmil olan bir kelimenin isim ve haberinden meydana gelen* şeklinde tanımladığı görülmektedir. Cümleler genel değerlendirildiğinde mamûl olamazlar. Ancak mamûl olan bir isimin veya mamûl olan muzari fiilin, bulunduğu yerde bulunursa irâb ı olur ve mamûl olur. Yine Arapça cümle diziminde başka bir cümlenin, lafzı hikâye yolu (lafzı murat) ile söylenmiş ise, bu cümle müfret isim gibidir. Yani müfret ismin mübteda, haber, fail vb. gibi bulunduğu her yerde müfret isim hükmünde mamûl olarak değerlendirilir.[522]

SONUÇ

İmam-ı Birgivî r.h. (v. 981) yaşadığı dönemde ilmi ve irfanı ile yaygın bir şöhrete kavuşmuş ve İslâmî ilimlerin farklı alanlarında eserler vermiş değerli bir âlim ve dilbilimcidir. Ortaya koyduğu eserlerinde, İslâm dininin iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnet'in daha iyi anlaşılmasını ve kaynağından öğrenilmesini hedeflediği görülmektedir. Bu hedeflerinden olsa gerek İslâm medeniyetinin ortak dili haline gelen Arapça'yı, Arap olmayan Müslüman toplumlara ve özellikle de Arapça gramere yeni başlayanlara öğretilmesi

[520] Râcihî, *et-Taṭbîḳu'n-naḥvî*, 83.
[521] Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, 81; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullāh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh İbn Hişâm, *Muġni'l-lebîb ʿan kütübi'l-eʿârîb*, thk. Abdüllatîf Muhammed el-Hatîb (Kuveyt: el-Meclisü'l-vatanî li's-sekāfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb, 1421), 497.
[522] Birgivî, *İẓhârü'l-esrâr*, 35.

konusunda günümüz tabiri ile farklı kurlara hitap edecek eserler ortaya koymuştur.

Anlamın ifade edilmesindeki ana unsurlardan olan lafızların her koşulda bu görevi yerine getirip getirmediği veya hangi hallerde anlam ifade ettiği de dilbilimcilerin araştırmalarına konu olmuştur. Örneğin klasik dönem dilbilimcilerinden Cürcânî'nin, lafızların kelâmda anlam oluşturmasında öne çıkan önemli hususun, anlamlı cümlenin oluşumunda, (sözdizimi teorisinde) de nahiv kurallarının önemli rolü olduğunu anlamaktayız. Yine Cürcânî sözdizimi teorisinde i'rab olgusunu lafızların sonundaki harekelerin ötesinde algılamıştır. Bu nedenle de kelimelerin i'râbını, anlamın bir parçası olarak kabul ettiğini görmekteyiz. Ona göre sözün kapalı olması veya kastedilen anlamın ortaya çıkmaması, cümledeki nahiv kuralları ile i'rab arasında doğru ilişki kurulamamasından veya gerçekten cümledeki bir eksiklikten kaynaklanmaktadır.

İmam-ı Birgivî de, klasik dönem dilbilimcilerinin birçoğu gibi, Arap grameri konusunda kaleme aldığı İẓhâr isimli eserinde lafızlar ve anlamları konusunu ele almış ve söz konusu eserini Arapça gramer açısından, özellikle de irâbın bilinmesini önceleyerek Âmil, Mamûl ve İrâb olmak üzere üç kısım olarak tertip etmiştir. Birinci kısmında kelimenin herhangi bir anlamı ifade etmesi için söylenmiş lafız olduğunu ve anlamı oluşturan lafızların isim, fiil ve harften oluştuğunu ifade ederek Âmil ile ilgili konuları ele aldığı görülmektedir. Eserinin ikinci bölümü olan Mamûl kısmında da ana başlıkta mamûl olan kelimeler konusuna başlamadan önce Arapça cümlelerdeki lafızların durumunu ele almıştır. Birgivî'nin bu uslubundan, lafızların Arapça cümledeki konumu ve değerinde önceliğinin gramer kuralları yani "ma'âni'n-nahv-معان النحو" olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

Birgivî, Zeynüddin Muhammed b. Pîr Ali b. İskender el-. *İẓhârü'l-esrâr fi'n-naḥv*. Beyrut: Dârü'l-minhâc, 1430.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-. *Resâʾilü'l-Câḥiẓ*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1964.

Cemâleddîn b. Hişâm, Ebû Muḥammed ʿAbdullâh b. Yûsuf b. Aḥmed b. ʿAbdullâh İbn Yûsuf ʿCemâleddîn İbn Hişâm. *Şerḥu Şuẕûri'ẕ-Ẕeheb fî Mʿarifeti Kelâmi'l-ʿArab*. thk. ʿAbdulğanî ed-Daḳar. Suriye: y.y., ts.

Esterâbâdî, Radiyyu'd-dîn el-. *Şerhu'l-Kâfiye fîn-Nahvi*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1975.

Galâyînî, Mustafa el-. *Câmiʿu'd-dürûsi'l-ʿArabiyye*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1414.

Halebî, Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed Muhibuddîn el-. *Şerhu't-Teshîl*. Mısır: Dâru's-Selâm, t.y.

Hasan, Abbas. *en-Naḥvü'l-vâfî*. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-maârif, 3. Basım, 1973.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth ʿOsmân b. Cinnî el-Mevṣılî el-Bağdâdî. *el-Ḫaṣâiṣ*. thk. Heyet. 3 Cilt. b.y.: el-Heyʾetu'l-Mışriyye, ts.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muḥammed b. el-Ḥasen b. Dureyd el-Ezdî. *Cemheretu'l-Luğa*. thk. Remzî Munîr Baʿlebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ʿİlm li'l-Melâyîn, 1408/1987.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullāh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh. *Muġni'l-lebîb ʿan kütübi'l-eʿârîb*. thk. Abdüllatîf Muhammed el-Hatîb. 7 Cilt. Kuveyt: el-Meclisü'l-vatanî li's-sekāfe ve'l-fünûn ve'l-âdâb, 1421.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-ʿArab*. thk. Emîn Muhammed Abdülvahhâb - Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî. 18 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, ts.

Râcihî, Abduh Alî İbrâhîm er-. *et-Taṭbîḳu'n-naḥvî*. İskenderiye: Dârü'l-ma'rifeti'l-câmiiyye, 2. Basım, 1420.

Sîbeveyh, Ebû Bişr ʿAmr b. ʿOsmân b. Ḳanber el-Ḥârisî. *el-Kitâb*. thk. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Ḫâncî, 1408/1988.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *Hem'u'l-Havâmi' fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.

Şimşek, Mehmet Ali. "Muzari Fiilin Çekim Tablosu Ve İ'rabi Üzerine". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (15 Aralık 2012), 193-222.

TEMMÂM, Hassan. "el-Luğatu'l-Arabiyye: Manâhâ ve mebnâhâ". Mağrib, ts.

Yenice, Mehmet. "Klasik ve Çağdaş Dönemlerde Anlam Bileşenleri". *İlâhiyât*. https://avesis.bozok.edu.tr/yayin/060f764c-e31c-44bb-a9c7-06b462a057e1/klasik-ve-cagdas-donemlerde-anlam-bilesenleri

Yüksel, Emrullah. "Birgivî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud ez-. *el-Keşşâf*. Beyrut: Dâru'l Kitâbi'l-'Arabî, 1407.

Zemahşerî, Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *el-Mufaṣṣal fî ʿilmi'l-ʿArabiyye*. Beyrut: Dârü'l-cîl, 2. Basım, ts.

ʿAbdülḳâhir el-Cürcânî, Ebû Bekr ʿAbdülḳâhir b. ʿAbdirraḥman b. Muḥammed el-. *Delâilu'l-İʿcâz fî ʿİlmi'l-Meʿânî*. thk. Maḥmûd Muḥammed Şâkir Ebû Fahr. Kahire; Cidde: Dâru'l-Medenî, 1413/1992.

Selasu resail fî i'cazi'l-Kur'ân : li'r-Rummani ve'l-Hattabi ve Abdülkahir el-Cürcani. Kahire: Dârü'l-maârif, 1976.

6. BÖLÜM

Birgivî'nin Ma'mûlun bi't-Tebeiyye'yi İnceleme Yöntemi

Öğr. Gör. Adem YENER

Birgivî'nin Ma'mûlun Bi't-Tebeiyye'yi İnceleme Yöntemi

Öğr. Gör. Adem YENER*

GİRİŞ

Müslümanlar, İslam dininin iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ve Allah Resûlü'nün hadislerini öğrenme, anlama ve yaşama gerekçe ve gayretiyle, tarih boyunca söz konusu bu iki kaynağın dili olan Arapçaya oldukça büyük ilgi ve alaka göstermişlerdir. Arapçaya hizmeti İslam dinine hizmet telakki etmiş olan Müslüman Türkler de Arap dili ve edebiyatına pek çok eser kazandırmışlardır. Bu eserlerin çoğu şerh ve haşiye türü olmakla birlikte aralarında özgün eserler de yer almaktadır.

Osmanlının her açıdan zirvesini teşkil eden XVI. yy'da yaşayan ve telif ettiği eserlerin pek çoğunu toplumda gördüğü problemlere çözüm sunma adına kaleme alan Mehmed Birgivî Efendi (öl. 981/1573), Arap dilinin grameri olarak adlandırılan "nahiv" ilmi alanında üç eser kaleme almıştır. Bunlardan biri Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (öl. 685/1286)'nin *Lübbü'l-Elbâb* adlı eserini şerh ettiği *İmtihânü'l-Ezkiyâ'*dır. İkincisi, Osmanlı medreselerinde gramere giriş mahiyetince okutulan Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî (öl. 471/1078-79)'nin *el-Avâmilü'l-Mie* adlı eserini yeni bir üslupla ve bazı ilâve ve çıkartmalar yaparak telif ettiği *el-Avâmil*'dir. Sonuncusu ise *Avâmil*'de yüz maddede ele alıp birer örnekle sunduğu âmil, maʿmûl ve iʿrâb konularını şerh ettiği *İzhâru'l-Esrâr* adlı eseridir.

Medrese tahsilinde önemli ölçüde rağbet görmüş ve yıllarca okunup okutulmuş olan *İzhâru'l-Esrâr* adlı eserinin ikinci bölümünde İmam Birgivî, ma'mûl kavramını izah etmiş, ardından bunu aslî (ma'mûlun bi'l-asâle) ve tâbi (ma'mûlun bi't-tebeiyye) kısımlarına ayırarak aslî ma'mûlleri dokuz merfû', on üç mensûb, iki mecrûr, bir meczûm muzâri fiil olmak üzere dört bölümde incelemiş; daha sonra tâbi ma'mûlleri de beş bölümde ele alıp ma'mûl sayısını otuza çıkarmıştır. Bu çalışmada İmam Birgivî'nin eserinde tâbi ma'mûlleri izah yöntemi incelenerek değerlendirmelerde bulunulacaktır.

* Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Arap Dili ve Belâgatı Bölümü Öğretim Görevlisi.

1. el-İzhâr'da Tâbi Ma'mûller

İmam Birgivî, ma'mûlun bi'l-asâle'yi (aslî ma'mûlleri) dokuz merfû, on üç mensûb, iki mecrûr, bir meczûm muzâri fiil olmak üzere dört kısımda izah ettikten sonra[523] bu dört kısma atıfta bulunarak ma'mûlun bi't-tebeiyye'yi (tâbi mâmulleri) izaha başlamıştır.[524] Atıfta bulunduğu kelime grubunun üzerinden oldukça fazla zaman geçtiğinden olsa gerek Birgivî ifade tarzını değiştirerek **أَمَّا** ile başlamıştır.[525]

Ma'mûlun bi't-tebeiyye "Asıl olan mu'rab kelimelere tâbi olup onların i'râbı ile i'râblanan kelimelerdir."[526] *el-Kâfiye* müellifi Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnu'l-Hâcib (öl. 646/1249) bu terimi *"Metbû'unun i'râbı ile i'râblanan her bir ikincidir"*[527] şeklinde tanımlar. Ancak Birgivî eserinde herhangi bir tarif yapmamıştır. *Şerhu'l İzhâr* müellifi Abdullah Eyyûbî (öl. 1836)'ye göre bu tanım her ne kadar hem câmiʿ (kendisiyle ilgili her şeyi kapsayıcı) hem de mâniʿ (kendisi dışında olan her şeyi engelleyici) olsa da ilim öğrenmeye yeni başlayan için değil de bu mamullerin kullanım yollarını araştıran için bir faydası bulunmaktadır. Bu yüzden Birgivî ma'mûlun bi't-tebeiyye'nin tanımını yapmayıp beş kısmın tarifini yapmakla yetinmiştir.[528]

Arap gramerinde sıfat, atıf, te'kîd, bedel ve atf-ı beyân konularından her birerine "tâbi", hepsine birden "tevâbi" adı verilir.[529] Birgivî tâbi ma'mûlleri metbû'undan öne geçirmenin uygun olmadığını dile getirirken Eyyûbî eserinde zaruret halinde bunun câiz olduğunu ifade ederek **عليْك ورحمةُ الله السلامُ** cümlesini misal verir. Bu cümlenin aslı şu şekildedir: **عليْك السلامُ ورحمةُ الله**[530] Bu cümlede **السلامُ** kelimesi üzerine maʿtûf olan **رحمةُ** lafzı, maʿtûfun aleyh olan **السلامُ**'dan önce gelmiştir.

---

523 Hüseyin Elmalı, "İzhâru'l-Esrâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/506.

524 Muhammed Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", *Nahiv (Kâfiye-İzhâr-Avâmil)* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2019), 169.

525 Abdullah Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.), 205.

526 Birgivî, *Açıklamalı Avâmil ve İzhâr*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2014), 233.

527 Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnu'l-Hâcib, "el-Kâfiye", *Nahiv (Kâfiye-İzhâr-Avâmil)* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2019), 46.

528 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 205.

529 Halil Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh* (İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1977), 217.

530 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 205.

A. Tâbi Ma'mûllerin Âmili

Birgivî, beş tâbinin âmilinin aynı zamanda tabi oldukları kelimenin de âmili olduğunu söyler.[531] Eyyûbî burada Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi (öl. 180/796), Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830) ve bir kısım nahiv bilginlerinin görüşlerine yer vererek şu açıklamalarda bulunur. Sîbeveyh'e göre sıfat, te'kîd ve atf-ı beyân'da metbû' olan kelimelere etki eden âmil, mütekellim/konuşan kişinin maksadı gereği sadece metbû'una etki etmeyip onunla birlikte tâbi olan kelimede de amel etmekte; böylece tâbi ile metbû' müfred isim gibi olmaktadır. Bedelde ise mübdelün minh (kendisinden bedel yapılan) lafız cümleden atılmış hükmünde olduğu için âmil doğrudan mütekellimin asıl kastı olan bedel'de amel etmektedir. Atıf'ta ise atıf harfi, âmil ile ma'mûl arasında bir vasıta olduğu için kendisinden sonra bir âmilin takdir edilmesi kıyâsa aykırıdır.[532] Dolayısıyla ma'tûfun aleyh (kendisi üzerine atıfta bulunulan) lafza etki eden âmil aynı zamanda ma'tûfun da âmili olmaktadır.[533]

Ahfeş'e göre sıfat, te'kîd ve atf-ı beyânın âmili âmil-i manevîdir. Manevî âmil, dil ile telaffuz edilmeyen fakat kendisinden sonra gelen maʿmûlde tesiri olan ve zihinle anlaşılan âmildir.[534] Ahfeş'in bu görüşüne manevî âmilin lafzî âmile nispetle şâz (kâideye aykırı) ve nadir (az görülen) bir durum olması münasebetiyle itiraz edilmiştir. Bir kısım ulemaya göre sıfat, te'kîd ve atf-ı beyânın âmili mukadder (zâhir hükmünde olup söylenmiş sayılan)'dır. Fakat bu görüş nahivde asıl olan zâhir bir lafızla amel et(tir)me imkânı varken âmilin gizlenmemesi kuralına ters düştüğü için kabul görmemiştir. Ahfeş'e göre bedelin âmili mübdelün minh'in âmilinin nazîr (benzeri)dir; aynısı değildir. Ebü'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Alî er-Rummânî (öl. 384/994), Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (öl. 377/987) ve son dönem ulemanın çoğu (**لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ لِبُيُوتِهِمْ**)[535] ayetini delil getirerek Ahfeş'in bu görüşüne katılmışlardır. Adı geçen alimlere göre bedel olan **لِبُيُوتِهِمْ** kelimesinde âmil olan **لِ** harf-i cerri, mübdelün minh olan **لِمَنْ يَكْفُرُ** lafzındaki **لِ** âmilinin benzeridir. Fakat bu görüşe de karşı çıkılmıştır. Çünkü ayetteki bedel ve mübdelün minh'den her biri yalnızca mecrûr olmakla

---

531 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 169.
532 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 206.
533 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 205.
534 Tacettin Uzun, *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü* (Konya: Damla Ofset, 1997), 79-80.
535 ez-Zuhruf, 43/33. *"Eğer bütün insanlar (kâfirlere verdiğimiz nimetlere bakıp küfürde birleşen) bir tek ümmet olacak olmasalardı, Rahmân'ı inkâr edenlerin evlerine gümüşten tavanlar ve üzerine çıkacakları merdivenler yapardık."*

kalmayıp aynı zamanda **لَجَعَلْنَا** fiilinin meful-u bih'idir. Dolayısıyla hem bedel ve hem de mübdelün minh'in âmili **لِ** harf-i cerri değil **لَجَعَلْنَا** fiilidir.[536] Fârisî ve Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî (öl. 392/1002) maʿtûfun âmilinin, atıf harfinden sonra takdir edilen bir âmil olduğunu düşünmektedir. Kıyasa aykırı olduğu gerekçesiyle bu görüş kabul görmediği gibi bazı ulemanın *"maʿtûfun âmili, maʿtûfun aleyh'in âmilinin yerine geçen atıf harfidir"* şeklindeki görüş de (gerçeğe) uzak görülmüştür. Çünkü atıfta tâbi ile metbû'unun âmilinin bir/aynı olması gereklidir. Âmil takdir edilmesi durumunda ise bu "bir olma" durumu ortadan kalkar.[537] Tüm bu görüş farklarının neticesinde İmam Birgivî'nin *"beş tâbinin âmili aynı zamanda tabi oldukları kelimenin de âmilidir"* diyerek Sîbeveyh'in görüşünü kabul ettiği görülüyor.

B. Tâbi Ma'mûllerin İ'râbı

Tâbi ma'mûllerin i'râbı metbû'unun i'râbı gibidir.[538] İ'râbın lafzî, mahallî ve takdîrî türleri düşünüldüğünde tâbi ile metbû'un i'râbı hakkında bir takım alt başlıklar konulabilir.

1. Metbû'un İ'râbının Lafzî Tâbi'nin İ'râbının Takdîri Olması

جائني زَيْدٌ الْفَتَى örneğinde **زَيْد** kelimesi mevsuf (bir sıfat ile nitelenen) olmakla metbû'dur. **جاء** fiilinin fâili olup lafzan zamme harekesi ile merfû'dur. **الْفَتَى** kelimesi, **زَيْد**'i niteleyen sıfat olmakla tâbi'dir. Kelimenin sonunda yer alan elif-i maksûra (kısa elif)'den dolayı i'râbı takdîran merfû'dur.[539]

2. Metbû'un İ'râbının Lafzî Tâbi'nin İ'râbının Mahallî Olması

جائني زَيْدٌ الذي أكْرَمَنِي örneğinde **زَيْد** kelimesi yukarıda geçtiği gibi mevsuf olup metbû'dur. **جاء** fiilinin fâili olup lafzan zamme harekesi ile merfû'dur. **الذي** kelimesi ism-i mevsûl (bağlaç) olup **زَيْد**'in sıfatıdır. Mebnî[540] olduğu için i'râbı mahallen[541] merfû'dur.[542]

3. Metbû'un İ'râbının Takdîrî Tâbi'nin İ'râbının Lafzî Olması

جائني مُوسَى الْعَالِمُ örneğinde **مُوسَى** kelimesi mevsuf olmakla metbû'dur. **جاء** fiilinin fâili olup kelimenin sonunda yer alan elif-i maksûra'dan dolayı

536 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 205.
537 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 205.
538 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 169-170.
539 Halil Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 217.
540 Mebnî: Son harfinin hareke veya sükûnu değişmeyen kelime.
541 Mahallen: Âmilin etkisi açıkça görünmeyen.
542 Halil Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 218.

i'râbı takdîran merfû'dur. **الْعَالِمُ** kelimesi, **مُوسَى**'yı niteleyen sıfat olmakla tâbi'dir. Lafzan zamme harekesi ile merfû'dur.[543]

4. Metbû'un İ'râbının Mahallî Tâbi'nin İ'râbın Lafzî Olması

جائني هؤلاء الرِّجَالُ misalinde örneğinde **هؤلاء** kelimesi mübdelün minh olmakla metbû'dur. **جاء** fiilinin fâili olup mebnî kabul edilen kelimeler grubu içerisinde yer alır.[544] İ'râbı mahallen merfû'dur. **الرِّجَالُ** kelimesi, **هؤلاء** kelimesinden bedel olmakla tâbi'dir. Lafzan zamme ile merfû'dur.[545]

5. Metbû'un İ'râbının Hakîkî Olması

Yukarıda dört başlık altında açıklanmaya çalışılan örneklerde metbû' olan kelimelerin i'râbı hakiki olup[546] bu başlıkta tekrar örneklendirilmeye gidilmeyecektir.

6. Metbû'un İ'râbının Hükmî Olması

يا زَيْدُ الْعَاقِلُ/الْعَاقِلَ أَدْعُو örneğinde **زَيْد** kelimesi mukadder (varsayılan) **أَدْعُو** (çağırıyorum/sesleniyorum) fiilinin mefûlun bih'i olup i'râbı hakikaten nasb'dır. Diğer taraftan münâda olan lafız, müfred (muzâf ya da şibih muzâf olmayan) lafız olduğunda zamme üzere mebnî'dir. Bu durumda **زَيْد** kelimesinin zamme olması hakiki olmayıp hükmî olduğu için **زَيْد**'in sıfatı olan **الْعَاقِل** kelimesinin zamme ile **الْعَاقِلُ** şeklinde merfû' olması ya da fetha ile **الْعَاقِلَ** şeklinde mensûb olması câiz görülmüştür.[547]

7. Metbû'un İ'râbının Vehmî Olması

بَدا لِيَ أَنّي لَستُ مُدرِكَ ما مَضى وَلا سابِقٍ شَيئاً إِذا كانَ جائِيا

Abdullah b. Revâha (öl. 8/629)'ya ait olan şiirde, kesra ile mecrûr olan ikinci satırdaki **سابِق** kelimesi, birinci satırdaki **مُدرِك** kelimesi üzerine atfedilmiştir. **مُدرِك** kelimesi, **لَستُ** fiilinin haberi olup fetha ile mensûbtur. Tâbi olan **سابِق** kelimesi mecrûr; metbû' olan **مُدرِك** kelimesi ise mensûb gelerek i'râblarında farklılık oluşmuştur. Ancak **لَيْسَ** fiilinin haberine çoğu kez bir harf-i cer ziyade edildiği için bu şiirde de haber konumundaki **مُدرِك** kelimesine ziyade edildiği tevehhüm edilerek (sanılarak), lafzan cer (alameti olan kesra)

543 Halil Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 218.
544 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 171.
545 Halil Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 218.
546 Halil Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 218.
547 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 206-207; Halil Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 218-219.

ile مُدرِك üzere atfedilmiştir. Böylece tâbi olan سابِق lafzı, metbû' olan مُدرِك lafzında tevehhüm olunan i'râba tâbi olmuştur.[548]

I. Sıfat

و-ص-ف kökünden türemiş olan sıfat, bir şeyi niteleme anlamında gelmektedir.[549] "Niteleyen" anlamında Türkçede de kullanılan "sıfat" sözcüğü aslen Arapçadır ve Arapçada da aynı anlamda kullanılmaktadır. Bir sıfat tarafından nitelenen sözcüğe mevsuf adı verilir.[550] Terim olarak sıfat, bir şarta bağlı olmadan metbû'unda bulunan bir manayı gösteren tâbi'dir.[551] *"Tâbi"* ifadesi ile aslî ma'mûller tanımın dışında tutulurken tüm tâbiler tanımın kapsamına girmekte; *"metbû'unda bulunan bir manayı gösteren"* ifadesi ile diğer tâbiler (atıf, te'kîd, bedel ve atf-ı beyan) tanımın dışında tutulmaktadır.[552]

Sıfat umûmî (genel) ve husûsî (özel) olmak üzere iki kısma ayrılır. Umûmî sıfat, -cümledeki dilbilgisel rolü itibari ile ister tâbi ma'mûl olsun ister olmasın- kendisinde sıfat anlamı bulunan lafızlara denir. زَيْدٌ قَائِمٌ örneğinde قَائِم kelimesi sarf ilmi açısından bakıldığında ism-i fail kalıbında türemiş bir kelime olup sıfattır. Cümlede haber (yüklem) rolünü üstlenmiştir. جَائَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا örneğinde رَاكِبًا kelimesi aynı şekilde ism-i fail kalıbında sıfat olup cümlede hâl (durum zarfı) ögesi konumundadır. Husûsî sıfat ise İmam Birgivî'nin tanımında geçen sıfat olup nitelediği kelime (mevsuf) ile birlikte sıfat tamlaması oluşturur. Bu tür sıfata *"na't"* da denmektedir.[553]

A. Sıfatın İfadeye Kattığı Anlamlar

Nitelenen kelime (mevsûf) eğer nekre ise sıfat, tahsis belirtir (mevsûfun kapsamını daraltır). رَجُل عَالِم örneğinde "âlim" lafzı sıfat olup "adam" lafzının sınırlarını daraltarak "herhangi bir adam" değil "âlim bir adam" olduğunu belirtmektedir.[554]

---

548 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 206; Halil Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 219.
549 İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1956), 4/345.
550 Rahmi Er - Derya Subaşı, *Arapça-I* (Eskişehir: AÖF Yayınları, 2017), 191.
551 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 171.
552 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 207.
553 Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 218-219.
554 Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 219.

Nitelenen kelime (mevsûf) eğer marife ise sıfat, tavzih anlamı taşır yani açıklayıcıdır. **مَرَرْتُ بِزَيْدٍ الظَّرِيفِ** "Zarif olan Zeyd'e rastladım" örneğinde **الظَّرِيف** olan sıfat alemiyet (özel isim) ile marife olan **زَيْد**'i açıklayıcıdır.[555]

Kimi sıfatlar tavzih ve tahsis anlamı taşımayıp pekiştirme amacıyla kullanılırlar. **فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ** *"Sura bir kez üflendiğinde"*[556] ayetinde **وَاحِدَة** kelimesi sıfat olup pekiştirme ifade eder. Kimi sıfatlar ise yalnızca övgü (medih/senâ) için kullanılırlar. Örneğin Kur'ân-ı Kerîm'de lafza-i celâlden sonra gelen sıfatlar ile "Besmele"deki **الرَّحْمَٰن** ve **الرَّحِيم** sıfatları böyledir.[557]

B. Sıfatın Adetlenmesi (Birden Fazla Gelmesi)

Sıfatın birden fazla olması câizdir.[558] Çünkü haberin adetlenmesinde olduğu gibi çeşitli vasıfların bir mevsufta -hakikaten veya hükmen- bir araya gelmesinde bir sakınca yoktur.[559] **جاءَنِي الرَّجُلُ الْعَالِمُ الْفَاضِلُ** *"Bana âlim ve erdemli bir adam geldi"* örneğinde **الرَّجُل** kelimesi mevsuf (nitelenen), **الْعَالِم** onun birinci sıfatı, **الْفَاضِل** ikinci sıfatıdır. Her iki sıfat da mevsufları olan **الرَّجُل** kelimesinin zamme harekesi ile i'râblanmıştır.

C. Nekre (Belirsiz) Kelimenin Cümle İle Nitelenmesi

Nekre (belirsiz) kelimenin haber cümlesi ile nitelenmesi câizdir. Bu durumda haber cümlesinde bu cümleyi mevsûf olan nekre isme bağlayacak bir zamir bulunması gerekir. **جاءَنِي رَجُلٌ قَامَ أَبُوه** *"Babası ayağa kalkmış bir adam bana geldi"* örneğinde **قَامَ أَبُوه** fiil cümlesi olup nekre olan **رَجُل** lafzını nitelemektedir. **أَبُوه** terkibindeki bitişik zamir mevsûfa aittir.[560] Cümlenin, yalnızca nekre kelimeyi niteleyen bir sıfat olup başka bir kelimeye ait olmadığına dair bir karîne (ipucu/alâmet) bulunması halinde mevsûfa dönen zamir cümleden hazf edilebilir.[561] İmam Birgivî'nin misal vermediği bu konuda Eyyûbî **وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا** *"Öyle bir günden sakının ki, o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez."*[562] ayetini zikreder. **لَا تَجْزِي** fiil cümlesi **يَوْمًا** kelimesinin sıfatıdır. Bununla birlikte cümlede mevsûfa dönen bir zamir yoktur. **يَوْم** lafzının, cümleden eksiltilen zamiri içeren bir zarf

555 Halil Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 219; Abdülkâhir el-Cürcânî, *Sözdizimi ve Anlambilim (Delâilü'l-İ'câz)*, çev. Osman Güman (Litera Yayıncılık, 2008), 47.
556 el-Hâkka, 69/13.
557 Cürcânî, *Sözdizimi ve Anlambilim (Delâilü'l-İ'câz)*, s. 47.
558 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 170.
559 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 208.
560 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 170; Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 208.
561 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 170.
562 el-Bakara, 2/48.

olması, bu zamirin hazif edildiğini gösteren bir karinedir. Ayetin takdiri **لَا تَجْزِي فيه** şeklindedir.[563]

Bir lafzın marife (belirli) ya da nekre (belirsiz) olması ârizî bir durum olduğu için cümlelerin de marife veya nekre olması söz konusu değildir. Bu nedenle nekre lafzın haber cümlesi ile nitelenmesi o cümlenin, nekre ile tevil edilerek nitelenen nekre kelime ile ilişkilendirilebilir olması ile mümkündür. **قام رجلٌ ذَهَبَ أَبُوه** örneğinde **ذَهَبَ أَبُوه** ifadesi **ذَاهِبٌ أَبُوه** *"babası gitmiş olan"* ile tevil edilerek sıfat yapılmış olur.[564]

D. Bir Cümle ile Nitelenen Nekrenin Kısımları

Bir cümle ile nitelenen nekre kelime iki kısımdır:

a) Hakiki nekre

b) Hükmî nekre

وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا ve **جائَنِي رَجُلٌ قَامَ أَبُوه** ayeti, cümle ile nitelenen hakiki nekreye örnek olup konunun anlaşılması için yeterli olduğu kanısındayız. Hükmî nekre, lam-ı tarif (belirlilik takısı) ile marife olup hükmen nekre olan kelimedir. Bu kelimedeki lam-ı tarif cins isimlerin başında bulunup ahd-i zihnî anlamı taşır.[565] Cins isim, bir dili konuşanların üzerinde uzlaştığı ortak özellikleri bulunan aynı cins ve türden olan varlıklara ve soyut kavramlara verilen hayvan, insan, ağaç, kuş, adam, ilim, bilgi' vb. isimlerdir. Sözünü ettiğimiz lam-ı tarif, bir şeyin mâhiyetini ya da dâhil olduğu cins ismin tüm fertlerini ifade etmek üzere isimlerin önüne gelir.[566] **وَلقَدْ مَرَرْتُ عَلَى اللَّئيمِ يَسُبُّنِي** şiirinde **اللَّئيمِ** kelimesinin başındaki belirlilik takısı, tüm "alçak" kişileri işaret eden bir belirteçtir. Dolayısıyla bu kelime görünüşte marife, hükmen nekredir. **يَسُبُّنِي** fiil cümlesi ise **اللَّئيمِ** lafzının hâli (durum zarfı) değil sıfatıdır.[567] Burada hakiki nekre ile hükmî nekre arasındaki farka açıklık getirmek yerinde olacaktır. Hakiki nekre, hem isim cümlesi hem de fiil cümlesi (bu fiilin mâzî ya da muzâri olması fark etmez) ile nitelenebilir. Hükmî nekre ise;

a) Ya fiili, muzâri fiil olan bir fiil cümlesi ile nitelenebilir. Yukarıdaki şiirde olduğu gibi.

563 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 208; Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh,* 221.
564 Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh,* 221.
565 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 208.
566 Eyüp Akşit, *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022), 37-38.
567 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 208, Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh,* 221.

b) Ya da kendisine lam-ı tarifin bitişmesi imkânsız olan kelimeler ile nitelenebilir. **مَرَرْتُ بالرَّجُلِ مِثْلِك** ve **مَرَرْتُ بالرَّجُلِ خَيْرٌ منك** cümlelerinde **الرَّجُل** kelimesi ahd-i zihnî ile marifedir. İlk cümlede **مِثْلِك** bir izafet (isim tamlaması) olup **الرَّجُل** kelimesinin sıfatıdır. İzafetten dolayı **مِثْل** kelimesine lam-ı tarif bitişmemiştir. İkinci cümlede **خَيْرٌ منك** ifadesi şibih izafet olup **من** harf-i cerrinden dolayı lam-ı tarif bitişmemiştir.[568]

E. Müştâk ya da Gayr-i Müştâk Olması Açısından Sıfat

Nahiv bilginlerinin çoğuna göre ism-i fail, ism-i meful, sıfat-ı müşebbehe gibi müştâk (türemiş) kelimeler sıfat olarak kullanılmaktadır. Müştâk olmayan (türememiş) kelimelerin sıfat olarak kullanılması durumunda tevile gitmişlerdir. İbn Hâcib, eğer gayr-i müştâk bir kelimenin *"metbû'unda bulunan bir manaya delâleti"* amaçlanıyorsa sıfat olma hususunda müştâk kelimeden farkı olmadığını belirtir. Örneğin **مررتُ برجلٍ ذي مَالٍ** "Mal sahibi birine rastladım" cümlesindeki **ذي مَالٍ** terkîbi müştâk olmamasına rağmen kişinin "mal sahibi" olduğunu gösteren, kullanımı oldukça yaygın bir sıfattır. **مررتُ برجلٍ أَيِّ رَجُلٍ** "Öyle birine rastladım ki…" misalinde de **أَيِّ رَجُلٍ** terkîbi, kişinin "adamlıkta kemâl" vasfını gösteren bir ifade olup sıfat olarak kullanımı uygun görülmüştür. Aynı terkîb **أَيُّ رَجُلٍ عِنْدَكَ** cümlesinde sıfat olamamıştır.[569]

F. Tamlama Açısından Sıfat Çeşitleri

İmam Birgivî, mevsûf, kendi hâli ile nitelendiği gibi, ilişkili olduğu şeyin hâli ile de nitelenir diyerek sıfatı tamlama açısından iki kısma ayırmaktadır.[570]

a) Hakîki sıfat

b) Sebebi sıfat

Sıfatın bizzat mevsûfu nitelediği sıfata hakîkî sıfat denir.[571] Hakiki sıfatta sıfatın mevsufa dört yönden uyması gerekir:

1) Marifelik-nekrelik (belirlilik-belirsizlik)

2) Sayı: müfred-tesniye-cemi (tekil-ikil-çoğul)

3) Müzekkerlik-müenneslik (erillik-dişilik)

---

568 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 208.
569 Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 220.
570 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 170.
571 Eyyûbî, *Şerhu'l İzhâr*, 209; Akşit, Sözcük Kategorileri, s., 113.

4) İ'râb (hareke ya da harf yönünden)

Birgivî burada ilk üç maddeyi zikreder. Tâbi mamuller hakkında bilgi verirken *"tâbinin i'râbı metbû'unun i'râbı gibidir"* dediği için olsa gerek sıfatın mevsufuna i'râb yönünden uyması gerektiğinden bahsetmez. **جَاءَنِي رَجُلٌ عَالِمٌ** "Bana âlim bir adam geldi" ve **جَاءَنِي امْرَأَةٌ صَالِحَةٌ** "Bana sâliha bir kadın geldi" örneklerinde **عَالِمٌ** ve **صَالِحَةٌ** kelimeleri sıfat olup fail konumunda olan **رَجُلٌ** ve **امْرَأَةٌ** kelimelerini nitelemiştir. Her iki örnekte de sıfat ile mevsuf arasında tam bir uyum söz konusudur.[572]

Sebebi sıfat ise sıfatın kendisinden önceki ismi (mevsûfu) değil, kendinden sonra gelen bir sözcüğü nitelemesidir.[573] Bu durumda sıfat, kendisinden önceki isme sadece i'râb ve marifelik-nekrelik açısından tabi olur[574] ve genelde müfrettir. Müzekker-müenneslik açısından ise kendinden sonraki isme uyar.[575] **جَاءَنِي رِجالٌ راكِبٌ غُلامُهُم** "Bana oğulları (veya köleleri) binici olan adamlar geldi" cümlesinde **جَاءَنِي** fiil ve mefûlün bih, **رِجال** sözcüğü fâildir. Fâil ögesinin sebebi sıfatı olan **راكِب** sözcüğü mevsufu olan **رِجال** sözcüğü ile sadece i'râb ve marifelik-nekrelik açısından uyum içerisindedir. Erillik-dişilik açısından ise kendisinden sonraki müzekker isim olan aynı zamanda mevsûfun müteallıkı (ilişkili) olduğu **غُلام** sözcüğüne uymuştur. Bu nedenle o da müzekker olarak gelmiştir.[576]

Mevsûf olan sözcük belirli olma hususunda sıfat olan sözcükten daha marife olmalı ya da onunla aynı seviyede belirli olmalıdır.[577] Bu nedenle İmam Birgivî sıfat konusunu bitirdikten sonra marife ve nekrenin tanımını yaparak marife olan kelimelerin izahına geçmiştir. Marifeyi **ما وُضِعَ لِشَيْءٍ بِعَيْنِه** *"Belirli bir şey için konulan isimdir"*; nekreyi ise **ما وُضِعَ لِشَيْءٍ لا بِعَيْنِه** *"Belirsiz bir şey için konulan isimdir"* şeklinde tanımlar. Marife olan isimleri altı başlık altında inceleyen Birgivî ardında tâbi ma'mûllerin ikincisi olan "harf ile atıf" konusuna geçer.[578] Her ne kadar müellif tâbi ma'mûller arasında bu konuya açıklamışsa da konu dışı olması nedeniyle marife isimlere burada yer verilmeyecektir.

---

572 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 170.
573 Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi / Nahiv* (M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 373.
574 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 170.
575 Akşit, Sözcük Kategorileri, s. 113.
576 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 170; Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 210.
577 Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 223.
578 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 170-173.

II. Atıf

Atıf sözlükte **عَطَفَ يَعْطِفُ** bâbından mastar olup *eğmek, bükmek, meyletmek* ve *iki ucu birleştirmek* gibi manalara gelir.[579] İmam Birgivî eserinde atfı *"Kendisi ile metbû'unun arasını on harften birinin ortaladığı tâbi"* şeklinde tanımlar.[580]

A. Atıf Edatları

Atıf edatları üslupta akıcılığı sağlamak amacıyla bazen cümlenin ögelerini kendi içerisinde, bazen de iki cümle ya da cümleciği kendi arasında bağlama işlevi görürler.[581] İmam Birgivî atıf harfleri ya da atıf edatları adı verilen bu on harfi şöyle sıralar: **لكنْ، بَلْ، لا، أَمْ، إمَّا، اَوْ، حتى، ثُمَّ، فَ، و**.[582] İmam Birgivî'nin isimlerini vermekle yetindiği bu edatların anlamları hakkında kısa bilgiler sunmanın yararlı olacağı kanaatindeyiz.

1. وَ (واو) Edatı

"ve" edatı mutlak olarak iki unsuru bir araya getirme işlevi (cem') görür.[583] *"Mutlak olarak"* ifadesi, zaman bakımından aralarında öncelik ya da sonralık (tertîb), peşi sıralık (ta'kîb) bulunmayan ve birliktelik (musâhabe) ifade etmeyen iki unsurun birbirine bağlanmasını ifade eder. Semantik (meânî ilmi/anlambilim) açısından iştirâk, tertîb, tahyîr, taksîm, pekiştirme anlamlarına gelen vâv edatı kullanımı en yaygın olan atıf edatıdır.[584] **جاءني زيدٌ وعَمْرٌو** "Zeyd ve Amr bana geldi" cümlesinde geçen fiil cümlesin fâili olan "Zeyd" matufun aleyh olup aynı konumda olan "Amr" lafzı da matuf hükmündedir. Bu iki unsuru da "ve" edatı birbirine bağlamış ve fiil-meful olan **جاءني** "bana geldi" ifadesinin fâil konumunda olan Amr'dan önce tekrarını önlemiştir. Eğer atıf imkânı olmasaydı cümle **جاءني زيدٌ جاءني عَمْرٌو** "Zeyd bana geldi, Amr bana geldi" şeklinde kurulması gerekecekti.

2. فَ (الْفَاء) Atıf Edatı

Dilimizde *ardından, hemen sonra, arkasından, peşinden, peşi sıra, sebebiyle, sonucunda* gibi sözcüklerle karşılanabilecek olan "fe" edatı, atıf yaptığı dil birimleri arasında yargıda ortaklık (iştirak) ardışıklık, zamanda

---

579 Cemâluddin Muhammed b. Mükerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.), IX/332.

580 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 173.

581 Halil İbrahim Kaçar, "Arapça'da Meani (Semantik) Açısından Atıf (Baglama) Edatları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (15 Aralık 2012), 164.

582 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 173.

583 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 223-224.

584 Kaçar, "Arapça'da Meani (Semantik) Açısından Atıf (Baglama) Edatları", 169-173.

öncelik-sonralık (tertip) ve zaman aralığı açısından ise kesintisizlik yani peşi sıralı olmayı (ta'kîb) ifade eder.[585]

جاءني عليٌّ فَزَيْدٌ "Ali hemen ardından Zeyd geldi" cümlesinde Zeyd, 'fe' atıf harfiyle fâil olan "Ali" sözcüğüne atfedilmiştir. Bu cümle yapısında şu ifadeleri barındırmaktadır: Ali ve Zeyd gelmiştir. Önce Ali, sonra Zeyd gelmiştir. Ali'nin gelişi ile Zeyd'in gelişi arasında uzun bir zaman aralığı yoktur. İkisinin gelişi arasındaki zaman aralığının süresini mütekellim/konuşan bilmektedir.

3. (ثُمَّ) Atıf Edatı

Türkçede *sonra, daha sonra* sözcükleri ile karşılanan **ثُمَّ** bağlacı, yargıda ortaklık (iştirak) ve ardışıklık, zaman aralığı (terâhî) ve zamansal olarak sonralık (tertip) bildirir.[586] **رَأَيْتُ عليًّا ثُمَّ زيْدًا** "Ali'yi sonra Zeyd'i gördüm" cümlesinde **ثُمَّ** bağlacı Zeyd sözcüğünü Ali sözcüğüne atfetmiştir. Matuf ve matûfun aleyh yargıda ortaktır yani konuşur her ikisini de görmüştür. Konuşan önce Ali'yi sonra Zeyd'i görmüştür. Ayrıca Ali'yi görmesi ile Zeyd'i görmesi arasında bir zaman aralığı (mühlet, terâhî) vardır. Matûf ile matûfun aleyh'in aynı anda gerçekleşmediğini, matûfun aleyh'in önce, matûfun daha sonra tahakkuk ettiğini gösterir. Ancak bu zaman aralığının süresi belirsizdir. Yani konuşanın Zeyd'i görme zamanı Ali'yi görme zamanından ne kadar süre sonradır, bu belli değildir.[587] Ayrıca "sümme" atıf edatının bağladığı iki unsur arasındaki zaman kavramı "fe" edatının cümleye yüklediği zaman kavramına göre daha uzundur.[588]

4. (حَتّى) Atıf Edatı

Türkçede *bile, -e kadar* sözcükleri ile karşılanan **حَتّى**, **ثُمَّ** bağlacında olduğu gibi yargıda ortaklık ve zamansal olarak sonralık bildirir. Fakat **حَتّى** edatının bildirdiği zamansal sonralık **ثُمَّ** edatının bildirdiğinden daha kısadır. Ayrıca **حَتّى**'da zaman soyut; **ثُمَّ**'de somuttur. **حَتّى** edatında matûf olan sözcüğün zahir bir isim olması ve -güçlü ya da zayıf- matûfun aleyh'in bir parçası gerekir.[589] **ماتَ الناسُ حَتّى الأَنْبِياءُ** "İnsanlar öldü, Peygamberler bile" cümlesinde matuf olan **الأَنْبِياء**, matuf aleyh olan **الناس** türdeş olup peygamberler insan

585 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 224; Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 266.
586 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 224; Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 268.
587 Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 268.
588 Kaçar, "Arapça'da Meânî (Semantik) Açısından Atıf (Bağlama) Edatları", 177.
589 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 224.

türünün bir parçasıdır. Allah'ın en sevdiği kulları peygamberler bile ölmekte iken diğer insanların ölmesinde şaşılacak bir şey yoktur denmek istenmiştir.[590]

5. (أوْ) Atıf Edatı

Türkçede *veya, ya da* gibi sözcüklerle karşılanan "ev" atıf edatı anlambilim açısından tereddüt, gizleme, seçenek (tahyîr), serbestlik (ibâha), bağlaç olan "ve", istisnâ harfi olan "illâ", şart harfi olan "in" anlamlarında kullanılabilmekte olup isim, söz öbeği ve cümleleri birbirine atfeder.[591] Örneğin **جاءني عليٌّ او زَيْدٌ** "Ali veya Zeyd geldi" cümlesinde "ev" edatı, konuşanın Ali ve Zeyd'den hangisinin geldiği hususunda şüphe ve tereddüte düştüğünü gösterir. **كُلْ سَمَكًا او اشْرَبْ لَبَنًا** "Balık ye veya ayran iç / Ya balık ye ya da ayran iç" cümlesinde ise seçenek bildirir.

6. (إمّا) Atıf Edatı

Türkçede "ya.., ya.." bağlacına karşılık gelen "immâ" harfi atıf harfi olarak işlev gördüğünde cümlede çoğunlukla iki kez tekrar edilir. Genellikle ikinci "immâ" harfinden önce "vâv" harfi gelir. **حَضَرَ إمّا زَيْدٌ وإمّا عَلِيٌّ** "Ya Zeyd ya Ali geldi" cümlesinde immâ hem matûfun aleyh olan Zeyd, hem de matûf olan Ali sözcüğünden önce tekrarlanmıştır. Matûfun aleyhten önce gelen "immâ" harfinin bir atıf edatı olmadığı hususunda ittifak vardır. Çünkü ilk 'immâ' harfi âmil ile mamul arasında yer almaktadır. Matûftan önceki "immâ" harfinin atıf harfi olup olmadığı konusunda ise ayrılığa düşmüşlerdir. Atıf harfi kabul eden dilcilere göre "immâ" atıf harfi konuşur veya dinleyenin durumuna göre şüphe /tereddüt, tereddüte düşürme, seçenek (tahyîr) ve serbestlik (ibâha) gibi anlamlara gelir.

7. (أمْ) Atıf Edatı

Türkçede '*yoksa'* bağlacına yakın bir anlama karşılık gelen bu edatın temelde iki farklı kullanımı vardır:

a) Muttasıl "em" harfi

b) Munkatı "em" harfi.

Eğer iki cümle arasında anlamsal bir bağ varsa ve matuf ile matuf aleyhten herhangi birisi cümleden çıkarıldığında anlam bozuluyorsa o harf, "muttasıl em" harfidir. Konuşana göre varlığı sabit olan iki durumdan birinin muhatap tarafından tayin edilmesi istendiğinde kullanılır. **أزَيْدٌ عندَك أمْ عمرٌو**

[590] Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 268.
[591] Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 224; Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 270.

“Yanındaki Zeyd mi yoksa Amr mı?” şeklindeki bir soruya “evet” ya da “hayır” ile başlayan bir cevap verilmez. Bu soruya şu şekilde cevap verilebilir:

1) İkisinden birini belirleyerek:

a) **زيْدٌ** “(Yanımdaki) Zeyd’dir” ya da

b) **عمرٌو** “(Yanımdaki) Amr’dır”

2) Her ikisini belirleyerek: **زيْدٌ وعمرٌو** “Hem Zeyd hem de Amr yanımdadır.”

3) Her ikisini de olumsuzlayarak: **لا زيْدٌ ولا عمرٌو** “Ne Zeyd ne de Amr yanımdadır.”

Em harfi eğer birbiriyle anlamsal bağı olmayan iki cümle arasında gelirse ve ‘bel’ anlamında ise bu durumda o, “munkatı em” harfidir. Türkçeye ‘*daha doğrusu’, ‘yoksa’* vb. ifadelerle çevrilebilir. **انَّها لَابِلٌ امْ شاءٌ** “Bunlar deve daha doğrusu / bilakis / yoksa koyun mu?”[592]

8. (لا) Atıf Edatı

“Lâ” bağlacı kendinden sonra gelen sözcüğü, kendinden önce gelen cümlenin hükmü dışında tutar. Yani bu bağlaç “vâv, fe, sümme” edatlarının yaptığı gibi hükümde ortaklık değil bilakis atfettiği yapılar arasında anlamsal bir karşıtlık oluşturur.[593] **جاءني زيدٌ لا عَمْرٌو** “Zeyd geldi, Amr değil” cümlesinde ‘lâ’ bağlacı, Zeyd’e isnâd edilen gelme eyleminin Amr için geçerli olmadığını ifade eder.

9. (بَلْ) Atıf Edatı

Türkçede *aksine, tam tersine, bilakis* gibi bağlaçlara karşılanan bu edat kendinden önce gelen cümledeki hükmün kendinden sonraki cümlede geçerli olmadığını ifade eder. “Lâ” bağlacından farkı şudur: “Lâ” bağlacı sadece olumlu cümleden sonra gelirken “bel” atıf edatı hem olumlu hem de olumsuz cümleden sonra gelebilir.

Olumlu cümleden sonra geldiğinde matûfun aleyh’e isnad edilen hükümden dönüldüğü anlamını verir. **جاءني زيدٌ بل عَمْرٌو** “Bana Zeyd bilakis Amr geldi” cümlesinde Zeyd’in gelişine yüklenen anlamdan dönülmüş, yargı Amr’a isnâd edilmiştir. **ما جاءني زيدٌ بل عَمْرٌو** “Bana Zeyd gelmedi bilakis Amr

592 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 224-225; Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 273.
593 Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 274-275.

geldi" cümlesinde "bel" edatı olumsuz cümleden sonra gelmiştir. Bu kez matûf olan Amr'ın geldiği ifade edilmiştir.[594]

10.(لكنْ) Atıf Edatı

Türkçede ancak, fakat, ama, lakin sözcükleri ile karşılık bulan bu edatın iki tür kullanımı vardır:

a) Kelimenin kelime üzerine atfı

b) Cümlenin cümle üzerine atfı

Kelimenin kelime üzerine atfında "lâkin" edatı olumsuz cümleden sonra gelip olumlu mana ifade eder. Bu durumda "lâkin" edatı "lâ" atıf harfinin zıddıdır. **ما قام زيدٌ لكن عمرٌو** "Zeyd aya kalkmadı fakat Amr kalktı" cümlesinde "lâkin" olumsuz cümleden sonra gelip matûf olan Amr'a "ayağa kalkma" eyleminin isnadı gerçekleşmiştir.

Cümlenin cümle üzerine atfında "lâkin" edatı hem olumlu hem olumsuz cümleden sonra gelebilir. Bu durumda "lâkin" edatı "bel" atıf harfinin benzeridir. **جاءني زيدٌ لكن عَمْرٌو** "Zeyd geldi fakat (bilakis) Amr gelmedi" ve **ما جاءني زيدٌ لكن عَمْرٌو** "Bana Zeyd gelmedi fakat (bilakis) Amr geldi" cümleleri örnek olarak verilebilir.[595]

B. Atıf Türleri

Atıf işlemi, birtakım şartları gerektirmekle birlikte şu sözcük ya da söz grupları arasında gerçekleşir:

1. İsimle isim
   a. İsm-i zâhirin (açık isim) ism-i zâhir üzerine atfı
   b. Zamirin zamir üzerine atfı
   c. İsm-i zâhirin zamir üzerine atfı
   d. Zamirin ism-i zâhir üzerine atfı
2. Fiille fiil
3. Cümle ile cümle

İmam Birgivî, merfû muttasıl zamiri üzerine bir isim veya bir zamir atfedilmek istendiği zaman bu muttasıl zamirin bir munfasıl zamir ile te'kîd

[594] Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 225.
[595] Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 225.

edilmesi (pekiştirilmesi) gerektiğini söyler. **ضَرَبْتُ انا وزيْدٌ** "Ben ve Zeyd dövdük"[596] cümlesinde Zeyd sözcüğü "vâv" bağlacı ile **ضَرَبْتُ** fiilindeki bâriz (açık) muttasıl merfû zamirine atfedilmiştir. Bu durumda fiile bitişik olan (**تُ**) zamirinin mürâdifi (eş anlamlısı) olan ayrık zamir (**انا**) ile pekiştirilmiştir. Her iki zamir de mütekellimi gösteren zamirlerdir. Burada munfasıl zamir ile te'kîd edilen zamir bâriz (açık)tır. **اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ** "Sen ve eşin cennete yerleşin"[597] ayetinde ise **اسْكُنْ** emir kipindeki fiilde fail müstetir (gizli) zamirdir. Bu zamir üzerine açık isim olan **زَوْج** kelimesi vâv edatı ile atfedilmiş, bu nedenle munfasıl **اَنْتَ** zamiri ile te'kîd edilmiştir.[598]

Birgivî burada bir istisnâ yaparak *"Eğer matûf ile matûfun aleyh arasına başka bir kelimenin girmesiyle fasl (ayrılık) meydana gelirse, te'kîdin terk edilmesi câiz olur"* der. **ضَرَبْتُ الْيَوْمَ وزَيْدٌ** "Ben ve Zeyd bugün dövdük" cümlesinde **ضَرَبْتُ** fiilindeki merfû muttasıl zamiri olan **تُ** zamirine **زَيْد** kelimesi atfedilmiş ancak atıf harfinden önce gelen **الْيَوْمَ** zaman zarfı, matûf ile matûfun aleyh arasını ayırdığı için **تُ** zamiri **انا** zamiri ile te'kîd edilmemiştir.[599]

Eyyûbî, 'matûf ile matûfun aleyhin arasının bir kelime ile fasletilmesinin' nadir görülen bir durum olduğunu göstermesi için müellif imam Birgivî'nin ibarede fasl kelimesini **الا أنْ يَقَعَ الفصلُ** şeklinde marife değil, **الا أنْ يَقَعَ فصلٌ** şeklinde nekre olarak getirdiğini, ayırıcı kelimenin atıf harfinden önce veya sonra gelmesinin te'kîdin terk edilmesine engel olmadığını belirtir.[600] **مَا اَشْرَكْنَا وَلَا اٰبَاؤُنَا** *"Eğer Allah dileseydi, biz de ortak koşmazdık, babalarımız da."*[601] ayetinde **اَشْرَكْنَا** fiilindeki merfû muttasıl zamiri olan **نَا** zamirine **اٰبَاؤُ** kelimesi atfedilmiş ancak atıf harfinden sonra gelen **لا** harfi matûf ile matûfun aleyh arasını ayırdığı için **نَا** zamiri **نحن** zamiri ile te'kîd edilmemiştir.

Matûf, mecrûr bir zamir üzerine atıf olunursa, matûfun aleyhi cer eden harf-i cer veya muzâf (tamlayan), matûfta tekrarlanır.[602] **مَرَرْتُ بِكَ وبِزَيْدٍ** "Sana ve Zeyd'e uğradım" cümlesinde harf-i cer ile mecrûr olan **كَ** zamirine **زَيْد** ismi vâv edatı ile atfedilmiş, **كَ** zamirini mecrûr yapan **بِ** harf-i cerri matûftan önce tekrar etmiştir. **الْمَالُ بَيْنِي وبَيْنَكَ** "Mal, benimle senin arandadır" cümlesinde ise muzâfun ileyh olan mütekellim yâ'sı üzerine muhatap zamiri olan **كَ** zamiri

596 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 173.
597 el-Bakara, 2/35.
598 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 226.
599 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 173.
600 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 226.
601 el-Enam, 6/148.
602 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 173.

vâv edatı ile atfedilmiş, mütekellim yâ'sını mecrûr yapan **بَيْنَ** zarfı matûf olan **كَ** zamirinden önce tekrar etmiştir.

Matûfun aleyh için vâcib (uyulması gerekli olan) ve mümteni' (caiz olmayan) bir hükümde matuf, matûfun aleyhin hükmündedir.[603] Vâcib ya da mümteni' olan hüküm, matûfun aleyhin kendisine değil, öncesine nazarla ârizî olan bir durumdur. Çünkü murâb-mebnî veya marife-nekre ya da müfred-tesniye-cemi olma hususlarında matûf, matûfun aleyhin hükmünde olması gerekmez.[604] Birgivî'nin ifadesinde yer bulan kurala geri dönecek olursak örneğin matûfun aleyh bir ism-i mevsûlün sılası olsa, matûf da aynı şekilde cümle olsa, matûfun aleyh'te ism-i mevsûle ait bir olması gerektiği için matûfta da ism-i mevsûle ait bir zamir olması gerekir. **جاءني الذي ضَرَبَ وقَعَدَ** "Döven ve oturan kişi bana geldi" cümlesinde vâv harfi ile matûf olan **قَعَدَ** cümlesinde, ism-i mevsûl olan **الذي**'ye dönen/ait olan bir zamir olması gerekir ki bu da fiilin tahtında müstetir (gizli) olan **هو** zamiridir. Zira matûfun aleyh olan **ضَرَبَ** cümlesinde de **الذي**'ye dönen zamir **هو**'dir. Matûf olan cümlede böyle bir zamirin bulunmaması ise mümteni' yani caiz değildir. Örneğin **جاءني الذي ضَرَبَ وقَعَدَ عمْرٌو** şeklinde kurulan bir cümle caiz değildir. Çünkü matûf olan **قَعَدَ** fiilinin faili açık bir isim olan **عمْرو**'dır. Matûfun aleyh olan **ضَرَبَ** cümlesindeki **الذي**'ye dönen **هو** zamiri matûf olan cümlede yoktur.

Bir âmilin iki ma'mûlü üzerine bir atıf harfi ile iki şeyi atfetmek, âlimlerin ittifakı ile câiz olur.[605] Söz konusu cevazın gerekçesi atıf harfinin âmil konumunda sayılmasıdır. Çünkü bir sözcüğün diğer bir sözcük yerine geçmesi (onun görevini üstlenmesi) câizdir.[606] Örneğin **ضَرَبَ زَيْدٌ عمْرًا وبَكْرٌ خَالِدًا**: "Zeyd Amr'ı ve Bekir de Hâlid'i dövdü" cümlesinde **بَكْر** sözcüğü **زَيْد** üzerine, **خَالِد** sözcüğü **عمْر** üzerine tek bir atıf harfi (vâv) ile atfedilmiştir. Her iki sözcüğün (**زَيْد** ve **عمْر**) âmili de **ضَرَبَ** fiilidir.

Farklı iki âmilin iki ma'mûlü üzerine bir atıf harfi ile iki şeyin atfedilmesi câiz değildir. Ancak harf-i cerrin öne geçmesi durumunda atfı caiz görenler vardır.[607] **في الدَّارِ زَيْدٌ والـحُجْرَةِ عمْرٌو** "Evde Zeyd ve odada Amr vardır" cümlesinde mecrûr olan **الـحُجْرَة** sözcüğü, **في** harf-i cerri ile mecrûr olan **الدَّار** üzerine atfedilmiştir. Merfû olan **عمْرو** sözcüğü de manevî âmil ile merfû olan **زَيْد** üzerine atfedilmiştir. Bir atıf harfi (**وَ**) ile iki farklı âmilin (**في** harf-i cerri ve

603 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 173.
604 Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 227.
605 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 173-174.
606 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 229.
607 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 174.

manevî âmil) iki ma'mûlü (الدَّار ve زَيْد) üzerine, iki isim (الـحُجْرَة ve عَمْرو) atfedilmiştir.[608] Bu cümlenin kurulumu, harf-i cerin başa geçmiş olması nedeniyle câizdir. Eğer harf-i cer başa geçmemiş olsaydı bir atıf edatı, iki âmil yerine geçmiş olacağı için câiz olmayacaktı.

III. Te'kîd

Te'kîd lügatte أَكَّدَ يُؤَكِّدُ تَأْكِيد babından mastar olup takrir (sağlamlaştırma) anlamına gelir. تَوْكِيد şeklinde vâv harfi ile yazımı daha fasihtir.[609] Terim anlamı ise konuşanın sözlerini değişik gerekçelerle pekiştirmesi demektir. Arapça sözdiziminde temelde ikiye ayrılan te'kîd, İmam Birgivî'nin eserinde de aynı isimlerle yer almıştır: [610]

a) Lafzî te'kîd

b) Manevî te'kîd

A. Lâfzî Te'kîd

Birinci lafzın (metbû'un) veya muttasıl zamirin müradifinin (eş anlamlısının) tekrar edilmesidir.[611] Birinci lafzın yani metbû'un tekrar edilmesi ikiye ayrılır:

a) Metbû'un aynının tekrar edilmesi: **جاءني زَيْدٌ زَيْدٌ** "Bana Zeyd geldi Zeyd" cümlesinde fail olan **زَيْد** aynen tekrar ederek pekiştirme yapmıştır.

b) Metbû'u ile aynı vezinden olan bir lafzın getirilmesi (itbâğ):[612] حَسَنٌ بَسَنٌ "Güzel müzel" örneğindeki بَسَن lafzı anlamı olmayıp حَسَن lafzı ile son harflerinin aynı olması açısından vezindaş sözcüklerdir. İtbâğ'ın te'kîd kabul edilmesi nahiv bilginleri arasında ihtilaflı bir konudur.[613]

İmam Birgivî, muttasıl zamirin eş anlamlısının tekrar edilmesine **ضَرَبْتُ انا وزَيْدٌ** "Ben ve Zeyd dövdük" cümlesini misal getirmiştir. Bu misalin açıklaması atıf türleri başlığı altında yapıldığından tekrarına lüzum görülmemiştir.

Birgivî, lafzî te'kîdin bütün lafızlarda geçerli olduğunu ifade eder.[614] Tüm lafızlardan kasıt:

---

608 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 229.
609 Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muhtâru's-Sıhâh* (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1986), 8.
610 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 174.
611 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 174.
612 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 229.
613 Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 390.
614 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 174.

a) İsimler: **ضَرَبَ زَيْدٌ زَيْدٌ** "Zeyd dövdü Zeyd."

b) Fiiller: **ضَرَبَ ضَرَبَ زَيْدٌ** "Dövdü Zeyd dövdü."

c) Meânî harfleri: **إِنَّ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ** "Şüphesiz, şüphesiz Zeyd ayaktadır."

d) Cümleler: **ضَرَبَ زَيْدٌ ضَرَبَ زَيْدٌ** "Zeyd dövdü Zeyd dövdü."

e) Aralarında isnâd bulunmayan mürekkebât (birleşik kelime gurupları): بَعْلَبَكَّ بَعْلَبَكَّ [615]

B. Manevî Te'kîd

Marife (belirli) sözcüklere mahsus olup **نَفْسٌ / عَيْنٌ / كِلاَ / كِلْتَا / كُلٌّ / أَجْمَعُ / أَكْتَعُ / أَبْتَعُ / أَبْصَعُ** lafızları ile yapılan te'kîddir. Fasih Arapçada **أَكْتَعُ / أَبْتَعُ / أَبْصَعُ** lafızları **أَجْمَعُ**'ya tâbi olup onsuz kullanılmaz ve önüne geçmezler.[616] Şimdi maddeler halinde bu isimlere dair bazı bilgiler verilecektir:

a) İmam Birgivî'nin de görüşünü savunduğu Basralılara göre bu lafızlar ile yalnızca marife sözcükler pekiştirilir. Kufeliler ise **نَفْسٌ / عَيْنٌ** kelimelerini istisna ederek diğerleri ile miktarı bilinen nekre kelimelerin de te'kîd edilebileceğini savunurlar. Örneğin "*dirhem, dinar, gün, gece"* gibi kelimelerin miktarı bilinirken; *"derâhîm ve ricâl"* gibi isimlerin ise miktarı bilinmediği için **نَفْسٌ** ve **عَيْنٌ** lafızları ile te'kîd edilemezler.[617]

b) Müzekker için olan **كِلاَ** lafzı ile müennes için kullanılan **كِلْتَا** lafızları sadece tesniye için kullanılıp zamire muzâf olmaları durumunda te'kîd ifade ederler. **جاءني الرجلانِ كلاهُما** "Adamların ikisi de bana geldi" ve **جاءتْني المرْأَتانِ كلتاهُما** "Her iki kadın da bana geldi" gibi. Bu iki lafız isme muzâf olurlarsa te'kîd değil, cümlenin bir unsuru olurlar.[618]

c) **كُلٌّ** lafzı tesniyenin dışında müfred ve cemi lafızları te'kîd eder. Te'kîd edilen lafzın sayı ve cinsiyet durumuna göre **كُلٌّ**'e bitişecek olan zamir de değişir. **قرأْتُ الكتابَ كُلَّه** "Kitabın tamamını okudum", **رأْتُ الصحيفةَ كُلَّها** "Gazetenin tamamını okudum" gibi.

d) **كُلّ** lafzı ile ancak, cüzlerden oluşan ve hükmen veya hissî olarak bu cüzlerinden ayrılması mümkün olan sözcükler te'kîd edilebilir. **أكرمْتُ القومَ كلَّهم** "Tüm insanlara ikramda bulundum" cümlesinde **القوم** lafzının bireylere ayrılması mümkün olup cümlenin kurulumu doğrudur. **جاءني زَيْدٌ كلَّه**

615 Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh,* 231.
616 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 174.
617 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr,* 231.
618 Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh,* 232.

cümlesinde ise "Zeyd", aklen veya hissen cüzlere ayrılamayacağından kurulumu doğru değildir.

e) **أَجْمَعُ / أَكْتَعُ / أَبْتَعُ / أَبْصَعُ** sözcükleri **كُلٌّ** lafzı gibi tesniyenin dışında müfred ve cemi lafızları te'kîd ederler. Te'kîd edilen lafzın sayı ve cinsiyet durumuna göre bu lafızların sığaları (yapıları) değişir. **أَخَذْتُ الـمالَ أَجْمَعَ أَكْتَعَ** "Tüm parayı aldım", **جاءني القومُ أجمعون أكتعون** "Kavmin hepsi bana geldi", **جاءني النساءُ جُمَعُ كُتَع** "Kadınların hepsi bana geldi" gibi.[619]

Merfû muttasıl zamiri **نَفْس** ve **عَيْن** lafızları ile te'kîd edileceği zaman, önce munfasıl bir zamir ile te'kîd edilir. **زيْدٌ ضَرَبَ هو نَفْسُه** ya da **زيْدٌ ضَرَبَ هو عَيْنُه** "Zeyd'in kendisi vurdu" cümlelerinde **ضَرَبَ** fiilinin tahtında müstetir (gizli) olan **هو** zamiri **نَفْس** ve **عَيْن** lafızları ile te'kîd edilmek istenmiş, bu nedenle **نَفْس** ve **عَيْن** lafızlarından önce munfasıl zamir olan **هو** getirilmiştir.[620]

IV. Bedel

Sözlükte bedel, halef (birinin ardından gelip onun yerine geçen kimse) anlamına gelip bu anlamda "selef" sözcüğünün zıddıdır. **زيْدٌ بَدَلٌ من عمرٍو** cümlesi "Zeyd Amr'ın halefidir" demektir. İmam Birgivî bedeli, "kendisine nisbet kastedilen tâbi'dir" şeklinde tanımlar.[621] Arapça sözdiziminde herhangi bir sözcükten ya da cümleden sonra bazen onunla her açıdan benzer bazen de onun somut veya soyut bir niteliği zikredilir. Bu dilsel ulama bedel adı verilir.[622]

Bedel, açıkladığı söz veya söz öbeğine i'râb açısından uyar ve ona tabi olur. Bir başka ifadeyle mübdelün minh merfû ise bedel olan sözcük de merfu olur. Örneğin **حَضَرَ أَخُوكَ عَلِيٌّ** "Kardeşin Ali geldi" cümlesinde "Ali" sözcüğü "kardeş" sözcüğünden bedel olup her iki kelime de merfû'dur.[623]

A. Bedel Çeşitleri

Birgivî bedeli dört kısımda ele alır:

a) Bedel-i küll mine'l-küll

b) Bedel-i ba'z mine'l-küll

c) Bedel-i iştimâl

---

619 Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh*, 232.
620 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 174.
621 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 174.
622 Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 114.
623 Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 114.

d) Bedel-i ğalat

1. Bedel-i Küll mine'l-Küll

Bedel ile mübdelün minh (kendisinden bedel yapılan kelime)nin aynı şey üzerinde sadık kalması yani bedel olan lafzın mübdelün minh'in aynısı olmasıdır. **جاءني زَيْدٌ أَخُوكَ** "Bana kardeşin Zeyd geldi" cümlesinde "kardeş" sözcüğü "Zeyd" isminden bedeldir. Her iki sözcük de aynı kişiyi belirttiği için bedel-i küll'dür.[624] Bedel olan lafız mübdelün minh'in aynısı olabileceği gibi onunla müterâdif (eş anlamlı) ya da mütesâvî (denk) olabilir. **جاءني انسانٌ بَشَرٌ** cümlesinde "beşer" kelimesi eş anlamlısı olan "insan" sözcüğünden bedel-i küll'dür. **جاءني انسانٌ ناطِقٌ** cümlesinde "nâtık (konuşan" kelimesi anlamca ona denk olan "insan" sözcüğünden bedel-i küll'dür.[625]

2. Bedel-i Ba'z mine'l-Küll

Bedel olan sözcüğün mübdelün minh'in bir cüzü olmasıdır.[626] Eyyûbî söz konusu cüzün somut ya da soyut olabileceğini söylerken, *Hulâsatu'ş-Şurûh*'ta "hâriçte bir cüz (somut)" şeklinde geçmektedir.[627] **ضَرَبْتُ زَيْدًا رَأْسَه** "Zeyd'in başına vurdum" cümlesinde "baş", Zeyd'in bir parçası olmakla ondan bedel-i ba'z olmuştur.

3. Bedel-i İştimâl

Bedel ile mübdelün minh arasında (bedel-i ba'z ve bedel-i küll'de bulunan külliyet ve cüziyyetin dışında bir ilişkinin bulunduğu bedeldir. Yani mübdelün minh söylendikten sonra muhatap, merakla ve heyecanla bedelin söylenmesini bekler. **سُلِبَ زَيْدٌ ثَوْبُه** "Zeyd'in giysisi çıkarıldı" cümlesinde "giysi" sözcüğü Zeyd'den bedeldir.[628]

4. Bedel-i Ğalat

Yanlışlıkla söylenen mübdelün minh'den sonra gelip hatayı düzelten sözcüktür. **رَأَيْتُ رجلاً حِمارًا** "Bir adam, değil bir hımâr gördüm" cümlesinde "hımâr" lafzı yanlışlıkla söylenen "adam" kelimesinin yerine kullanılmıştır. Bedel-i ğalat, fasih konuşan kişilerin sözcelerinde görünmez. Onlar bir hata olması durumunda bedel ile mübdelün minh arasına **بَلْ** sözcüğünü getirirler.

---

624 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 174-175.
625 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 234; Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh,* 234.
626 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 175.
627 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 235; Halîl Esad, *Hulâsatu'ş-Şurûh,* 234.
628 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 175.

رَأَيْتُ رجلاً بَلْ حِمارًا "Bir adam, aksine bir hımâr gördüm" cümlesinde olduğu gibi.[629]

Marife bir isimden bedel-i küll yapılan nekre ismin, bir sıfat ile nitelendirilmesi gerekir.[630] **لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ** *"Mutlaka onu perçeminden, yalancı perçeminden yakalarız!"*[631] ayetinde ikinci "nâsıye" kelimesi, marife olan birinci "nâsıye" kelimesinden bedel-i küldür. "Kâzibe" kelimesi ise nekre ve bedel-i kül olan "nâsıye" kelimesinin sıfatıdır.[632]

Zâhir isim, sadece gâib zamirinden bedel-i küll yapılabilir.[633] **ضَرَبْتُه زيْدًا** "Ona, Zeyd'e vurdum" cümlesinde Zeyd, kendisiyle -kuvvet bakımından aynı seviyede olan- gâib zamirinden bedel-i küll olmuştur. Birgivî'nin zikrettiği bu kaideye göre açık isim, mütekellim ve muhatap zamirlerinden bedel-i küll yapılamaz. Çünkü mütekellim ve muhatap zamirleri açık isimden daha kuvvetlidirler. Halbuki mübdelün minh olan lafız, bedel olan lafızdan daha kuvvetli olmalıdır. Gâib zamiri ise açık isimle aynı kuvvettedir.[634]

V. Atf-ı Beyân

Birgivî atf-ı beyânı "metbû'unda bir manaya delâlet etmeyip onu açıklamak için getirilmiş tâbi" şeklinde tanımlar.[635] **أَقْسَمَ باللهِ اَبُو حَفْصٍ عُمَرُ** "Hafs'ın babası Ömer Allah'a yemin etti" cümlesinde gibi Ömer özel ismi, Ebu Hafs künyesinden sonra yer almış olup atf-u beyândır ve i'râb açısından kendinden önceki sözcük gibi merfû'dur.

Atf-ı beyân Arap dilciler arasında bedel ögesine benzerliği nedeniyle çokça tartışılan bir dil olgusudur. Özetle ifade edecek olursak ism-i işaretten sonra yer alan ve öncesinde "el" takısı olan isimler, lakap ve künyeden sonraki özel isimler atf-ı beyân kabul edilir.[636]

Birgivî *"zikrettiğimiz ma'mûllerin toplamı otuzdur"* diyerek konuyu nihayete erdirir.[637]

---

629 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 175.
630 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 175.
631 el-Alak, 96/15-16.
632 Erkan, *Açıklamalı Avâmil ve İzhâr,* 247.
633 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 175.
634 Eyyubî, *Şerhu'l İzhâr*, 236-237.
635 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 175.
636 Akşit, *Sözcük Kategorileri*, 114.
637 Birgivî, "İzhâru'l-Esrâr", 175.

SONUÇ

İslâmî ilimlerin pek çok dalında kalem oynatmış olan İmam Birgivî'nin Arap diline dair yazmış olduğu eserlerden biri de *İzhâru'l-Esrâr* adlı nahiv kitabıdır. Müellif bu eserini daha önce muhtasar olarak yazmış olduğu Avâmil isimli eserini şerh etmek amacıyla yazmıştır. Birgivî, üç bölümde ele aldığı nahiv konularını âmil, ma'mûl ve i'râb sıralamasına tabi tutmuştur. Çalışmamızın konusunu oluşturan tâbi ma'mûller bahsi müellifin eserinin ikinci bölümü olan ma'mûl bahsinin son kısmında şerh edilmiştir.

Nahiv ilmine dair yazılmış eserlerde yer alan terimlerin ıstılâhî tanımlarının önem arz ettiği bilinmektedir. Ancak Birgivî ma'mûlun bi't-tebeiyye'nin tanımını yapmayıp sıfat, atıf, te'kîd, bedel ve atf-ı beyan sıralamasıyla ele aldığı beş kısmın tarifini yapmakla yetinmiştir. Çok sade bir dil ve bir ya da duruma göre iki örnekle konuları izah etmiştir. Yeri geldiğinde açıklamalarını genişletmiş örneğin sıfatın önemli bir meselesi olan marife ve nekre konusunda geniş bir parantez açarak altı başlık altında marife kelimeleri incelemiştir.

Birgivî ihtilaflı meselelerde farklı görüşlere yer vermeyip genel itibari ile Basra ulemasının görüşlerini benimsemiştir. Örneğin ihtilaflı meseleler arasında bulunan tâbi ma'mûllerin âmilinin ne olduğu meselesinde, beş tâbinin âmilinin aynı zamanda tabi oldukları kelimenin de âmili olduğunu söyleyerek Basra bilginlerinin öncüsü olan Sibeveyhi'yi desteklemiştir. Yine *"tâbinin i'râbi metbû'unun i'râbıdır"* sözüyle, tâbi lafız ile tâbi olunanı müfred bir isim gibi kabul etmiştir.

KAYNAKÇA

Akşit, Eyüp. *Arap Dilinde Sözcüklerin Kategorileri*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.

Birgivî. *Açıklamalı Avâmil ve İzhâr*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2014.

Birgivî, Muhammed. "İzhâru'l-Esrâr". *Nahiv (Kâfiye-İzhâr-Avâmil)*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2019.

Cevherî, İsmâîl b. Hammâd el-. *es-Sihâh*. I-VI Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1956.

Cürcânî, Abdülkâhir el-. *Sözdizimi ve Anlambilim (Delâilü'l-İ'câz)*. çev. Osman Güman. Litera Yayıncılık, 2008.

Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi / Nahiv*. M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.

Elmalı, Hüseyin. "İzhâru'l-Esrâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Er, Rahmi - Subaşı, Derya. *Arapça-I*. Eskişehir: AÖF Yayınları, 2017.

Eyyûbî, Abdullah. *Şerhu'l İzhâr*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.

Halil Esad. *Hulâsatu'ş-Şurûh*. İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1977.

İbn Manzûr, Cemâluddin Muhammed b. Mükerrem. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.

İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. "el-Kâfiye". *Nahiv (Kafiye - İzhar - Avamil)*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2019.

Kaçar, Halil İbrahim. "Arapça'da Meani (Semantik) Açısından Atıf (Baglama) Edatları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (15 Aralık 2012), 163-191.

Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir er-. *Muhtâru's-Sıhâh*. Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1986.

Uzun, Tacettin. *Arapça Sarf-Nahiv Terimleri Sözlüğü*. Konya: Damla Ofset, 1997.

7. BÖLÜM

İmam-ı Birgivi'de İ'râb Bahsinin Özgünlüğü

Dr. Muhammet Berat CAN

İmam-ı Birgivi'de İ'râb Bahsinin Özgünlüğü

Dr. Muhammet Berat CAN*

GİRİŞ

Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler alet ilimleri ve yüksek ilimler olarak iki kısma ayrılmıştır. Alet ilimleri Kur'an, Hadis ve fıkıh gibi yüksek ilimlerin anlaşılmasına bir yardımcı vasıta olarak sayılmıştır. Yüksek ilim olarak kabul edilen ilimlerin çoğunda eserler Arap Dilinde kaleme alındığı için Arapça öğrenimi ilim talebesi için bir zorunluluk olarak görülmüştür. Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) dil ilimlerini nahiv, lügat, beyan ve edebiyat olarak dört kısma ayırmış ve şer‹i ilimleri tahsil etmek isteyen herkesin bunları bilmesinin zorunlu olduğunu ifade etmiştir.[638]

Osmanlı medreselerinde eğitim, ilimlerin üç basamağına iktisar (asgari düzey), iktisad (orta düzey) ve istiksa (ileri düzey) uygun olacak şekilde inşa edilmiştir.[639] Her seviye için ayrı kitaplarla eğitim uygulanmış ve tedricilik bu sayede sağlanmıştır. Osmanlı medreselerinde ilim erbâbı tarafından dil eğitiminde tercih edilen birçok eser görmek mümkündür. Bu minvalde İmâm-ı Birgivî'nin *Avâmil'i* ve *İẓhârü'l-Esrâr'ı* uzun yıllar başucu kitabı olarak okutulmuştur. Çok defa baskısı yapılan eser üzerine şerhler ve haşiyeler yazılmıştır.[640]

Elmalılı Hamdi Efendi *İẓhârü'l-Esrâr* kitabının özelliğini *"Kim İẓhârü'l-Esrâr kitabını hakkıyla okursa nahiv olarak ona yeter."* şeklinde ifade eder.[641] *Kifâye* eserinin neşredicisi Güzelyazıcı, Birgivi'nin hem sarf hem de nahiv alanındaki eserlerini diğer eserlere göre daha zengin, daha düzenli ve daha mükemmel bulduğunu ifade ederek ve sarf ve nahiv

* Dr. Öğretim Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı, *mberat@gmail.com,* https://orcid.org/0000-0002-5811-9958

638 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, (İstanbul: Tarih Vakfı, 2011) 51.

639 Saçaklızâde el-Mar'aşi, *Tertîbü'l-Ulûm*, (Kahramanmaraş: 2009), 28-142.; Mücahit Küçüksarı "Dil Öğretimindeki Metodoloji ve Yaklaşım Farklılıkları Bakımından İbn Acurrum'un el-Mukaddimetu'l-Acurrumiyyesi ve Birgivî'nin el-Avâmil'i Üzerine Bir İnceleme" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 59 (2018), 221-250.

640 Ahmet Turan Aslan, *İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 146.

641 Hocamdan işittiğim bu sözü, Ahmet Turan Arslan Elmalılı İbrahim Efendi'den işittiğini söylemiştir.

alanlarında okuma yapanların bu ilimleri bir alimden tedris etmelerinin önemine vurgu yapmıştır.[642]

Her dilin kendine özel sözdizimleri bulunur. Arap Dili'nin kendine mahsus bir sözdizimine (sentaks) i'râb adı verilir. Bu sözdizimi (sentaks) kelimeler arasındaki bağlantıların nahiv kaideleri çerçevesinde ortaya çıkmasıyla oluşmuştur. Kelimeler arasında kurulan bu bağlantıların kaldırılması durumunda cümlede anlam ortaya çıkmaz[643]. Cümlelerin anlamları belirlenirken i'râb kaideleri önemli rol oynamaktadır. Başta Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şerif'ler olmak üzere Arapça telif edilen eserlerin doğru biçimde anlamlandırılması için i'râb kaideleri kullanılır. Bu konuda Peygamberimiz (a.s.) i'râbla ilgili şu hadisler i'râbın önemini vurgulamaktadır.

"أعربوا القرآن فإنه من قرأ القرآن فأعربه فله بكل حرف عشر حسنات وكفارة عشر سيئات ورفع عشر درجات"

"أعربوا القرآن واتبعوا غرائبه وغرئبه فرائضه زحدوده فإن القرآن نزل على خمسة أوجه حلال وحرام ومحكم ومتشابه وأمثال فاعملوابالحلال واجتنبوا الحرام واتبعوا المحكم وآمنوا بالمتشابه واعتبروا بالأمثال"

"أعربوا القرآن والتمسوا غرائبه"[644]

Bu hadislerde geçen i'râb ifadelerinin cümlenin fiil, fail, mef'ul, mübtedâ, haber gibi ögelere ayrılmasının kastedilip kastedilmediği konusunda görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte âlimler bu hadislerin yorumunu, ayetleri ince ayrıntısına kadar parçalarına ayırarak mana vermek olarak değerlendirmişlerdir.[645]

Âmil-ma'mûl etkileşimi çerçevesinde gizli manaları açığa çıkaran ve semantik kapalılığı gideren i'râbın ortaya çıkışı ve onun etki bağlamında amel şeklinde isimlendirilmesi nahivdeki eylem ve edim teorisinin izlerini yansıttığı şeklinde okunabilir. Bu bağlamda sentaktik bir eylem teorisi olan i'râb, mütekellimin kastını yansıtması ve farklı dizilimlerle farklı anlam

642 Aslan, *İmam Birgivi,* 146.

643 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, thk. M. Muhammed Şâkir, (Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 2004), 55.

644 Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûtî, *Câmiʿu'l-Eḥâdîṣ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 2004), (No. 3712, 3713, 3714).

645 Ali Cevvâd, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Bağdat: Câmiatü Bağdat, 1993), XVII, 11.; Ahmet Gemi, "Abdullah bin Hicâzî bin İbrahim eş-Şerkâvî'nin "Risâle fi i'rabi La İlâhe İllallah" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme" *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (Eylül 2016), 133-161.

dairelerine kapı aralayarak muhatabı etkileme gücünü barındırması çerçevesinde söylemin alternatif yollarla imkanını sağlama, bu imkânı karşı tarafa iletme ve cümledeki anlamı keşfedilme fonksiyonuna sahip bir teori olarak edimsel bir gaye gütmektedir.

İẓhârü'l-esrâr'ın Yazılış Sebebi

Günümüze değin Arapça dilbilgisi kurallarının öğretilmesine yönelik pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin şerhleri dışında konularının anlatımı yönünden birbiriyle aynı metodu takip eden iki eseri bulmak zordur.[646] Bu farklılıkların temelinde kıyas, illet, amil gibi teorik kavramların farklı yorumlanması yatmaktadır.[647] Özellikle amil nazariyesinin nahiv kitaplarının şekillenmesinde temel teşkil eden bir rolü vardır. Âmil-Mâmul nazariyesi Basralı ve Kûfeli dilciler tarafından kabul görmüştür.[648] Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)'e nispet edilen *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naḥv*, Sîbeveyhi (ö. 180/796)'nin *el-Kitâb*'ı, ez-Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin *el-Mufaṣṣal fî ṣanʿati'l-iʿrâb*'ı, el-Mutarrizî (ö. 610/1213)'nin *el-Miṣbâḥ fi'n-naḥv*'ı, İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249)'in *el-Kâfiye*'si, Tâcuddîn el-İsferâyînî (ö. 684/1285) 'nin *Lübâbü'l-irâb*'ı gibi pek çok klasik eserin bu nazariyeden etkilendiği görülmektedir.[649]

Bu eserlerin yanında Arap gramerini öğrenciye kolay bir şekilde öğretmeyi amaçlayan Avâmil türü eserler de vardır. Halîl b. Ahmed'e nispet edilen *el-Avâmil fi'n-Nahv*, Kisaî (189/805)'nin *Râiye*'si, Ebû Ali el-Fârisî (377/987)'nin *el-Avâmil'ül-Mie / Muhtasaru Avâmil'ül-İ'râb'ı*, Abdülkāhir el-Cürcânî (471/1078)'nin *el-Avâmil'ül-Mie'si*, İmâm-ı Birgivî (981/1573)'nin *el-Avâmil*'i bu eserlerden bazılarıdır. Son iki Avâmil türü alanında meşhur olmuş iki eserdir.[650]

İmam-ı Birgivî Arap diline dair sarf ve nahiv alanlarında temel sayılabilecek birçok eser kaleme almıştır. *Keşfü'z-Zunûn*'da zikredilen[651] nahiv ilmine dair *İẓhârü'l-Esrâr* isimli eseri öğrencilerin öğrenim sırasına

---

646 Ganim Kadûrî el-Hamd, "Nahiv Eserlerinin Telifinde Takip Edilen Yöntemler", Terc. Ali Bulut, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 8:1, (2008), 375.

647 Recep Yartaşı, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin İ'câz Anlayışı Belâgat-Kelam Etkileşimi Çerçevesinde, *Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Dil ve Edebiyat Anlayışı*, ed. İsa Güceyüz (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 361.

648 Nasr Hamid Ebû Zeyd, *"et-Te'vil fi Kitabi Sîbeveyhi"*, Elif, (1988: Mecelletü'l-Belâğati'l-Mukârene), Sayı 8, 91.; Ali Bulut, "İbn Madâ'nın Arap Dilindeki Âmil Nazariyesine yönelik Eleştirileri", *Nüsha*, VI/23, (Güz 2006), 62.

649 Küçüksarı, "*Dil Öğretimindeki Metodoloji*", 221-250.

650 Bulut, "İbn Madâ", 62.

651 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn,* 141.

göre Avâmil kitabından sonra gelmektedir. Eser Avâmil'in mufassal bir şerhi olarak düşünülebilir. Müellif nahiv konularını ele alırken teferruat sayılabilecek konulara girmez ve dil ekolleri arasındaki ihtilafları okuyucuya zorluk çıkarmamak için zikretmez. Müellife göre eserin telif gayesi yeni başlayanlara dilin detaylarını değil esaslarını öğretecek bir rehber kaleme almaktır. Kendi ifadesiyle bunu şu şekilde izah eder;

وهذه رسالة فيما يحتاج إليه كل معرب أشد الإحتياج.[652]

"Her mu'ribin son derece ihtiyaç duyduğu hususlar hakkında bir risaledir."

Arapça öğrenme azminde olan pek çok kişinin tanıdığı bu eserin kazandığı şöhret sebebiyle sadece Osmanlı döneminde kırktan fazla baskısı yapılmıştır. Hemen her baskısı yine müellife ait olan *Avâmil* ve İbn Hacib'e ait olan *Kâfiye* ile aynı koleksiyonun içerisinde yer almıştır. Bilinen ilk baskısı 1234/1818 yılına aittir.[653] İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazma halinde nüshası bulunan[654] eserin matbu nüshaları da bulunmaktadır. Müellif kitabında nahvi meseleleri mantıki deliller kullanarak muhtasar bir şekilde okuyucuya sunmuştur. Bu da okuyucunun ilgili nahiv kurallarını daha kolay öğrenmesini sağlamıştır.[655]

Birgivî *İẓhârü'l-Esrâr* kitabında ilgili kısımların manalarının verilmesi hariç tutulacak olursa âmilleri, i'rabın çeşitlerini açık bir şekilde ifade etmesine karşılık bunların hangi kelimede ve nasıl gerçekleştiğine dair bilgi vermemiştir. Bu özelliği müellifin Avâmil'de anlattığı bazı bilgilerde ihtilafları belirtmeden muhtasar bir şekilde konuları ele alması gibi *İẓhârü'l-Esrâr* eserinde de talebenin önceden edindiği bilgilere değinmeden geçtiğini göstermektedir.[656]

Eser Besmele, Hamdele ve Salvele ile başlayıp kelime, lafız, isim, fiil ve harfin tarifini yaptıktan sonra âmilin tarif ve izahını yaparak devam eder. *Avâmil* kitabındaki sıralama takip edilerek misaller fazlalaştırılmış ve daha kapsamlı şekilde izahlar verilmiştir. *İẓhârü'l-Esrâr* şârihlerinden Mustafa b. Hamza *Netâic*'inde şu şekilde belirtir;

---

652 Birgivî Mehmed Efendi, *Avâmil ve İzhâr*, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2014), 149

653 Aslan, *İmam Birgivi*, 165.

654 Brockelmann, Suppl, 5/70

655 Hüseyin Elmalı, "İẓhârü'l-esrâr" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 2001), XXIII/ 506-507.

656 Birgivî Mehmed Efendi, *Metnu İzhâr, Mecmû'atü'n-nahv içinde,* (İstanbul: Yasin Yayınevi, t.y.), 32-191.

"Bir harfi cerin on dörtten fazla farklı manası zikredilmesine rağmen Birgivî sadece ilsak için olanını zikretmekle yetinmiştir.[657]"

Eser Basra ekolü çerçevesinde kaleme alınmıştır.[658] Bazı bölümleri anlatırken İbn-i Hacîb'in *Kâfiye'sine* tabi olduğu yerler olmuştur. *İẓhârü'l-esrâr*'ın konularının sıralanışı *Kâfiye'*ye nazaran daha düzenlidir.[659] Müellif konuları ele alırken kullandığı üslupla ve seçtiği örneklerle okuyucuya ilgili Arapça kaideyi öğretirken aynı zamanda hem Ehli Sünnet akaidini hem de ahlaki kaideleri öğretmeyi amaçlamıştır.[660]

Klasik Nahivcilerin Tasnif Metotları

Sîbeveyhi (ö.180/796) *el-Kitâb'ı* tasnif ederken konuları küçük, müteferrik meseleler halinde, kısa bölümlere ayırmıştır. Bununla birlikte tenkit edilen bazı misallerle ve şevâhidlerle ayrıntılı bir şekilde okuyucuyu yoran bir üsluba sahip olması da yazıldığı dönemde henüz gramer kaidelerinin ve üslubunun teşekkül etmemiş olmasına bağlanabilir.[661] Sîbeveyhi *el-Kitab'ını* nahiv kaynaklarında takip edilen en yaygın yöntem olan kelimelerin cümledeki konumlarına göre esas alarak tertip etmiştir.[662] Eserinde genel itibarıyla önce nahiv konuları daha sonra da sarf konularını ele almıştır.

Zemahşeri *el-Mufaṣṣal fî ṣanʿati'l-iʿrâb* isimli eserini dört bölümde tasnif etmiştir. Sarf konularını da nahiv konularıyla birlikte ele almıştır.[663] Doğrudan i'râb bahsine bir konu başlığı tahsis etmemiştir. Birinci bölümde isimler İ'râb-bina esasına göre tertip edilmiştir. İkinci bölümde fiiller, üçüncü bölümde harfler ve dördüncü bölümde müşterek konular ele alınmıştır.[664]

İbn Hâcip *el-Kâfiye*'sinde Zemahşerî'den sarf ve nahiv konularını ayrı ayrı işlemesiyle ayrılır. Konularını tasnif ederken Zemahşerî'yi takip etmiş

---

657 Mustafa b. Hamza, *Netâ'icü'l-Efkâr Şerhu İzhâru'l-Esrâr,* (İstanbul: H. 1277), 29.

658 Mehmet Lütfü, *İhtarü-l Ahyar Tercümetü İẓhârü'l-esrâr*, (İzmir: Keşişyan Matbaası, 1907), 20

659 Aslan, *İmam Birgivi*, 170.; İsmail Durmuş, "el-ʿAvâmilü'l-miʾe", *TDV İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: TDV, 1991) IV/ 106-107.

660 Mehmet Sofuoğlu, *İmam-ı Birgivî Hayatı ve Eserleri*, (t.s.), 65.; Mehmet Hulusi İşler, *İmamı Birgivî Hayatı-Eserleri,* (İzmir: Meşher Matbaası, 1959), 12-13. ; Aslan, *İmam Birgivi,* 180.

661 M. Nihat Çetin, "Sîbeveyhi" *İA*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966),X, 584-585; İbrahim Yılmaz, "İbnu'l-Hâcib, Hayatı, Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi*",* *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 13, (1997), 469-492.

662 Fâdıl es-Sâmirâî, *ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye ınde'z-Zemahşerî*, (Bağdat: 1971), s. 32; el-Hamd, "Nahiv Eserleri", 378.

663 Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *El-Mufassal fi İlmi'l-Arabiyye*, (Amman: Dâru Ammâr li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004), 40.

664 es-Sâmirâî, "*ed-Dirâsât*", 32.

olsa da eserini altı başlıkta incelediği söylenebilir.[665] Birinci bölümde kelime, kelam, i'rap, bina ve amille ilgili kısa bir bilgilendirme, ikinci bölümde mu'rab isimler (merfular, mansuplar ve mecrurlar), üçüncü bölümde mebni isimler, dördüncü bölümde mu'rab ve mebni isimlere müteallik konular, beşinci bölümde fiil ve özellikleri, altıncı bölümde harfler ve türlerine yer vermiştir.

İbnü's-Serrâc Müberred ve Zeccac'tan sonra nahiv alanında otorite kabul edilmektedir. O, kendisinden önce nahiv ilmiyle uğraşan alimlerin bir araya getirdiği Arapça grameriyle ilgili bilgileri sistemli bir hale getirmiştir. Serrâc'ın önemli özelliklerinden birisi de Sîbeveyhi'nin (ö.180/796) *el-Kitâb'*ından yaptığı nakillerde gösterdiği titizliktir.[666] İ'râb bahsini *el-İ'râb, el-mu'rab, el-binâ ve'l-mebnî* şeklinde tasnif eder.[667]

İbn Hişâm (Ö. 218/833) *Şüẕûrü'ẕ-ẕeheb* isimli eserinde İbn Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinde takip ettiği metodu kullanmıştır.[668] İ'râb bahsini bir âmilin ismin veya muzarî fiilin sonunu etkileyerek değiştirmesi neticesinde zahiri ve takdiri olarak ortaya çıkan şey olarak iki kısma ayırır.[669]

Birgivi'nin *İẕhârü'l-Esrâr*'ında İ'râb Bahsinin Taksimâtı

Birgivî eserini kısa bir girişten sonra üç temel bölümde ele alır. İlk bölümde amil konusunu ele alan müellif isim, fiil ve harf kavramlarını izah eder. Amili lafzî ve manevî şeklinde iki kısımda ele alır. Lafzi amilleri semâi ve kıyâsi şeklinde ikiye ayıran yazar, semâi amilleri muzari fiili etkileyenler ve isimleri etkileyenler şeklinde ikiye ayırır. İsimleri etkileyen amilleri de bir ismi etkileyen ve iki ismi etkileyenler şeklinde iki kısımda ele almıştır. Müellif bu bölümde 49 semâi 9 kıyâsi 2 tane de manevi amil olmak üzere 60 âmili örneklerle anlatmıştır.

İkinci bölümde ma'mûl bahsini aslî ve tabî ma'mûller olarak 2 kısma ayırmıştır. Aslî mâmulleri 9 merfû, 13 mansup, 2 mecrur ve bir meczum

---

665 Abdul‹âl Sâlim Mekrem, *el-Medresetu'n-Nahviyye fi Mısra ve'ş-Şâm fi'l'Karneyni's-Sâbi' ve's-Sâmin,* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1990), 64.

666 Hüseyin Yazıcı, "İbnü's-Serrâc" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2000), XXI/ 205-206.

667 İbnü's-Serrâc Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî, *El-Usûl fin'-Nahv,* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 45.

668 el-Hamd, "Nahiv Eserleri" 381.

669 İbn Hişâm Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî, *Şerhu Şuzûru'z-Zeheb fi Ma'rifeti Kelâmi'l-Arab*, (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 22.

muzâri olarak 4 kısımda izah etmiş, tâbi mamullerden de 5 tanesini bahsederek mamul bahsini 30'a çıkarmıştır.

Üçüncü bölümü de i'râb bahsi oluşturur. İ'rabın konusunu, mahiyetini, yerini, türünü ve özelliğini 4 kısımda ele almıştır. Müellifi bu alanda eser telif eden diğer yazarlardan ayıran yönü bu bölümde konuyu ele alış biçimidir. Konu başlıklarını kendisine has bir isimlendirmeyle yapmaktadır. Müellif bölümü şu şekilde anlatır;

وهو شيء جاء من العامل يختلف به آخر المعرب.

وله تقسيمات أربعة متداخلة[670]:

"İ'râb, murab ifadenin sonunun kendisiyle değiştiği amilden gelen bir şeydir. Onun iç içe geçmiş dört tane taksimi vardır."

Genel olarak üç bölümde amil, ma'mül ve i'râb şeklinde ele alınan nahiv ilminin maksadı ve hakikati son grupta ele alınan i'râb bahsi olmaktadır.

1. Bi hasebi'z-zât ve'l-hakîkati

Birgivî, i'râbı zat ve hakikat açısından taksim etmeye çalışmış, bu doğrultuda harekenin üç kısımda ele alındığını örnekler çerçevesinde ortaya koymuştur. *Damme* "جاءَني زَيدٌ", *fetha* "رأيتُ زَيداً", *kesra* "مرَرْتُ بِزَيدٍ" şeklinde örneklendirmiştir. Ancak bu cümlelerde raf, nasp ve cerr için ayrıca bir bilgi vermemiştir. *Harfleri* "و-ي-ا" ve Esma-i Hamse'nin "ن" harfleri 4 çeşit olarak ele almıştır. "و" harfini "جائني أبوهُ", "ا" harfini "رأيتُ أباهُ", "ي" harfini " مرَرْتُ بأبيهِ", "ef'al-i hamsenin ن" harfini "يضربَانِ" şeklinde örneklemiştir. *Hazf olan yerleri* de üç kısımda ele almış ve "*hazfü'l-hareke*" "لم يَضْرِبْ", "*hazfü'l-âhir*" "لمْ يَغزُ", "*hazfü'n-nûn*" "لمْ يَضْرِبَا" örnekleriyle izah etmiştir. Ancak burada müellif hangi harfin nasıl hazf olduğuna dair bir bilgi vermemiştir.[671]

Eserin başlıca şerhlerinde bu konuyu şarihler şöyle izah etmektedir; lafızları ve sesleri farklı ama manaları aynı olmasa bile aynı denilebilecek kadar yan yana getirilebilecek iki kelimedir. İ'râb denilince ilk defa akla gelmesi gereken şey i'râb ın zatı, i'râbın hakikatidir. Arapçada herhangi bir kelimeyi (isim ve fiiller) ele aldığımızda, bu kelimelerin i'râbı hareke, harf veya hazifle olur. İşte bu durum Birgivî'nin tasnifinde ilk sırada yer alan i'râbın zatını, hakikatini ve aslını ifade etmektedir. Bu durumda i'râb alâmetleri on tanedir. Üç tanesi hareke (damme, fetha isim ve fiil için, kesra

---

670 Musa Alak, *İzhâru'l-Esrâr*, (İstanbul: 2000), 66.

671 Ahmed Hamdüllah İbn İsmâil Hamid, *Fevâyihi'l-Ezkâr*, (İstanbul: Matbaatü'l-Âmira, H. 1282), 239.

yalnızca isim içindir.), dört tanesi harf (ا،ي،و bu üç harf sadece isimler içindir, ن ise sadece fiillerde kullanılır.) ve son üç tanesi de hazftir. (Harekenin hazfi, son harfin hazfi ve nun harfinin hazfi.) Hazf sadece fiiller içindir.[672]

Sükun kavramı mebniliğe ait bir kavram olduğu için Birgivî, cezm alameti için mu'rebliğin asıl alameti olan değişkenlik ve hareket ifade eden "hareke" kelimesini kullanmaktadır. Hareke hareket köküyle aynıdır. Hareket ve sükûn birbirinin zıddıdır. *Hazfu'l-hareke* demek aslında sükûn demektir. Ayrıca i'râb, değişkenliği ifade etmektedir. Hüdûsu ifade eden değişkenlik için de sükûn kullanılmaz. Ayrıca hareke vücûd, sükûn ise ademi çağrıştırmaktadır. Değişimin olduğu yerde vücûdun varlığından hareketle Birgivî'nin de adem (yok) olan sükûn yerine vücûd (mevcut) olan harekeyi kullandığı şeklinde bir okuma yapmak mümkündür. Bununla birlikte birçok kitapta hazif konusu sükûn diye de ifade edilir.

Bunların toplamı on adettir. Şu misal verilebilir; zat ve hakikatine göre i'râbı bir tohum gibi düşünecek olursak, bu tür tohumun toprağa saçılması ve ekilmeye çalışılmasına benzetilebilir. Bu sayede ekebileceğimiz ürünlerin türünü görmüş oluruz. Yani mu'rab kelimelerin türü zat ve hakikatiyle görülmüş olur. Mahalline göre i'râb da yukarıda sayılan bu i'râb türlerine medar olabilecek, yani bu i'râb türlerinin kendisinde uygulanabileceği kelimelerin türlerini bize göstermiş olur.

2. Bi hasebi'l-mahalli; Konum itibariyle olan i'râbtır. Birgivî bu kısımda i'râbın mahallinden bahseder. Mu'reb kelimeleri yani i'râbı kabul edebilme kabiliyeti olan kelimeleri tespitte kullanılan bir yöntemdir. İ'râb alametlerinin kullanıldığı mu'rap olan kelime sayısı dokuzdur. Bunlar da sadece üç harekeyle i'râb olan kelime *"Bi'l-Hareketi'l-Mahza"*, sadece dört harf ile murap olan kelimeler *"Bi'l-Hurûfi'l-Mahzâ"* şeklinde olur. Bu iki tür sadece isimlerde geçerlidir. Hareke veya harfin hazfi ile murap olan *"Bi'l-Haraketi maal Hazf ve Bi'l Hurufi maal Hazf"* bu son iki tür de sadece fiillerde geçerli olmak üzere dört temel başlıkta incelenmektedir. Bu başlığın sonunda "*Gayri Munsarif*" konusu işlenmektedir. Bunların hangi isimlerden oluştuğu aşağıda belirtilmiştir.[673]

2.1. *Bi'l-Hareketi'l-Mahza:* Sadece harekeyle olur. *Tâmmu'l-i'râb ve Nakısu'l-i'râb* şeklinde iki kısımda ele alır. Bir kelime üç ayrı durum için üç

[672] Mustafa b. Hamza, *Netâ'icü'l-Efkâr Şerhu İzhâru'l-Esrâr*, (İstanbul: H. 1277), 171; Niğdevi Hâfızzâde Mehmet Efendi, *Ta'likât alâ Netâicül Efkâr*, (İstanbul: Dâru Tıbâatü'l-Âmira H. 1291), 261; Zeynizâde, *Mu'ribu'l-İzhâr,* (İstanbul: Matbaa Âmira, 1865).

[673] Mustafa b. Hamza, *Netâ'ic,* 173; Niğdevi, *Ta'likât,* 263.

farklı alamet alıyorsa bunu müellif *Tammu'l-i'râb* olarak zikreder ve şu şekilde örnekler; Raf durumu *damme "*جائني رجلٌ و رجالٌ*"*, Nasp durumu *fetha "*رَأيتُ رجُلاً و رجالاً*"*, Cer durumu *kesra "*مَرَرْتُ بِرَجُلٍ و بِرِجالٍ*"* iledir. Bu şekilde i'râb alan kelimeler munsarif olan *1-Müfret İsimler, 2- Cemi Mükesser* isimlerdir. İkinci kısımda *Nakısu'l-i'râb* kısımını iki kısımda ele alır. İlk durumda gelen kelimeler *Gayri Munsarif* isimlerdir[674]. Bunların raf durumu *damme* "جائني أحمَدُ", nasp ve cerr durumu *fethayla "*رَأيتُ أحمدَ و بأحمدَ*"* şeklinde örnek getirir. İkinci durumda gelen kelimeler *Cemi Müennes Salim'lerdir.* Raf durumu *damme "*جائني مسلماتٌ*"*, nasp ve cerr durumu *kesra "* رَأيتُ مسلماتٍ و بمسلماتٍ*"* cümleleriyle örneklendirir.

2.2. Bi'l-Hurûfi'l-Mahza: *tâmmu'l-i'râb ve nâkısu'l-i'râb* şeklinde iki kısımda ele alır Sadece harflerle "و" *raf* alameti, "ا" *nasp* alameti, "ي" *cerr* alameti olarak üç harfle i'râb alanları *tâmmu'l-i'râb* şeklinde ele alır. Bu durumda olan kelimeler mütekellim "ي" 'sı dışında bir şeye muzaf olan *müfret, mükebber "esmâ-i sitte"* dir. Bu isimler bazı kitaplarda *"esmâ-i hamse"* olarak da geçer. Ayrıca mütekellim "ي" sına muzaf olduklarında lafzen "و" harfi alamadıkları gibi takdiren de alamazlar. İkinci kısımda üç durum için iki harfle i'râb alan *cemi müzekker salim* kelimeleri, "أولو" kelimesini ve *ukud sayıları nâkısu'l-i'râb* kısmında ele alır. Birgivî bu isimlerin raf durumlarını "و" "جائني مسلمونَ و أولو مالٍ و عشرونَ", Nasp ve cerr durumlarını da "ي" "رَأيتُ مسلمينَ و أولي مالٍ و عشرينَ" ve "مَرَرْتُ بِمسلمينَ و أولي مالٍ و عشرينَ" cümleleriyle örnekler. Örnek olarak verdiği cümlelerde hangi kelimenin nasıl değişim gösterdiğiyle alakalı bilgi vermez. *Nâkısu'l-i'râbın ikinci kısmında* raf durumu "ا" "جائني مسلمانِ و اثنانِ وكلاهماَ", nasp ve cer hali "ي" "رَأيتُ مسلمَيْنِ واثنَيْنِ و كِلَيهما" ve "مَرَرْتُ بِمسلمَيْنِ و اثنَيْنِ و كلَيْهماَ" cümleleriyle örneklendirdiği tesniyeler, "اثنان"[675], zamire muzaf olan "كلا" kelimelerini inceler. Müennes olan (اثنتان، كلتا)[676] kelimeleri de bu gruba girer.

2.3. Bi'l-Hareketi Maal Hazf: Harekeyle birlikte hazifle i'râb alanlar. Bu kısım sadece *Tâmmu'l-i'râb* olur ve iki kısımda meydana gelir. Çünkü hazfedilen şey ya *harekedir* ya da *harftir*. İlk kısımda sonu sahih olan ve zamir bitişmeyen muzari fiilleri yani müfredâtı hamseyi (beş kalıp) ele alır. Birgivî bu kelimeleri raf alameti *damme "*يَضرِبُ*"*, nasp alameti *fetha "*لَنْ يَضرِبَ*"*, cezm alameti de *harekenin hazfiyle* "لَمْ يَضرِبْ" örneklendirir. Harekenin

---

674 Munsarif kelimeden kastedilen cerr ve tenvini alabilen kelimelerdir. Gayri munsariften kastedilen ise harekeyle irablanan ancak sonuna cerr ve tenvin alamayan kelimlerdir.

675 Bu kelimenin müfredi yoktur. Yani sonuna elif nun getirilerek çoğul yapılan bir kelime değildir. Bu sebeple müsennadan ayrı zikredilmiştir.

676 Mana olarak tesniye kabul edilse de lafzen tesniye değildir.

hazfiyle olabilmesi için son harfinin sahih olması gerekmektedir. İkinci kısımda sonu illetli olan müfredâtı hamseyi örneklendirir. Raf alameti *takdiri damme "يَغْزُو",* nasp alameti *fetha "لنْ يَغزُوَ",* sonu "و" ve "ي" ise *zahiri fetha,* sonu "ا" ve "ى" ise *takdiri bir fetha,* cezm alametiyse *illet harfinin hazfiyle "لمْ يَغزُ"* örnekleriyle ele alır. Ancak bunların nasıl gerçekleştiğine dair açıklamada bulunmaz.

2.4. Bi'l-hurûfi maal Hazf: Harfle birlikte hazifle i'râb alanlardır şeklinde izah eder. Bu durum sadece fiiller için geçerlidir. Muzari fiilin yedi siğasında meydana gelir. Dört tesniye, iki cemi müzekker, bir müfret müennes muhataba siğalarıdır. Son harflerinin illetli veya sahih olmasının hiçbir önemi yoktur. Bu türden olan fiillerde i'râb "*sübûtü'n-nûn veya hazfi'n-nûn*" şeklinde meydana gelir bu sebeple sadece nâkısu'l-i'râb olurlar. Ef'al-i Hamse olarak bilinen ve sonlarına "ن" dışında merfu bir zamir bitişen fiili muzarilerdir. Raf alameti *sübûtü'n-nûn* "ن" "يَضْرِبَانِ", nasp ve cezm alameti *hazfi'n-nûn* sonundaki "ن" harfinin hazfiyle "لَنْ يَضْرِبَا و لَمْ يَضْرِبَا" fiilleriyle örneklendirir. Bunların mahal itibariyle İ'râbları toplamı dokuzdur. [677]

3. Bi hasebi'n-nev': Bu taksimâtta nevi' yani türüne göre i'râb ele alınmaktadır. Dört kısımdan oluşur. Birgivî i'râbı *hass* ve *âmm* olmak üzere farklı bir cihetten ele almıştır. *Hass* İ'râblar, isme has olanlar ve fiile has olanlar şeklinde ayrılır. *Âmm* İ'râblar ise hem isimde hem de fiilde ortak (müşterek) geçerli olan İ'râblardır. Örneğin: Kesranın i'râbı isme *hass*'tır. Nunun i'râbı sadece fiile *hass*'tır, isimde olmaz. Damme ve fetha ile yapılan i'râb türü isim ve fiilde müşterektir. Türüne göre i'râbın ilk bölümünü bunlar oluştururken, diğer bölümünde ise *ma'mül bi'l-asâle'*nin dört bölümü (*ma'mül merfu, ma'mül mansup, ma'mül mecrur ve ma'mül meczum)* kısımları anlatılır. Yani *raf, nasp, cer ve cezm* halinde İ'râblanan kelimelerden ve onların alametlerinden bahsedilir. Şerhlerde şu şekilde örneklendirilir. Örneğin: *Raf* alameti bazı kelimelerde *damme,*[678] bazı kelimelerde "و" ,[679] bazı kelimlerde "ا"[680] bazı kelimelerde de "ن" [681] harfidir. *Nasp* alameti bazı kelimelerde *fetha,*[682] bazı kelimelerde *kesra,*[683] bazı kelimelerde "ا"bazı [684]

[677] Buradaki yapılan taksimat Avâmil kitabının son kısmında verilen tablo ile aynıdır.
[678] Müfret, cemi mükesser, cemi müennes salim, fiili muzarinin müfredât-ı hamse çekimlerindedir.
[679] Cemi müzekker salim, esmâ-i sitteden olan kelimelerde olur.
[680] Müsenna kelimelerde olur.
[681] Ef'âl-i hamse fiillerinde olur.
[682] Müfret, cemi mükesser, gayri munsarif ve muzari fiillerde olur.
[683] Cemi müennes salim kelimelerde olur.
[684] Esmâ-i sitteden olan kelimelerde olur.

kelimelerde "ي" [685] ve bazı kelimelerde de "ن" [686] harfinin hazfidir. *Cerr* alameti bazı kelimelerde *kesra,*[687] bazı kelimelerde *fetha,*[688] bazı kelimelerde "ي"[689] harfidir. *Cezm* alameti son harfinin sahih olduğu durumlarda *(beş muzari kalıpta)* son harfin harekesinin hazfiyle[690] olur, son harfi illetli olduğunda *(beş muzari kalıpta)* illet harfinin hazfiyle olur.[691] Bir de *(yedi kalıpta)* geçerli olan "ن" harfinin hazfiyle[692] *cezm* alameti alan i'râb türü vardır. Özet olarak nev'ine göre i'râbın iki parçası vardır; 1- *Hass* ve *âmm* (özel ve ortak), 2- *Raf, nasp, cerr ve cezm* alametleri şeklinde olan i'râb türleri vardır.[693]

4. Bi hasebi's-sıfati: Bu taksim i'râbın sıfatı itibarıyladır. Birgivî lafzi, takdiri ve mahalli olarak üç türde ele alır. Lafzi ve takdiri İ'râblar sadece mu'rab kelimelerde geçerli olur. Mahalli İ'râblar mebni kelimler içindir.[694] Şerhlerde şu şekilde izah edilir; kelime hem mu'rab olur hem de sonunda i'râbın ortaya çıkmasına engel bir durum olmazsa buna lafzi i'râb denir. Kelime mu'rab olmakla beraber sonunda birtakım sebeplerden dolayı i'râbın ortaya çıkamadığı durumlara takdiri i'râb denir. Mebni kelimeler içinse mahalli i'râb söz konusu olur.[695]

4.1. Lafzi: Alamet lafızda ortaya çıkar. Yazılır ve okunur. Lafzen i'râb olan kelimeler lafzen merfu, lafzen mansup ve lafzen mecrur şeklinde ifade edilir.

4.2. Takdiri: Takdiri i'râbın bulunduğu yerleri 7 maddede anlatmıştır. Alamet lafızda ortaya çıkmaz sonunda takdir edilir. Bir kısım isimlerde telaffuzun zorluğu gibi birtakım sebeplerden dolayı i'râb işareti açıkça görülmez ve telaffuz da edilmez. Bu durumda i'râb işaretleri *'takdir'* edilir. Yani okunmaz ve yazılmaz öylece var sayılır. Bu i'râb çeşidi maksur isim, mankus isim ve mütekellim 'ي' sı bitişen isimlerde, nakıs fillerde ve muzaaf filler de ortaya çıkar.

---

685 Cemi müzekker ve müsenna kelimelerde olur.
686 Ef'âl-i hamseden olan fiillerde olur.
687 Müfret, cemi mükesser, cemi müennes salim kelimelerde olur.
688 Gayri munsarif kelimelerde olur.
689 Cemi müzekker salim, müsenna, esmâ-i sitteden olan kelimelerde olur.
690 Sonu sahih olan müfredâtı hamseden olan fiili muzarilerde olur.
691 Sonu illetli müfredât-ı hamsede olan fiillerde olur.
692 Ef'al-i hamseden olan fiillerde olur.
693 Niğdevi, *Ta'likât,* 266.
694 Mustafa b. Hamza, *Netâic,* 174.
695 Niğdevi, *Ta'likât,* 268.

4.3. Mahalli: Mahalli i‘râbın bulunduğu yerleri önce iki madde halinde özetler. Daha sonra mebnilik bahsini detaylı bir şekilde izah eder. İ‘râb lafızda ortaya çıkmaz ve takdir de edilmez. Mebni kelimelerin cümledeki konumu ne olursa olsun başındaki amilin etkisi ortaya çıkmayan kelimeler (ismi işaret, zamir vb.) ve cümlelerin İ‘râbları ve cümleye benzeyen (şibih cümle vb.) bu nevidendir. İ‘râbları mahallen merfu’, mahallen mansup, mahallen mecrur şeklinde ifade edilir.

Sayılan son iki i‘râbın dışındakiler lafzi İ‘râbla i‘râb alırlar.

SONUÇ

Arap dilinin gramerinde i‘râb bahsi kendine has bir nazariyedir. Buna göre kelimeler cümledeki bulundukları konumlara göre i‘râb alırlar. Cümledeki konumlarda bulunmasını sağlayan unsurlara amil adı verilir. Cümledeki konumlar i‘râbı gerektiren vasıtalardır. Kelimelerin sonlarında ortaya çıkan alametler, i‘râbın temsilcisi olan alametlerdir. Nahiv alimleri arasında Arap gramerinin bab sayıları ve konuları açısından bir ihtilaf yokken babların ve konuların sıralanışı açısından farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan yöntemlerden okuyucuya ve talebeye kolaylık sağlayanı kelimelerin cümledeki görevine göre yapılan tasniflerdir. Arapça gramer kitaplarının birçoğunda amil-i‘râb ilişkisi ayrı bölümlerde ele alınmıştır.

Sarf ve nahiv ilimleri kelimeyi incelemektedir. Sarf ilmi kalıp itibarı ile kalıp üzerinde meydana gelen değişiklikleri incelerken Nahiv ilmi de kelimenin son kısmındaki değişiklikleri ele alır. Kelimenin isim, fiil ve harf olmak üzere üç türü vardır. Harflerde herhangi bir kalıp değişikliği veya son kısımlarında değişiklik meydana gelmediği için aslı itibarıyla ne sarf ne de nahiv ilminde bir rolleri bulunmamaktadır. Bu sebeple fer’i olarak incelenirler. İsim ve fiillerin i‘râbları ise kendi aralarında farklı yönlerinin ele alındığı bölümlerde incelenir.

Birgivî’nin *İzhâru’l-Esrâr*’ı Arap gramerini muhtasar bir şekilde öğrencilere öğretmeyi hedeflemiştir. *Avâmil* kitabında 100 madde olarak özetlediği amil, ma‘mûl ve i‘râb bahislerini *İẓhârü’l-esrâr*’da şerh etmiştir. Üzerine birçok şerh ve haşiyeler kaleme alınmıştır. Eser Arapça’da bir seviyeye gelmiş öğrenciler için faydalıdır. Yeni başlayanlar için okutan bir hoca tarafından takip edilmesi gerektiği şârihler tarafından belirtilmiştir. Müellifin *İẓhârü’l-Esrâr* kitabını diğer benzerlerinden ayıran bariz özelliklerinden bir tanesi i‘râb bahsini ele alış biçimidir. Müellif i‘râbı *“İ‘râb, mu’rab ifadenin sonunun kendisiyle değiştiği amilden gelen bir şeydir”*

şeklinde tarif eder. Birgivî i‘râb bahsindeki konuları kendine has isimlendirmelerle ele almıştır. *Bi hasebi’z-zât ve’l-hakîkati; (*Arapça bir kelimenin i‘râbı denilince ilk akla gelmesi gereken alametlerdir.) *Bi hasebi’l-mahalli; (*i‘râbı kabul edebilen kelimelerin tespit edildiği yöntemdir. İsimler için olanlar ve fiiller için olanlar şeklinde iki kısımda incelenir.) *Bi hasebi’n-nev’; (*i‘râbın türüne göre ele alınış biçimini gösterir. Âmm ve hass olmak üzere iki kısımda incelenir.) *Bi hasebi’s-sifati; (*i‘râbın sıfatı yönüyle lafzi, takdiri ve mahalli olmak üzere üç türde ele alır.) Tüm bu kısımlarda ele aldığı konularda sadece örneği vermekle yetinir. İ‘râbın verilen örnek üzerinde nasıl gerçekleştiğine dair detaylı bir açıklama yapmaz. Müellif Avâmil eserinde de konuları ele alırken ihtilaflara değinmeksizin konuları anlatmıştır. Aynı şekilde *İẓhârü’l-esrâr*’da talebenin mevzuyu daha önceden bildiğini varsaydığından konuları uzatmayarak muhtasar bir şekilde kaleme almıştır.

KAYNAKÇA

Alak Musa, *İzhâru'l-Esrâr*, (İstanbul: 2000).

Aslan Ahmet Turan, *İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992).

Birgivî Mehmed Efendi, *Avâmil ve İzhâr*, (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2014).

Birgivî Mehmed Efendi, *Metnu İzhâr, Mecmû'atü'n-nahv içinde,* (İstanbul: Yasin Yayınevi, t.y.).

Brockelmann, Suppl, 5/70

Bulut Ali, "İbn Madâ'nın Arap Dilindeki Âmil Nazariyesine yönelik Eleştirileri", *Nüsha*, VI/23, (Güz 2006), 62.

Cevvâd Ali, *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Bağdat: Câmiatü Bağdat, 1993), XVII.

Çelebi Kâtip, *Keşfü'z-Zunûn*, (İstanbul: Tarih Vakfı, 2011).

Çetin M. Nihat, "Sîbeveyhi" *İA*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), X/ 584-585.

el-Bağdâdî İbnü's-Serrâc Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl, *El-Usûl fin'-Nahv,* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996).

el-Cürcânî Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdirrahmân b. Muhammed, *Delâilü'l-İ'câz*, thk. M. Muhammed Şâkir, (Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 2004).

el-Hamd Ganim Kadûrî, "Nahiv Eserlerinin Telifinde Takip Edilen Yöntemler", Terc. Ali BULUT, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi,* 8:1, (2008), 375.

Elmalı Hüseyin, "İẓhârü'l-esrâr" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 2001), XXIII/ 506-507.

el-Mar'aşi Saçaklızâde, *Tertîbü'l-Ulûm*, (Kahramanmaraş: 2009).

el-Mısrî İbn Hişâm Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî, *Şerhu Şuzûru'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-Arab*, (Beyrut: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 2001).

es-Sâmirâî Fâdıl, *ed-Dirâsâtu'n-Nahviyye ve'l-Lugaviyye ınde'z-Zemahşerî*, (Bağdat: 1971).

es-Süyûtî Celâlüddîn Abdurrahmân, *Câmiʿu'l-Eḥâdîṯ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 2004), (No. 3712, 3713, 3714).

ez-Zemahşerî Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *El-Mufassal fi İlmi'l-Arabiyye*, (Amman: Dâru Ammâr li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2004).

Gemi Ahmet, "Abdullah bin Hicâzî bin İbrahim eş-Şerkâvî'nin "Risâle fi i'rabi La İlâhe İllallah" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme" *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (Eylül 2016), 133-161.

İbn İsmâil Hamid Ahmed Hamdüllah, *Fevâyihi'l-Ezkâr*, (İstanbul: Matbaatü'l-Âmira, H. 1282).

İsmail Durmuş, "el-ʿAvâmilü'l-miʾe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1991) IV/ 106-107.

İşler Mehmet Hulusi, *İmamı Birgivî Hayatı-Eserleri,* (İzmir: Meşher Matbaası, 1959).

Küçüksarı Mücahit "Dil Öğretimindeki Metodoloji ve Yaklaşım Farklılıkları Bakımından İbn Acurrum'un el-Mukaddimetu'l-Acurrumiyyesi ve Birgivî'nin el-Avâmil'i Üzerine Bir İnceleme" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59 (2018), 221-250.

Lütfü Mehmet, *İhtarü-l Ahyar Tercümetü İẓhârü'l-esrâr*, (İzmir: Keşişyan Matbaası, 1907).

Mekrem Abdulʿâl Sâlim, *el-Medresetu'n-Nahviyye fî Mısra ve'ş-Şâm fi'l'Karneyni's-Sâbi' ve's-Sâmin,* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1990).

Mustafa b. Hamza, *Netâ'icü'l-Efkâr Şerhu İzhâru'l-Esrâr,* (İstanbul: H. 1277).

Nasr Hamid Ebû Zeyd, *"et-Te'vil fi Kitabi Sîbeveyhi"*, Elif, (1988: Mecelletü'l-Belâğati'l-Mukârene), Sayı 8, 91.

Niğdevi Hâfızzâde Mehmet Efendi, *Ta'likât alâ Netâicül Efkâr*, (İstanbul: Dâru Tıbâatü'l-Âmira H. 1291).

Sofuoğlu Mehmet, *İmam-ı Birgivî Hayatı ve Eserleri*, (t.s.).

Yartaşı Recep, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin İ'câz Anlayışı Belâgat-Kelam Etkileşimi Çerçevesinde, *Abdülkâhir el-Cürcânî'nin Dil ve Edebiyat Anlayışı*, ed. İsa Güceyüz (Ankara: Fecr Yayınları, 2022).

Yazıcı Hüseyin, "İbnü's-Serrâc" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2000), XXI/ 205-206.

Yılmaz İbrahim, "İbnu'l-Hâcib, Hayatı, Eserleri ve el-Kâfiye Adlı Eserinin İncelenmesi*", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, (1997), 469-492.

Zeynizâde, *Mu'ribu'l-İzhâr,* (İstanbul: Matbaa Âmira, 1865).